

ЁШЛК

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
уюшмасининг
органи

1971
Январь

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:

Омон МАТЖОН

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул котиб),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Усмон ҚУЧҚОР,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Усмон Азимов

Рухимда порлагин қуёшим...

1

Изтиробдан
Юрак юксалиб борар,
Теранлашиб борар,
Борар кенглашиб.
Гўштлиқдан
Асабга айланиб борар,
Тобора боради руҳга тенглашиб.
Изтиробнинг мунглиғ туманларида
Тентираб юраркан ўзлик — митти чўғ,
Кечиб вазнсизлик тўғонларидан,
Сокин туташади кўнгил билан кўк.
Изтироб — умрнинг хазонлигида
Кунларинг ҳақ сари ташларкан қадам,
Қалб чиқиб бетартиб тўғонлигидан,
Кўради: ўлиму ҳаёт бир қадам.
Сенга ниманидир айтмоқчи бўлар.
Соғинчдан титраниб мангулик лаби —
Сенга
Ҳамма нарса
Осон туюлар,
Ўлим, — яшамоқнинг давоми каби...

2

Қурбон қушнинг патлари каби
Рухим — тўзғин, юрагим — тўзғин.
Қонли базм қурмоқда, раббим,
Вужудимда уйғонган қузғун.
Дардларимнинг соҳили йўқдир.
Шамоли йўқ, шакли йўқ — туман.
Юрагимнинг булбули — сурур,
Ухламоқда гофил уйқуда.
Қурбон қушнинг патлари каби
Йўқ бўламан учиб, тўзғиниб.
Қалб туғилар йўқликдан, раббим,
Най қилади қонли бўғзини...

3

Кечалари юрак санчади,
Тутунларга тўлади бошим.
Рутубатли тунни янчгани
Рухимда бир порла, қуёшим.
Кундузларим маним — лаҳзалик.
Туним — узун. Узун. Беадад.
Юрак — яна битта ларзалик,
Жоним — яна бир оғриқ фақат.
Кўкрагимдан келиб босади
Тош тунларнинг бефарқ тошлиги.
Бўшлиқларга ўзин осади
Адашибми келган ёшлигим.
Туним — узун. Узун. Масиқиб
Тунни судрар тентак шамоллар.
Деразамга бойқушлар кўнар,
Кўнар жуда ёмон хаёллар.
Ёнар, эрир гуноҳкор бардош
Дўзахларнинг шундоқ ёнида.
Туғилади руҳимда қуёш —
Ҳаёт-мамот жараёнидан.

Элбек бахши

Бойчибор, Бойчибор
Шафқатинг бор, раҳминг бор.
Кўзларингга қарасам,
Минг азобнинг заҳми бор.
Бойчибор, Бойчибор,
Бир бебахтча бахтинг бор.
Юрагингга қарасам,
Бир подшоҳча тахтинг бор.
Бойчибор, Бойчибор,
Фаросатинг — фаҳминг бор.
Туришингга қарасам,
Бир элчалик ақлинг бор.
Бойчибор, Бойчибор,
Душманларга ваҳминг бор.
Кўзларингга қарасам,
Ақлингга ҳайвонлик тор.
Бойчибор, Бойчибор,
Ўз ўзингни қилма хор.
Юрагинг тўлиб кетган —
Сўзлаб юбор, жонивор.
Бойчибор, Бойчибор,
Тилсизга бу дунё тор.
Сен агар тилсиз бўлсанг,
Ҳақ бекордир, ҳақ бекор.

Бойчибор

Садоқатга нақ тенгман,
Тиллилардан ҳам кенгман.
Алпомишни зиндондан
Қутқазган тулпор — менман!
Тили борлар гумонли,
Миннат — кўп беомондир.
Бирор жойда мақтансам,
Алпимга кўп ёмондир,
Бахши, қўшиқдан кенгман,
Айтсанг — дostonга тенгман.
Алпим мағрур юрсин деб,
Тилини ютган — менман!...

Қаро тунда — Бойсун тоғида
Учта дўстим ёқади гулхан.
Ва гулханнинг теварагида
Қоронғулик зич тортар бирдан.
Арчаларнинг тинч шохларида
Липиллайди гоҳ нур, гоҳ кеча.
Дараларнинг адоғларида
Тош оралаб отлар тун кечар.
Хаёл ичра тинч оқар суҳбат —
Савол ухлар, мизгийди жавоб.
Тоғ бағрида тоғларни қўмсаб,
Учта дўстим ичади шароб.
Шаҳардан бу йироқ осмонда
Ҳамма юлдуз порлоғу йирик.
Қорли тоғлар сокин бу онда,
Ўсишади осмонни йириб.
Юраклардан кетар изтироб,
Юракларга киради кўклам.
Учта дўстим — уч подшоҳ шу тоб —
Улар мени эслашмайди ҳам.

Учта дўстим ёқади гулхан,
Худди тушдагидай сўзлари...
Кенг фалакда омонат турган
Юлдузимга тушмас кўзлари...

Оғир экан,
Ёмон экан,
Бекор экан унутмоқ...
Менинг қақроқ чўлларимда
Омонмисан, унут боғ?
Сен ўлмагин.
Гулла,
Кўкар,
Ўйларимда шовулла.
Шабодалар сенга бўлсин,
Етолмасин довуллар.
Шундай қийғоч уриб гулла,
Тара шундай атирлар —
Кўзларини узолмасин
Кўнгли гулдай ботирлар.
Бўйларингга капалаклар
Қанотларин чулғотсин.
Қарғалармас, шаён булбуллар
Тонгда сени уйғотсин.
Сени сира тарк этмасин
Баҳорларнинг шафқати,
Булутларнинг ҳимматини
Ариқларнинг раҳмати.
Мени бўлса...
Мени унут.
Унут, ям-яшил эркам!..
Теграмда бир саҳро қурдим —
Утолмайман ўзим ҳам.

Соҳилини қайрайди денгиз,
Тун-кун қайрар кимнинг қасдида?
Қоронғу бу кечада сассиз
Ким ўйнайди уни дастида?
Соҳилда жим тентиган аёл,
Қани сенинг содиқ ҳамроҳинг?
Нега қадам қўймоғинг малол,
Нега бунча титранар оҳинг?
Еноғингда, шўр лабларингда
Вижирлайди кечаги бўса.
Хиёнатдан кейин одамзот
Яшамаса — йўқ бўлса, ўлса...
Соҳилини қайрайди денгиз,
Тун-кун қайрар кимнинг қасдида?
Улкан бу тиғ, наҳот ярашар
Шу нозик аёлнинг дастига?..

* * *
 Дунё қотди бешамолликда.
 Ҳаёт баттар тортмасин деб дим
 Бош кўтардим оқопдан тикка:
 — Ҳаммангизни, душман, кечирдим!
 Меҳру шафқат шамоли эсди,
 Ғаш ариган менинг кўнглимдан.
 Кечирдим мен баланд ўсдим,
 Қуролни ҳам отдим қўлимдан.
 Кечиримсиз яшайсиз бунча!
 Уқ отилди. Ҳаво тортди дим.
 ...Уқ бағримни тешиб ўтгунча
 Ҳаммангиздан узоқ яшадим.

* * *
 Оролқумнинг кенг саҳролари
 Унутмаган денгизни ҳали —
 Тушларига киради ёриб,
 Тўлқинларнинг нотинч қўллари.

Чайқалади ногоҳ қайиқлар,
 Чиғаноқлар мавжларни тинглар.
 Ялт-юлт этиб ўтар балиқлар,
 Босиқ-босиқ ҳансирар гумлар.

Қамишларнинг кўланкасида
 Чўмилади қоп-қора кундуз.
 Сахий денгиз баракасида
 Баҳра олар беҳисоб илдиз.

Бандаргоҳдан кўзғолар кема:
 — Улжа қайда? — денгизни тергаб.
 Палубада тўрларни ямаб
 Балиқчилар ўлтирар сергак.

Тушлар кўриб саҳро тўлғонар,
 Унутмаган денгизни ҳали!
 У уйқудан увлаб уйғонар,
 Шамолларда сачраниб тани.

У қарайди — айланар бесас
 Бархан узра ҳужумкор қузғун
 Кўлмақдаги сўнги балиқни
 Тилка-пора қилмоқлик учун.

Узоқларда, пахта тергани
 Минглаб одам эгилади жим
 Кийинтирмоқ учун ҳаммани,
 Хурсанд бўлсин учун аллаким.

Кўйлак кияр оппоқ аёллар —
 Мато гули — қайиннинг барги.
 Ҳаёлига келтирмас улар,
 Бу кўйлак — бир шўр элнинг марги.

Бу шўх либос — менгайд кунга,
 Бу шаън либос — орзу тумани.
 Қилолмайсан тасаввур, унга
 Бир денгизнинг сингиб кетганин.

* * *
 Сиз ёққансиз менга ҳамиша,
 Фақат буни этмовдим ошкор.

Уйловдимки, юрак топишар,
 Биздан кетгач сабру ихтиёр.
 О, мен сизни қанчалар кутдим —
 Мана — оқ соч, мана бу — ажин,
 Кунларимни тортқилаб ютди
 Шум ёлғизлик — фаришта ғажир.
 Ортингиздан кетишим мумкин
 Йўл тугаса, йўлсиз тентираб.
 Аммо, айтинг, йиғлайсиз нечун
 Манглайингиз деворга тираб?
 Йўқ, ҳеч сизга етмасин озор,
 Тушунаман — йиллар, андиша...
 Фақат сизга айтмовдим ошкор —
 Сиз ёққансиз менга ҳамиша.

* * *
 Жон ҳолатда итлар ҳурар —
 Тор кўчада тўполон.
 Анқовланган қайси мушук
 Кўчада бўлди талон?
 Ҳовлиларнинг эшиклари
 Аммо шахдам очилар...
 О, лўлилар келишди-ку!
 Келишди-ку фолчилар!
 Рўзғорнинг ғор ташвишлари
 Бошу қўлни тарк этар.
 Аёлларнинг кўзларида
 Сўнган умид «ярқ» этар.
 Бир коса сув келтириллар,
 Эскигина бир кўзгу.
 Фолчи лўли нигоҳида
 Бир дам келажак тўзғир.
 Кўм-кўк холли (игна иши!),
 Манглайида майда тер.
 — Қизим қани, қўлингни бер...
 Узун йўлнинг бошларида
 Бахт учмоқда беланчак,
 Кўзларингни ёшлаб юрма,
 Кулавергин, келинчак —
 Бир бахтингни банд қилган бор,
 Ҳафта ўтмай янчилар...
 Тўрвасидан бахтни ташлаб,
 Жўнар сўнгра фолчилар.
 Хино қўйган бармоқчалар
 — Жим ёт! — қилишар таҳдид.
 Итлар жим-жит ётишади
 Хўрланган мушук тахлит.
 ...Кечда эрин кутиб олар —
 Шамол каби аёл шўх.
 Истеҳзоли сўзлар йўқдир,
 Ғамгин-ғамгин кўзлар йўқ.
 Хавотирда боқад эр:
 Нега кулар — тинмайди?
 Унинг бахтли бўлишини
 Ҳали эри билмайди...

Нормурод Норқобилов

ТЎҚНАШУВ

Сафнинг бошида Мамат қассоб келарди. Ортдан уч ўғли — норғул йигитлар. Отанинг кўлида силлиқ заранг таёқ, агар чинакамига туширса, ҳар қандай хўкизни оёғидан йиқа олади. Уфиллари калтак тутмаган, биллаклари бақувват, кураш тушиб, кўпқари чопиб улғайишган йигитлар — тутган жойини узмай қўйишмайди. Тўрталаси ҳам, айниқса, ота дарғазаб қиёфада.

Пешайвонда, манглайи терлаб, бамайлихотир чой ичиб ўтирган Тоғай сафни эшиги томон қайрилган сўқмоқ бошида кўрди. Юраги увушиб, ичиб турган чойнинг хушбўй таъмини унутди. Уларнинг саф тортиб келишини кутган ва бунга ўзини руҳан тайёрлаб ўтирган бўлса-да, бирдан саросимага тушиб қолди. Қўлидаги пиёлани дастурхон четига қўйиб, оғзидаги нонини аранг ютди. Кейин нажот қидиргандай ҳовли юзига бир сидра кўз югуртириб чиқди.

Ҳовлиси қирнинг нақ тумшуғида, тевараги бел баравар пастак тошдевор билан ўралган, дарвоза деганлари от сиғарли ночор бир эшик — очилса ҳам ғижирлайди, ёпилса ҳам. Мамат қассобнинг сал турткисидан кулаб тушиши тайин. Тоғай уни тузукроқ эшикка алмаштиришни кўп ўйлайди-ю, лекин ҳеч ҳафсала қилмайди. Аслида девору дарвозага унинг ҳаваси йўқ. Ҳовлини кўрғонсифат қуриб, тор жойда димиқиб яшашни жини севмайди. Утиргандаям, тургандаям кенг олам кўзига кўриниб турмаса, юраги ториқади. Шу сабаб ҳовлисини қир тумшуғига қурган. Теварак-атроф худди кафтдагидек яққол кўзга ташланиб туради. Деворни ҳарбий хизматга довури отасининг қистови билан кўтарган, яъни ерга эгалик қилиб кетган.

Айни дамда ҳовлиси баъзи бировларники сингари баланд ва мустақкам девор билан ўралмаганидан кўнглида ачиниш ва пушаймонга ўхшаш нимадир туйиб, ичидан ғижинди: «Паллапон эмасман-ку, инимда пусиб жон сақласам. Аввал келишсин, кейин бир гап бўлар, ҳар тугул шаҳар бедарвоза эмас... Айтсам, тушунишар, тушунишмаса, пешонада борини кўраверамиз.» Тоғай шу хаёлда девордан кўз узиб, қишлоққа юз ўгирди ва шундагина ҳализамон муқаррар юз бериши мумкин

бўлган жанжалнинг оқибатини ўйлаб, даҳшатдан юраги зирқираб кетди.

Қишлоқда бировдан калтак ейиш азал-азалдан эр йигит учун ор саналади ва бу воқеа фавқулудда бир ҳодиса сифатида кишилар хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади. Кейинчалик одамлар бирор нимани эсламоқчи бўлишса, гапни айнан шундай бошлашади: «Ҳов Мамат қассоб Тоғайни калтаклаган йили...» Бу йигит киши учун ўлим — ё беллашиб орани очиқ қилиб олиши, ё бошқа томонларга кўчиб кетиши керак бўлади.

Ҳозирча қишлоқ унинг бошига босиб келаётган балондан беҳабар — ҳамма ўз юмуши билан овора: бир ҳовлида икки кампир эзмаланиб урчуқ йигиради, бир ҳовлида янги тушган келин куви пиширади, юрагидан асал ойининг тафти кетмаган куёв йигит молхона деворига лой чаплай туриб, ора-сира қайлиғига ўтли-ўтли қараб

қўяди. Бошқа бир ҳовлида икки бола эринчоқлик билан арра тортади. Супада ёнбошлаб ётган чол пинакка кетиши ҳамон, улар аррани ташлаб ура кўчага қочадилар. Бири коптогини қўлтиқлаб олади. Бошқа пайт бўлганида, шумтакаларнинг бу қилигидан Тоғай роса хохолаб кулган бўларди... Яна бир ҳовлида... Тоғайнинг нигоҳи қишлоқни қоқ иккига бўлиб пишқириб оқаётган сойнинг бериги қирғоғидаги чоғроққина ҳовлида тўхтади. Отаси эрталаб район марказига тушиб кетганча ҳали қайтмаган, уқаси ишда, ёлғиз энаси ўрмак устига мук тушганча гилам тўқиш билан банд. Гилам ҳали дунё юзини кўрмаган тўнғич неварасига аталган. Кампир ишига шу қадар берилган эдики, шундоқ эшиги ёнидан ўтиб кетган сафни ҳам пайқамади. Шўрлик ҳадемай ўғлини ур калтак-сур калтак қилишларидан мутлақо беҳабар — кўзи рангли ипларда, хаёли оппоқ йўрғакли чақалоқда, гурса-гурса қилич тортади. Невараси ўғил бўладими, қизми, унга барибир. Орзуи чақалоқни эсон-омон қўлига олиб, ҳидидан маст бўлса, қишлоқда «Рўзихол момо» эмас, балки «Баҳодиржоннинг момоси» ёки «Ойбарчиннинг момоси» деган ном билан юрса. У шу кунларнинг етиб келишига илҳақ. Агар у орзу-ўйларидан бир зум ариб, бошини кўтарганида эди, ўғлининг эшиги томон босиб бораётган тўдани кўрган, бутун орзулари — келини эрининг талатўп бўлишини кўтаролмаслиги тайин — хавф остида қолганини сезган бўларди.

Тоғай ҳали бу хавфни англаб етмаган, боясароқ энасиникидан қайтиб, оғироёқ хотинларга хос сусткашлик билан ўчоқ бошида куймаланиб юрган Марҳаматга эътибор бермай, Чўли чавандознинг уйи томон боқди. Чавандознинг оти қантариқли, ўзи кўринмайди. Аёли том ёнбошида жун савайди, болалари ҳовлида тўзиб ўйнаб юришибди. Тоғайнинг қараши бежиз эмас, кўнгида, чавандоз уйда бўлса, кўмакка келар, деган илинж уйғонган эди. Негаки, Чўли чавандознинг Мамат қассобда алами бор. Утган қишда нақ бола-чақасининг кўзи олдида уриб кетишган уни. Ушанда чавандоз балчиқдан аранг бошини кўтариб, лой туфлай-туфлай, агар битта-битта қирмасам фалончи бўлай, деб қасам ичган. Лекин чавандоз қасамида турмади — пусиб кетди. Балки бугун... Тоғай тезда умиди пуч эканини англаб етди. Сабаб, Чўли чавандозда Мамат қассобга хезланадиган юрак қолмаган. Воқеани эшитиб, кўнги сўраб борган кунинёқ буни сезган. Ушанда Тоғай қизишиб кетиб шу гапни айтган эди: «Ака, таёқ еб қараб ўтирдингизми, а?! Энағарларни битта-битта отиб ташламадингизми! Жанжал кўзганг, мана мен қаватингизга кирман!» Чавандоз, боши ҳам, кўкарган юзини силай-силаи, ночор ёлдираган: «Худого солдим, ука... уларга худо бас келмаса, бандаси бас келолмайди...»

Мана энди унинг кунни Тоғайнинг бошига тушай деб турибди... Мамат қассоб, одатда, муштлашувга аралашмайди, бир четда ўғилларига пишанг бериб туради. Қўлидаги калтак ҳар эҳтимолга қарши, мабодо рақибни зўр чиқиб қолса, ишга солади. Аммо қишлоқда унинг ўғилларига тенг келадиган зўр йўқ.

Тоғай Чўли чавандоздан умид узиб сафни кузатди. Саф ёмон вазоҳатда босиб келарди... Қизиқ, ҳар қанча мард бўлма, даҳшат олдида юрак увушар экан. У нотинч тепаётган юрагига далда берадигандек, чап кўкрагини маҳкам чангаллади: «Намунча тепинмасанг! Пишириб ейишмас, ахир. Келишсин. Қилғиликни қилиб, дов тўкиб келишларинг нимаси, дейман. Ғиди-биди қиладиган бўлишса, агар ёмонликка оладиган бўлсам, бунинг учун қонун йўли билан нималар қила олишим мумкинлигини ётиғи билан англаман. Уни ўчар. Учмай ҳам кўрсин... Қўриқхона ўз номи билан қўриқхона... Шодиёр билан отамнинг молини талашибманми, давлатнинг мулки деб

уришдим. Агар тийилмаса, бундан кейин ҳам уришман...» У шу хаёлда саф охирида айиқ каби лапанглаб келаётган Шодиёрга бир муддат ғазаб ва адоват билан тикилиб турди-да, сўнг қишлоқнинг кун чиқиш тарафидagi қўриқхонага назар ташлади.

Қизилқоқа қишлоғи қўриқхона яқинида жойлашган. Қишлоқ аҳли, асосан, тамакичилик, қисман боғдорчилик билан шуғулланади. Илгари одамларнинг тирикчилиги тоғ билан эди. Ун бир йил бурун тоғда қўриқхона ташкил этилди-ю, бу ишга хийла чек қўйилди. Мамадали ўрмончи қўриқхонага одам тугул мушукни ҳам киритмасди. Утган йили у кўчки тағида қолиб ўлди. Ҳозир унинг ўрнида Тоғай.

Қишлоқ юқорисидagi тамакизор оралаб икки чақиримдан зиёд юрсангиз, йўлга кўндаланг қўйилган олабула йўлтўсинга дуч келасиз. Тоғай уни шу йил баҳорда ўрнатган. Йўлнинг ҳар икки четида «Жониворларни асранг!», «Яшил табиатни кўз қорачиғидай авайланг!» деган лавҳалар... «Жониворларни асранг!» деган лавҳа юқорисида кийикка ўхшаш жонивор узоқ-узоқларга маъюс термулиб турибди. Аслида бу жонивор қўриқхона ташкил этилмасдан бурун қириб юборилган. «Яшил табиатни кўз қорачиғидай авайланг!» деган лавҳа тепасидagi манзара тоғ ўрмонидан кўра кўпроқ рус ўрмонида ўхшаб кетади. Зора одамларга таъсир этса, деган умидда Тоғай уларни район марказидagi нўғай рассомга катта ҳақ эвазига ишлатиб келганди. Бироқ у ўйлаганча бўлмади, ҳамон қўриқхонада ёт излар тез-тез кўзга чалиниб турарди.

Тоғай Мамадали ўрмончи каби қаҳри қаттиқ бўлмасда, қўлига тушганларни сийлаб ўтирмасди, ўзининг таъбири билан айтганда, тавбасига таянтира эди. Аммо тутқич бермас кимсалар ҳам йўқ эмас, Тоғай ҳар қанча пойламасин, улар тоғ бағридан нимандир юлиб кетишаверарди. Ана шундайлардан бири — Мамат қассобнинг кенжаси — Шодиёр эди. Шодиёр кўкламда равоч сотади, куз, қиш писта билан зирани пуллайди... Тоғай уни анчадан буён қўлга туширолмади доғда юрарди. Бугун кутилмаганда тутди.

У оқсув бўйларини кўздан кечириб юриб, Уркачли қояга етганда, қияликдаги пистазорда кимдир юрганини пайқайди. Отдан тушиб, ғоят эҳтиёткорлик билан буталар оралаб тепага ўрлади. Шарпа сезилган жойга яқин борганда, кулранг харсанг ортига ўтиб, секин олдинга мўралади. Шодиёр, эғнида нимдош тўн, оёғида кирза этик, зўр бериб хуржун кўзини тепкиламоқда эди. У тепкилашдан тўхтаб, қаддини ростлади. Теваракка бир қур синчков назар ташлаб чиқди-да, сўнгра шигил мевали писта шохчаларини шарт-шурт синдириб, хуржунга тика бошлади.

Тоғай қишлик мева ғамлагани чиққанларга кўпда тегмасди, кўрмасликка оларди ўзини. Ҳозир эса кўз ўнгида одамзодга хос бўлмаган иш юз бермоқда эди. Шодиёр писталарни битта-битта теришга эриниб, новдаси билан синдириб олмоқда. Уйига олиб бориб, меваларни жиянларига тердиради. Каллакланган бута келаси йили ҳосил бермайди, ҳатто нобуд бўлиши мумкин.

Тоғай, ғазабдан товонигача титраб кетган бўлса-да, куч билан ўзини босди. Қамчи дастасини маҳкам сиқиб, харсанг ортидан чиқди.

— Ҳормасинлар энди!

Шодиёр уни кўриб довдираб қолди. Қўлидаги бир тутам новдани қаерга яширишни билмагандай бир муддат гарангсиб турди-да, сўнг уларни бир четга улоқтириб, қафтларини бир-бирига уриб қоқди. Маъносиз ишлайди.

Тоғай ундан кўзини узмай, каллакланган буталарга ишора қилди:

— Бу зормандалар янаги йили керак бўлмайдимми?.. Шодиёр хийла ўзини тутиб олиб, гоҳ бутага, гоҳ Тоғайга қараб муштумига кетма-кет йўталди. Чўнтагидан сигарет олиб тутатди. Шу аснода тик қоя бетигаги мўъжаз арчага кўзи тушиб саволга жавоб топгандай бўлди:

— Тоғ дарахтларининг жони қаттиқ... кўклар кетаверади.

— Жони қаттиқми? — Тоғай этиги қўнжиги зарб билан қамчи туширди. — Ахир сен буларнинг жонини оляпсан-ку, жонинг чиққур! Инсоф деган нарса борми ўзи сенда! Ё унияма бозорда пуллаб юборганмисан?! Ҳозир шу қамчи билан оёқ-қўлингни бутаб қўяйми!

Шодиёрнинг ранги қув оқариб кетди. Кучини чамалаган бир қиёфада уни бошдан-оёқ кўздан кечирди. Ялинай деса — ори келади, олишай деса — кучи етмайди, Тоғай тўйда товоқ оладиган полвонлардан... Охири, ўйлаб-ўйлаб, топган баҳонаси шу бўлди:

— Кўп бақирманг. Бу ерда менинг ҳақим бор.

Тоғай ҳайратдан донг қотди:

— Қанақасига?

— Шунақасига, — деди Шодиёр писанда оҳангида. — Бу ердаги писталарни отам эккан.

— Отам эккан?! — Тоғай истеҳзоли кулимсиради. — Биров ейди деб дарвозаси олдига дарахт экмайдиган отанг келиб-келиб тоққа дарахт экармиди?

— Билмадим, бунини отамдан сўранг...

— Билмасанг билиб қўй, буларни Самад бобо билан Тўхта бобо эккан. У пайтда сен этагингни орқангга тугиб юрардинг...

— Ўзлари-чи? Гўё ўзлари...

Тоғай бир оз қизарди. У Шодиёрдан атиги уч ёш катта, бу йил йигирма бешни тўлдирди. Шодиёр унинг ўнғайсизланганини кўриб, илжайди. Бундан Тоғайнинг баттар жаҳли чиқди.

— Нимага иршаясан? Нима, очиб қўйибдимми?

Шодиёр лаб-лунжини йиғиштириб жиддий тортди. — Кигизга тушган куядай, тоғдаги жамики нарсани кемирганинг кемирган... ҳеч виждонинг қийналмайди-ми, а? — Тоғай шундай дея Шодиёр билан баҳслашиш фойдасиз эканини англаб, оёғи остидаги хуржунга ишора қилди: — Хўш, нима қилдик энди?

— Нима қилардик... бошқа бўлмайди.

— Эчки қасам қилма! — Тоғай қамчи билан унинг қорнига секин нуқиди. — Бозордаги гапинг эсингдами, аввал қўлга тушир, кейин гаплаш, дегансан... Мана энди гаплашамиз! Яхшилаб гаплашамиз!

— Ҳар ҳолда пишириб емасиз?

— Пишириб-ку емайман-а, лекин қилмишинг учун жавоб беришингга тўғри келади.

Қилмиши учун қандай жазо берилишини Шодиёр билмасди. Билмагани учун ҳам юрагига кўрқув тушди.

— Қозилашиб юрсак... элатчилик... яхши бўлмас... — деди у бир поғона паст тушиб. — Бир сафар кечиринг, бошқа бўлмайди, ўлай агар.

— Айтдим-ку, эчкида қасам бўлмайди деб.

— Энди, кўпам тилга эрк бераверманг-да, ака.

— И, ана, акаям бўп қолдик.

— Унда нима дей?

— Дард де!

— Э!

— Ҳа!

— Ҳар тугул одам ўлдирганим йўқ...

Бу гапдан Тоғай хушёр тортди. Минг дағдаға қилгани билан Шодиёрга жаримадан ортиқ жазо беролмайди. Шодиёрни ҳозирча жазонинг мавҳумлиги чўчитиб турибди. Жарима эканлигини билса...

— Отнинг калласидек жарима тўлашинга тўғри келади, — деди у ниҳоят асосий мақсадга кўчиб.

— Шу-ми?.. — Шодиёрнинг кўзлари чақнаб кетди. — Уйлапманки, осмон қўлингиздаю ҳозир ташлаб юборасиз деб. Хўш, қанча тўлай? Айтинг! Оғизга сиққанича айтаверинг!

Тоғай унинг башарасига тикилиб тураркан, кўнглида шу истакни туйди: қани энди бу сурбетни қўли толгунча қамчин билан саваласа, отга топтатса, оёқ-қўлини бутаб ташласа... У енгил титраётган қўлини чўнтагига суқиб носқовоғини олди, кафтига мўлгина нос тўкди.

— Айтинг, қанча тўлай?

Тоғай ич-ичидан хуруж қилиб келаётган ғазабини босиш учун оёғи остига қаради ва кўзи хуржунга тушиб. Этиги қўнжиги қўл юборди-да, дондон сопли пичоғини чиқарди. Ранг-қути ўчиб кетига тисланган Шодиёрга эътибор ҳам бермай, хуржунга пичоқ суқиб, уни нимта-нимта қилиб ташлади. Писта новдалари ҳар томонга сочилиб кетди.

Шодиёр гоҳ нимталанган хуржунга, гоҳ унга қараб, бир зум анграйиб турди-да, сўнг алами келиб сўкиб берди.

— Кучинг келиб-келиб шунга етдим, энағар!

— Нима? — Тоғай илкис у томон ўгирилди. — Яна бир қайтар, нима дединг?!

— Эшитганинг! — Шодиёр лабигача оқариб кетганди.

— Ҳали сен эна дейдиган бўлдингми!

Икки чайир ва бақувват гавда бир-бирига чиппа ёпишиб, бир оз чайқалиб турди-да, кейин бир томонга оғиб гуппа қулади. Рақибининг қорнига чиқиб олган Тоғай бор аламини муштира жамлаб, унинг дуч келган жойига гурсиллатиб тушира кетди...

* * *

Сафни бошлаб келаётган Мамат қассоб ҳануз бир нарсга ҳайрон эди: «Тавба, Чорининг боласи бу ишга нечук журъат этди? Нимасига ишонди у?»

Шодиёр юзи-кўзи кўкариб ҳовлига кириб келганида, уни шу кўйга солган Тоғай эканига дастлаб у ишонмади, тўғроғи, ишонгиси келмади. Ахир бунинг учун орқа-олдинг тўла оға-ини бўлиши керак-да. Тоғай ким — ёлғизқўл бир йигит. Уларман отасию пуф деса довонга бориб тушадиган қилтириқ укасини демаса, бошқа суянадигани йўқ. Назарида ўғли алаҳсираётгандек туюлди.

— Ким... ким дединг? — дея бақириб юборди у болишдан тирсак узиб.

Шодиёр гапини тугатиб бўлиб, супа четиде ер чизиб ўтирарди, отасининг бу сўроғига ажабланди.

— Айтдим-ку, Тоғай деб.

— Чорининг боласи-я?!

— Ҳа...

Мамат қассоб болиш четини маҳкам чангалланган кўйи ўғлига қаттиқ тикилиб қолди. Кекса томирларида қон кўпириб, ғазаб ва аламдан чаккалари тортишиб кетди. Ҳозир эшитгани тушида юз бергандек, бошини асабий бир ҳолатда силкиди. Йўқ, ўғли юзи-кўзи кўқарган ҳолда қаршисида бош эгиб ўтирарди. Афтидан, Чорининг боласи уни остига босиб обдон ийлаганга ўхшайди... Йигит одам аввал бошда бировдан калтак емасин. Калтак едим, ҳеч ҳаяллатмай ора очди қилиб олсин, акс ҳолда бир умр елкасини қисиб юради. Тавба, Чорининг боласи қўл кўтармоққа қандай журъат этди? Ахир Мамат қассобнинг уруғи билан ўйнашиб бўлмаслигини қишлоқда етти яшардан етмиш яшаргача яхши билади-ку. Кимдир уларни «туғилган мушт» деб бекорга айтмаган. Бу муштининг зарбига вақтида мана-ман

деган бўйни йўғонлар ҳам бардош беролмаган. Биттаси — Чўли чавандоз. Кўпқарида қизишиб кетиб, катта ўғлининг юзига қамчи тортди-ю, кейин бўлари бўлди... Ҳозир ўғиллари бор жойда елкаси қисик. Аввалги каттагаплигидан асар ҳам йўқ. Ҳап тур, Чорининг боласи, ҳали шундай адабингни берайки, Мамат қассоб номини эшитганинда, ўтирган жойингдан туролмай қолгин.

Мамат қассоб шу ўй, шу хаёлда кафтини пешонасига қўйиб, қир томонга қаради. Тоғай ҳали уйига қайтмаган, оти кўринмайди. У яна ўғлига ўғирилди, ғазаби баттар жўшди. Э, йигит бўлмай ўл, ношуд! Кучинг етмас экан, нима қилардинг беллашиб, тош-пош билан жон-жойига солмайсанми ўхшатиб. Ҳойнаҳой, енг ҳимариб майдонга чиққан бу. Упкалиги бор бунинг.

У кўкрак кериб майдонга тушишни ўта бемаънилик деб билади. Куч мардликда эмас, бирликда... Шунингчун ҳам ҳовлига тош отишга мақсад иккита: биринчидан, бола-чақасининг кўз ўнгида шарманда бўлган одам қайта бошдан уларга бет бўлишга ҳадди бўлмайди, иккинчидан, бу воқеа бошқаларга ибрат... кўрган кўз кўрқоқ келади.

Аслида одамлар уларнинг бирлигидан эмас, беандишалигидан ҳайқишини Мамат қассоб билмайди. Бутун қишлоқ мендан зириллайди, деб ўйлайди. Ундан калтак еганлар, златчилик, эрта-индин кўз-кўзга тушади, қозилашиб юрсак яхши бўлмас, деган андишада аламини ичига ютиб кетаверади.

Ўғлининг афту ангорига тикилган сайин, Мамат қассоб қутуриб борарди. Охири чидаёлмади, ичидаги борини Шодийёрнинг афтига туфлай бошлади:

— Шу афтинг билан қишлоққа энгунча ўша ёқда ўлиб кетсанг бўлмасмиди! Улигингни жондорлар еб кетса бўлмасмиди! Шу савлатинг билан бир йигитга бас келолмасанг... бундан кўра ўлганинг афзал эмасми! Не кўргилик бу! Қишлоқда қандоқ бош кўтариб юрасан энди!..

Мамат қассоб зардобини тўка-тўка невараларидан эслироғини ўғилларига юборди. Невараси келиб, уларни кўшни қишлоққа кетишганини айтгач, баттар туюқди.

— Тешиктошда пишириб қўйибдимикан уларга. Уканинг аҳволи бу. У ёқда тамаки... эрта-индин ёмғир шир этса... Сўрамадингми, қачон қайтишаркин?

— Тушдан сўнг.

Мамат қассоб ўғилларини ношуд ва ялқовликда айблаб, койинишда давом этади. Бу хусусиятларни ўғилларига елимлаб ҳам ёпиштириб бўлмаслигини билса-да, койинади. Бундай пайтда гапирмасдан туролмайди, юраги сиқилади.

У гапириб тўйгач, тили тагига мўлгина нос ташлаб, бир оз хаёлга толди. Кейин оғзидагини туфдонга ташлаб, ўрнидан кўзгалди.

— Амманг ўлгандай сўлжайиб ўтиришинг нимаси, тур ўрнингдан! — деди Шодийёрга. Сўнг иш дарагини сезиб кўчини мўлжаллаётган невараларидан бирини тўхтатди: — Иш деса уйингга қочасан-а, баччағар. Бор, омбуортмдан кетмон опчиқ! Сўғин сомонхонадан бир халта чирик сомон опчиқиб, лойхона бўйига тўк. Аканг ҳозир лой қорийди. Охурларни сувайсизлар.

Шодийёр резина этикни қўнғилтак кийиб лойхонага тушди. Жияни челақда сув ташиб турди. Мамат қассоб эски сандални курси қилиб, уларнинг ишини кузатиб ўтирди. Болаларини ишлатиб қўйиб, томоша қилишни яхши кўради у. Бундай кезларда кўнгли фахр-ифтихорга тўлиб-тошади. Болалари хиёл хато қилса, иш ўргатган бўлади-да, сўнг койиш оҳангида таъкидлаб қўяди: «Сенинг ёшингда мен хув анови тепани берман келтирардим. Сен эса кетмон уришни ҳам эллолмайсан. Қиялатиб сол! Ҳа, баракалла! Урганганинг қолади, болам.»

Шодийёр кенжа ўғил эмасми, отасининг бу тахлит панд-насихатларини кўп эшитган, баъзан ғижиниб кетади: «Бунинг нимасини ўрганиш керак, қизиқ. Отамнинг жа боди одатлари бор-да». Лекин буни зинҳор бетига айтмайди. Узидан каттага гап қайтариш — бу оилада одат эмас.

Мамат қассобнинг гаплари бу гал сал бошқача тус олди.

— Сенинг ёшингда кўрамга мол сиғмасди. Қўй-қўзининг ўзидан юзта эди. Райондан вакил чиқиб хатлаб кетмаганида, ҳозир... Тавба, қизиқ замонлар бўлган-да, от сақлама, мол-ҳолни кўпайтирма... Энди ҳаммаси жой-жойига тушди деганда, лоп этиб заповидник деган нарса чиқиб қолди. Адашиб кириб қолган жонлиққа фалон сўм жарима, сўроқсиз ўтин кессанг — жарима, номига милтиқ кўтарсанг — жарима... — Мамат қассоб Тоғайнинг ҳовлиси томонга қуш қараш қилиб олди: — Молимни сонини ололмай юрганимда, Чорининг эғнида тузукроқ тўнйям йўқ эди. Бир йил қўйимни боқди. Яхши ҳақ тўладим. Менинг орқамдан одам сонига кириб олди. Энди қўйиб берсанг, одамни писанд қилмайдиган чоғи бор. Унта қўйни селга оқизиб қўйганида, тутиб олиб бир туйганман. Ушанда биратўла ўлдириб қўя қолсам бўларкан. Чурвақаси ҳам отасининг белида кетган бўларкан... Билмадим, нимасига ишонди у.

Шодийёр индамади, лойга сомонни қориштира туриб, жиянига ўшқирди.

— Сувдан қуй, нега анқаясан!

Мамат қассоб бу ўшқирикда ўзига нисбатан пинҳона зарда борлигини фаҳмлаб, уни обдон эгшлашга киришди:

— Шу турқ-тароватингни бобонг раҳматли кўрмади-да, нақ гўрида тик турарди. Сен ҳам юрибсан-да полвон номини кўтариб. Сўроқлаб келса, бир кишига кучинг етмайди! Бобонг бу ёғи Тожикистон, бу ёғи Бухорогача кураш тушиб келарди...

Шодийёр бобоси ҳақидаги ҳикоятларни кўп эшитган: «Энди кулоқ-миямни қоқиб, қўлимга беради. Тоғайдан калтак еганимни бир умр юзимга солиб юради. Ярамас, бошқа жой қуриб қолгандай башарамга уриб ўтирибди». Агар юз-кўзи кўкармаганда Шодийёр калтак еганини отасидан сир тутган, кейинчалик қулай пайтини топиб, бошлаб ўчини олган бўларди. Энди эса ёш боладай отасининг ортидан эргашиб боришга мажбур.

— Бир куни отда қувиб, бўрининг орқа бутидан тутган, эрмакка. Ғайрати ичига сиғмасди раҳматлини.. Тирик жондорни тутишни ўзи бўладими... Сен ҳам юрибсан-да, йигитман деб!

Шодийёр кетмон билан лойни ағдара-ағдара бобосининг кучли қўлида жон ҳаллида типирчилаётган бурини кўз олдига келтиради, ўзининг ҳозирги аҳволини унга қиёслайди. Фарқ сезмайди. Отаси энди Тоғайни тавбасига таянтирамагунча бобосини таъриф ва тавсиф этавериб жонини суғуриб олади...

Озгина қўшиб-чатган демаса, Мамат қассобнинг айтганлари ҳақ. Отаси Тўра-полвон машҳур полвонлардан бўлган. Улоқ ҳам чопган. Лекин чолларнинг ҳикоя қилишларига қараганда, худо уни фарзанддан сиққан, пешанасига сиққан якка-ёлғиз ўғли ўзига тортмаганидан норози кетган. Азбаройи сиқилган кезлари хомсемиз ўғлини ҳовли юзидаги кели — тошга ўтирғизиб қўяркан-да, ўзи ҳар томонидан ўтиб кузатар, сўнг бирдан тиззасига қарс уриб: «Ай, биродарлар, шу бола менинг пушти камаримдан бўлганми-а?! Бир туки ҳам менга тортмаган-ку, а?! Шу бола даврада бел тутта оладими?! Оёғини эплаб босолмайди-ку бу! Эй худо! Мен сенга нима ёзгандим! Уйимни тўлғазиб ўғил бермайсанми? Лоақал шу болани одамбашара қилиб яратмай-

санми! Бунинг нима ўзи, бир тўрва хом гўшт-ку!» деркан. Тўра полвон шундай дея-дея армонда кетди. Агар бу ҳақда гап очилгудек бўлса, Мамат қассоб мана шу хилда гап қилади: «Раҳматли донғи кетган полвон бўлгани билан рўзғор ишига эпи йўқ одам эди. От суриб, кураш тутиб юраверган... Ундан бизга нима қопти. Ун-ўн беш кўтарам қўй, шамол турса қулаб тушадиган ғариб кулба демаса, деярли ҳеч вақо. Мен нима қилдим?» У атрофидагиларга мағрур қарайди. Айтмаседа, унинг нимага шаъма қилаётганини ҳамма яхши билади. Мамат қассоб отасидан қолган тўрт-беш жонлиқни сурувга етказди, эски кулба ўрнига тушган иморатнинг таърифи ҳали-ҳалигача оғизда... У чуқур хўрсинган бўлади: «Раҳматли буларни кўролма кетди».

Шодиёр икки челак лойни кўтариб, қўрага кириб кетгандан сўнггина Мамат қассоб гапдан тўхтади. Ҳовли саҳнига зеҳн солиб, супада юрган товўқларни кўрди. Кампирини сўкмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, уни тамаки барглари ипга тизгани келинларига ёрдамга чиққанини эслаб, шаштидан қайтди. Ердан кесак олиб, товўқларга отди. «Тавба, Чорининг боласи бу ишга нечук журъат этди-а?!»

* * *

— Бир туюр гўшт еб оласизми?

Тоғай ўчоқ бошига юзланди. Марҳамат қўлида капкир, саволомуз боқиб туради. У худди аёлини илк бор кўраётгандек, негадир уни бошдан оёқ кузатди, туйқусдан бошига чақмоқ янглиғ келган ўйдан юраги сиқираб кетди: «Оғироёқ нарса... бирдан...» Йўқ, Тоғай бунга сира бардош беролмайди... У миҳда осиглиқ турган қўштиғ милтиққа кўз қирини ташлади, аёлига йўқ, деган маънода бош чайқади. Уни ҳовлидан чиқариб юбориш керак. Агар хотини холи қолдирса — у бу қарорга бирдан келди — енг Ҳимариб рақибларига мардона пешвоз чиқади: «Э, эркак бўлсаларинг, қани, битта-битта келинлар!» деб наъра тортади. Кучи етгунча олишади... бу ёғи барибир даҳшат! «Калтак еб қолаверадиган аҳмоқ йўқ! — У яна милтиққа қаради. — Е, қани тегиб кўринглар, нақ пешаналарингдан отаман, ёки қаматаман деб қўрқитсаммикан?.. Бўлмайди. Буйтиб жон сақлагандан кўра тиз чўккан минг афзал! Яхшиси, ҳозир орани очик қилиб олган маъқул».

Тоғай аёлига қараб оғиз жуфтлаган заҳотиёқ фикридан қайтди. Хотинини нима баҳонасида ҳовлидан чиқармасин, у кўр эмас, эшикка юриши билан сафга кўзи тушиб воқеани англайди. Сўнг минг ялинсин, минг дўк урсин — фойдаси йўқ — эрининг ёнидан бир қадам нари жилмайди. Ҳар қандай андишани четга суриб қўйиб, қассобнинг соқолига чанг солса соладик, эрини ёлғиз ташлаб кетмайди. Холиёр бодидек безорини қонига беллаган шу хотин Мамат қассобдан ҳайиқармиди?!

Ушанда улар ўнинчи синфда ўқишарди. Мактаб кўшни қишлоқда, оралик уч чақиримдан зиёд. Болалар сўқмоқдан яёв қатнашарди. Уқувчилар дарсдан сўнг синфхоналарини навбат билан ювиб-йиғиштириб кетишарди. Уша кун Тоғай билан Марҳамат синфни тозалаб бўлишди-да, эран-қаран йўлга тушишди. Ҳаво мусаффо. Кўкларнинг илиқ шабадаси юзни ялайди. Улар сўқмоқ қолиб, майсаларни ялангоёқ босганча адир бўйлаб кетишарди. Марҳаматнинг кўнглида нимадир жўш урди, нималарнидир йигитга айтгиси келди... Тоғай шу йўлнинг кетгунча ҳеч тугамаслигини истади. Бир пайт узоқдан Холиёр бодининг сояси кўринди, қаватида икки шериги. Тоғай уларни танимади. Холиёр шаҳардаги ҳунар-техника билим юртида ўқийди. Ора-сира жўра-

ларини бошлаб чиқиб, ҳар гал қишлоқда бирор «хунар» кўрсатиб кетади. Ҳозир ҳам иккаласини бирга кўрган Холиёрнинг кўнглида қувлик қўзиди. Тоғай ундан чўчи-са-да, қизнинг олдида сир бергиси келмади.

— Хўш, нима дейсан?!

Холиёр боди қўллари белда, оёқларини кериб турганча, кўзларини сузиб, Марҳаматга имо қилди.

— Қизингми? Зўр-ку!

Тоғай уни эрмакка жанжал чиқармоқчи эканини пайқаб, қизга буюрди:

— Марҳамат, сен кетавер!

— Хо-о! — деди Марҳамат кутилмаганда. — Нимага кетарканман! Қани, бир тегиб кўрсин-чи!

«Йўлтўсарлар» хо-холаб кулиб юборишди. Холиёр кула-кула қизга яқинлашди-да, бирдан башарасига даҳшатли тус бериб, икки бармоғини унинг юзига нуқиган бўлди:

— Қочиб қол, бўлмаса, кўзингни ўйиб оламан.

Марҳамат бир одим тисланиб, ердан муштдай тош олди. Холиёр боди нописанд кулимсираб, шерикларига юзланди:

— Қизилқоя қизлари шунақа шатта бўлади.

— Узинг шатта! — деди Марҳамат тап тортмай.

— Э, кўп бижилламай, жўна! — Холиёр боди жиддий тортди. — Бор, йўлингдан қолма! Биз манови билан гаплашмоқчимиз.

— Гаплашмайсан!

— И-и!

— Ҳал

Холиёр боди, бу чатоқ-ку, деган маънода томошабин шерикларига юзланди. Улардан бири, қўй, шуларга тирганма, деган йўсинда қўл силтади, иккинчиси уни маъқуллаб, бош ирғади. Аммо қизнинг дадиллиги Холиёрнинг ҳамиятига теккан эди, у қизнинг устига хезла-ни кела бошлади. Тоғай шошилич бир тарзда унинг олдини тўсиб чиқди-да, беихтиёр ёқасига қўл юборди. Зум ўтмай иккиси тапур-тапур олишиб кетди. Қанча чиранмасин, Тоғайнинг орқаси ер кўрди. Қорнига миниб олиб:

— Ҳа, қалайсан! — деди ҳарс-ҳурс нафас оларкан Холиёр мамнунлик билан. — Қизлар билан падрушка қилиб юргунча олишишни ўрган!

Тоғай унинг тагидан чиқишга зўр бериб уринаётганда нима бўлди-ю, Холиёр боди «воҳ» деганча чап ёнбошига ағдарилиб тушди. Бошидан чаккиллаб қон кета бошлади.

Тоғай боши узра кўрқувдан тош қотиб турган Марҳаматни кўрди. Холиёр бодининг шерикларидан бири унинг қўлидаги тошни юлқиб олди.

— Бу нима қилганинг, тентак экансан-ку! — деди ўшқириб. — Шунчаки, ҳазил қилмоқчи эди. Сен эса... Тур, жўна!

— Тегмасин эди, нега тегади! — деди Марҳамат дадиллигидан асар ҳам қолмай.

Тоғай анчагача чурқ этмай келди. Қишлоққа яқин қолгач, ердан бошини кўтарди.

— Боладинг, лекин...

У ҳарбий хизматга кетаётиб, қизнинг ваъдасини олди. Хизматдан қайтгач, бир йил ўтиб, уйланди. Марҳаматнинг бўйида тезда бўлавермай, иккиси хийла ташвишда юришди. Кейин... Тоғай бу тунни ҳеч қачон унутмайди: ташқарида қор бўрони, шамолнинг зўрида дераза ойналари зириллайди. Тоғай иссиқ печка қаватида ёнбошлаган кўйи мудрайди. Бир маҳал тиззасида илиқ кафтни ҳис этди. Кўзларини ярим очди. Қаршисида Марҳамат, лабларида нимтабассум, кўзлари алланечук яшнаб турарди.

— Бўронни қаранг... — деди у хиёл нозланиб. — Эр-

тан сизни бозорга юбормоқчи эдим... Би-ир... олма егим келяпти...

Тоғайнинг энсаси қотиб, кўзларини қайта юмди: «Қиш чилласида кўнгли тусаган нарсасини бунинг». Кейин бирдан ҳушёр тортди.

— Нима... нима дединг?!

Марҳамат қўлини тортиб, ерга қаради.

— Менга қара, олма дедингми?! — Демак... — Тоғай ўрнидан сапчиб турди. Йўл-йўлакай телпагию чопонини қўлига олиб ташқарига отилди: «Вой, жиннивой-ий, бозор-мозор деб ўтирасанми, кўнглинг тусганини ҳозир муҳайё қиламан!» У тўғри Нортोजи чолниқига борди. Чолнинг кампири боғидаги тошолмаларни сандиққа жойлаб қиши билан мактаб болаларига донасини йигирма тийиндан пулларди. Ҳар бири муштдек, ширин олмалар.

— Ий-й, болам, — деди Нортोजи чол унинг муд-даосини эшитиб, — биласан, неварам армиядан қайтган... бор олмаларни келим-кетимга сарфладик. Сен яхшиси, Мамат қассобниқига ўт. Униқида одамнинг жонидан бошқаси топилади.

Тоғай Мамат қассобни дарвозаси ёнида учратди.

— Олма дейсанми? — у Тоғайни ичкарига таклиф этди. — Ҳи-и, меҳмон-сеҳмон кеп қолдимиз?

— Шундай деса ҳам бўлади. — Тоғай томоқ қирди. — Жуда зарур эди.

— Хай, отга ўхшаб ер тепсинмай, олдин уйга кир.

— Шошиб турибман.

— Шундайми? Энди-и, мол эгаси Шодиёрвой... Ҳозир айтиб юбораман.

Кўп ўтмай тўнига ўралиб Шодиёр чиқиб келди. Хоккей томоша қилаётган экан, шавқ билан бақирди:

— Биззики шведларни роса ўмганлатяпти...

— Шодиёрвой, бизга олма керак эди.

— Олма? — Шарақлаб кулди Шодиёр. — Нима, тушингизга кириб чиқдимиз?

— Ай, энди бир егимиз келди-да.

— Тезроқ юринг, хоккей ўтиб кетади, аммо-лекин зўр ўйин бўляпти-да.— Шодиёр уни ошхона қаватидаги омбултомга бошлади.

Каттагина хонани олма аралаш яна аллақандай ҳид тутган. Уртада яшиклар, тўрда қалин тахталар устида тўла ва ярим тўла қоплар тартиб билан терилган, шифтга алламбалолар осиб ташланган эди.

— Биззи олмалар бозор нархида-да...

— Беравер. — Тоғай чўнтагидаги бор пулини қўлига тутқазди. Кейин белидан белбоғини ечиб, ерга ёзди.

Шодиёр ўртадаги яшиклардан бирининг оғзини очиб, бурчакдан тарози олганди, у жеркиб берди — Э, беравермайсанми, ё сендан кетар, ё мендан...

Тоғай бир белбоғ олмани хотинининг олдига гурс этиб ташлади.

— Мана хотинжон! Айт, кўнглинг яна нималарни тусайди? Ҳозироқ ест қиламан!

Марҳамат чироқ нурида олтиндек товланиб турган сап-сарик олмалардан йирикроғини танлаб, белбоғ учига артган бўлди-да, очкўзлик билан карсиллатиб тишлади.

Тоғай унинг қошига чўккалаб, елкасига қўл юборди, силаб-сийпади... Уша тун у оталик бахтини ҳис этиб, хаёл қанотида юксак-юксакларга учди: гоҳ отда ишдан қайти, қаршисига ўғиллари югуриб чиқишди, бири отини боғлади, бири қўлига сув қуйди, бири елкасига осилди... Гоҳ тўрда ястаниб ўтирган ҳолда кўрди ўзини — каттаси сал гуноҳ қилган экан, салобат билан койи-ган бўлди, ора-сира тиззаларига ўтириб олишган кичикинтойларининг сочидан ҳидлаб-ҳидлаб қўяди денг.

Гоҳо денг, ўғилларини тоққа бошлаб чиқади, яланг ер

борки, кўчат ўтқазишади. Қизилтўш, Ялангтепа, Айланма, Улоқўйнар, Сувтушар деб аталмиш жойларни одамлар Тоғайнинг жийдазори, Тоғайнинг олмазори, Тоғайнинг теракзори деб атай бошлайдилар. Мана, масалан, Самад чолнинг кўзи тирик, лекин ўнлаб ер унинг номи билан аталади...

Мана, энди ўша орзулари барбод бўлиш хавфи остида... Ҳатто қўл узатса етадиганини ҳам амалга оширолмайдиганга ўхшайди: у эрта бозордан бешик харид қилмоқчи эди.

* * *

Ҳозир бориб нима қилишни Мамат қассоб яхши биларди. Шохини шундай қайирадики, Мамат қассоб деганда эти дир-дир учадиган бўлади.

Аввал анови тўртта чирик тахтани бир тепиб очади. У очилмайди, тутдай тўкилиб тушади. Шўринг курғурнинг пешанасига тузук-қуралли эшик ҳам битмаган. Шу сиёғи бўлса, отасига ўхшаб, ҳеч замонда бири икки бўлмайди. Бўлмаса, қўли остида қанча бойлик... Итга ўхшаб ириллагунча, бир четидан ушатиб, майда чайнаб еб ётмайди! Эганг ўлгур бу тоғу тошлар кимларни боқмаган, кимлардан қолмаган. Бири — Мамадали эди, тоғбегиман деб, на итни доритди, на битни... оқибати тош босиб ўлди. Энди буниси унисидан ўтказмоқчи. Ўтказиб бўлсан! Ҳали бир ўлимич бўлиб калтак егин, кўзинг мошдай очилиб, фойда нимаю зарар нима — ажратадиган бўласан! Ажратолмасанг, ўзингга қийин, отанг каби... Энди бу отаниям худо урган. Айтмадимми, шу тоғу тошни деб жонингни ҳалак қилма, биров раҳмат демайди, эл-юртга ёмон кўринма, деб. Мияси бўлганда кўздан пана жойларга суриб картошка экарди, нўхат экарди... бозорни гуллатарди. Э, асли ўзи...

Мамат қассоб воқеанинг давомини кўз ўнгида гавдалантиришга киришди. Мана, у синган эшик бўлақларини босиб ўтиб, ҳовли ўртасига етмай тўхтади. Тоғай қўрқувдан бақадек қотиб қолган. У қўлини сирмаб чақиради: «Э, энаси тайхар, берман ке!» Тоғай алланечук букчайиб, писиб қошига келади. Минғирлаб узр сўрайди-ей. Мамат қассобнинг қулоғига гап кирмайди. Секин теваракка кўз югуртиради. Қўни-қўшнилар эшиклари олдига чиқиб, ҳанг-манг бўлиб туришибди... Ур калтак-сур калтакнинг айни пайти, йўқса, одамлар эс-ҳушини йиғиб олиб, орага тушувчилар кўпайиб қолади, дов тўкиб боришгани бир пул бўлади. Мамат қассоб ҳаялламай, Тоғайнинг қўймичига бир таёқ туширади. Қолганини ўғиллари эплашади...

Йўл Абди устанинг кўраси ёнидан ўтарди. Гирди сим тўр билан ўралган қўра биқинига етишганда, бостирма остида қавш қайтариб ётган катта қора қўчқорга кўзи тушиб, қассобнинг хаёли бўлинди. Бугун тонгда Абди уста, эртапешинда бизди жонлиқни йиқитиб беринг, деб кетганди. Мамат қассоб қадамини хиёл секинлатиб, қўчқорга синчков назар солди, қанча эт қилишини чамалади. Қўлига тушадиган фойдани ўйлади. Уста баъзиларга ўхшаб ўларман эмас, дангал одам, пичоқ ҳақини икки-уч ҳисса ортиқ тўлайди.

Мамат қассоб ушоқ мол учун ўн, қора мол учун йигирма беш сўм пичоқ пули олади. Одамига қараб, икки килодан тўрт килограмга эт, хоҳлаган, истаган жойидан... Уни қўшни қишлоқлардан ҳам йўқлаб туришади. Боиси, тошдан уради, тарозидан уради, этга суякни тикиштиради, хуллас бир уюм этни зигирча чиқитга чиқармай, керагидан ортиқ пуллаб беради.

Қассобнинг эсига дафъатан тунов кунги дилхиралик тушиб, кўнгли бешбаттар ғаш тортди. Аламдан ичи симллаб оғриб кетгандай бўлди: «Тавба, нималар

бўляпти ўзи? Бу ёгда Шоди йўлига кўндаланг бўлиб турибди. Самад чол жонлигини тагин унга сўйдирди. Бугун Чорининг боласи буйтиб ўтирибди... Чорининг боласини-ку бир ёғлиқ қиламан. Шоди ҳам писанд эмас, аммо Самад чол... Илоё соқолингга ўт тушкур, бу чолга қандоқ бас келса бўларкин? Юртнинг кайвониси... на уриб бўлади, на сўкиб, сал бурнидан ошиқ гапирсанг, бирор йиғин-пиғинда, аҳли жамоа, қассобни алмаштирамасак, бўлмайди, деб қолишдан тоймайди бу касофат чол! Қайси гўрдан ҳам мол боқишни одат қилди? Тоғу тошга дарахларини экиб юраверса ўлармиди! Асли ўзимни терилайдиган, тилимни кесадиган... билардим феълини, нима қилардим гапириб. Ана энди додингни худого айт».

Саратоннинг бошларида, яъни бундан икки ой муқаддам Самад чол биринчи сўқимини боқувдан чиқариб, Мамат қассобни йўқлаб келди.

— Маматвой иним, — гап бошлади у хижолатли оҳангда, — шу-у... қариганда бир ишни одат қилдик.

— Хўш-хўш? — Мамат қассоб унга чой узатди.

— Яъни-ий... тагин бу чол қариганда пулга тузоқ қўйибди, деган хаёлга борманг, иним. Бекордан худо безор дегандай, мол боқишни одат қилдик. Этагиндан тортиб турадиган бир юмушинг бўлмаса, қийин экан...

— Яхши ишни бошлабсиз, сизга айтсам, буям савоб иш, ҳарна эл оғзига гўшт-ёғ дегандай...

— Барака топинг.

— Ҳа-да, буни ҳамма ҳам эплайвермайди.

— Шундай-шундай. — Самад чол уни маъқуллаб, мақсадга ўтди. — Бизди ҳовлига ўтасиз энди.

— Бош устига.

— Одамларни пешинга айттирганмиз...

— Сўқимингиз ушоқ молми?

— Ушоқ.

— Пешингача бемалол улгураимиз.

— Мен турдим. Фақат ҳаяллаб қолманг.

У анжомлари солинган сумкасини қўлтиқлаб ҳовлига кириб борганида Самад чол гўшт дарагини эшитиб барвақтроқ келиб қолган икки-уч киши билан сўрида гурунглашиб ўтирарди. Мамат қассоб ҳамма билан бир-бир сўрашиб, сўрига чиқди. Суви қочган нондан бир бурда ушатиб, пашша талаётган пиёладаги мураббога ботирди. Чапиллаб кавшанганча, чолга маъноли тикилди.

— Биринчи сўқим... иримини қилинг, оқсоқол.

Самад чол болишдан тирсак узиб, жойлашиб ўтирди. Оппоқ, сийрак соқолини тутамлаб, андак сукут қилди.

— Қарови биздан бўлгани билан... мол асли Жовли-войники, — деди у ҳовли юзида ивирсиб юрган ўғлига ишора қилиб. — Энди-и, мол эгасига барака тилаб, бир нима деймизда-а, иним?

— Айтинг.

Чол кафтларини ёзиб, кўзларини ярим юмганча, пичирлаб дуо ўқиркан, Мамат қассоб ҳовлига разм солди. Диққатини ҳовли тўридаги янги тушган уй тортди. Ундан бир қанча камчилик топди. Уй деворлари текис, ёғоч қисми бежирим ишланган бўлса-да, пастак эди. Қишда иссиқ бўлиши назарда тутилиб, қишлоқда аксарият уйлар мана шу тартиб қурилади. Бу хил иморатлар Мамат қассобга сира ёқмайди. Отасининг ўлимига йил тўлмай, у район марказидан уста бошлаб чиқди. «Уста, — деди дангал, — пул биздан, қуриш сиздан. Шундай бир иморат солинги, қишлоқда танҳо бўлсин!» Уста, қотирамиз, деди. Иморатнинг пойдевори харсанг тошлардан кўтарилди, деворлари синч қилинди. У пайтлар қўриқхона деган гап йўқ. Мамат қассоб тоғдаги арчалардан танлаб-танлаб кесиб, пешма-пеш етказиб турди.

Тўрт ой деганда иморат битди. Қишлоқ советининг идораси унинг олдида ғариб кўриниб қолди. Мамат қассоб қишлоқда биринчи бўлиб ҳовлисига девор эгирди. Темир дарвоза ўрнатди. Уни кўриб баъзилар ҳам ҳаракатга тушиб қолишди-ю, лекин барибир унга етказишолмади. Аммо девору дарвоза қишлоқда удум бўлди. Кейинчалик Мамат қассоб катта ўғилларига атаб яна иккита иморат солдирди. Улар олдингисидек чиқмаседа, бошқаларникидан ўлса, ўлиги ортиқ...

Самад чол узундан-узун дуосини тугатиши билан, Мамат қассоб илдам ўрнидан қўзғалди. Сумкасидан чарм пешбандини олиб, белига боғлади. Жовли семиз қўчқорнинг думбасига арқон ташлаб, кўрадан зўрға судраб чиқди.

Ҳозиргина маъраб турган жонивор бир уюм этга айлангач, Мамат қассоб тарозини қўлбола стол устига ўрнаштириб, ғоят абжирлик билан гўшт тортишга киришди. Ҳовли юзи ғала-ғовур. Қассобнинг ўнг қаватида Самад чол, кўнгли чоғ, келгувчилардан ҳол-аҳвол сўраб қўяди. Чап ёнида мол эгаси — Жовли пул санаб, насияга олувчиларни дафтарига қайд қилиб борди. Мамат қассоб насияни ёмон кўради. Насия деганлари қўлинггаги нақд пулни сочиб юборишу кейин уларни битта-битталаб териш билан баробар. Бир ёқдан келиб, иккинчи ёқдан кетади, ёнингда юқиям қолмайди. У ичида уй эгаларининг соддалигидан кулиб турганида Самад чол мурожаат қилиб қолди:

— Маматвой иним, манови бир бўлак қуйруқни ҳам қўшинг.

Мамат қассоб бир чолга, бир қаршисида қимтиниб турган ранги синиқ жувонга тикилиб, оғринибгина ярим килодан ошиқ думбани тарозига ташлади.

— Сағирлар гўшт-ёққа бир тўйсин, — деди чол. Кейин аёлнинг пул узатган қўлини қайтарди. — Ҳозирча зарилмас, қизим, топганда қайтарарсан.

Жувоннинг кўзида ёш айланди. Мамат қассоб ижирғанди. «Унга илинсанг, бунга илинсанг, мол сўйиб нима қилардинг, тентак чол. Бунақада емишингни пулиям чиқмайди-ку!»

Шундан сўнг Самад чол яна бир-икки аралашган эди, у қўлидаги пичоғини столга ташлаб чолга юзланди:

— Менга қаранг, уйга ҳеч уста солганмисиз?

Чол ҳайрон бўлиб, янги тушган уйга ишора қилди:

— Анови иморатни Абди уста солган, нима эди?

— Устанинг ишига аралашганмисиз?

— Йўқ.

— Унда нега менинг ишимга аралашасиз?

— Э, тавба қилдик.

Мамат қассоб сўнги бўлак этни эгасига тутқазиб, қўлини артди. Ёнида пул санаб турган Жовлининг бикинига тирсаги билан туртиб, писанда қилди:

— Жовливой, мана, қирқ кило этни элликка айлантириб бердик. Шунга қараб муомала қилавер!

Бу гап дакки еб жим ўтирган чолнинг қулоғига етиб, бирдан хушёр тортди.

— Э, бу нима деганингиз бўлди, Маматвой?

— Тагин аралашасиз-а. — Мамат қассоб жеркинди. — Ахир мен мол эгаси билан гаплашяпман...

— Йў-ўқ, сиз менга айтинг, қайтиб қирқни элликка айлантирдингиз? Бундан чиқди... фирромлик қипсизда, а?

— Қанақа фирромлик! — Мамат қассоб елка учирди. — Бу ишнинг таомили шу... сизнинг фойдангизни кўзлаб... Тавба, одамларга яхшилик ҳам ёқмайди.

— Бунақа фойда бизга керакмас, иним, — Самад чол этак қоқиб, ўрнидан турди. — Ҳаром пул ҳеч кимга юкмаган... Буйтиб нон егандан кўра чим қучиб ётган афзал, қассоб!

Орадан бир ой ўтиб, йиқилиб шикаст еган совлиғини чол Шодига сўйдирди. Бундан Мамат қассобнинг қаҳри келди. Уша куниеқ Шодининг уйига бостириб борди. Шоди дастурхон ёзди, чой кўйди. Мамат қассоб сўроқ қилди, у жавоб берди.

- Қишлоқда нечта ошпаз бор, Шодивой?
- Битта, — деди Шоди кўзларини пирпиратиб.
- Нечта уста бор?
- Битта.
- Энди шуни айт, нечта қассоб бўлиши керак?
- Шоди ерга қаради.
- ...
- Унда нега тумшук тиқиб юрибсан?
- Сўради... Йўқ деёлмадим.
- Мамат қассоб ҳали ўлмаган, демарингми?
- Дедим...
- Бекор айтибсан!
- Дедим, ака.
- Икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнаганми? Нега сасинг чиқмайди? Биласанми шуни?
- Биламан.
- Феълимни ёмонлигини-чи?
- Шоди жим.
- Хўш, энди нима қилдик?
- Шоди чаккасини қашиди.
- Эртан биров сўқимимни сўйиб бер, деса, нима дейсан?
- Мамат қассоб бор, дейман, ака.
- Ишонса бўладими?
- Ишонинг, ака.
- Аниқ?
- Аниқ, аниқ.

...Ушанда у Шоди қайтиб қўлига пичоқ тутмайди, деб ўйлаганди. Утган кун Самад чол дангала қилармиш, деган гапни эшитгач, кўзи дарвозада бўлди. Бироқ кўп ўтмай, сўқимни Шоди сўйганини эшитди. Эшитгандаям Шоди сўйди, деб эмас, Шоди қассоб сўйди, деб эшитди. Бу унинг юрагига ўқдай қадалди. Эл Шодини қассоб сифатида тан ола бошлаган эди. Оқибат, ким-кимнидир сиқиб чиқариши керак... Бунга Мамат қассоб бардош беролмасди. Негаки, қассобчилик на фақат тирикчилик, балки ўзига хос обрў-этибор эди. Дейлик, қишлоқда биров тўй қиладиган. Эркаклар маслаҳат ошига йиғилишди. Баковул, ошпаз, қассоб — тўрда. Пойгоҳда — тўй эгаси. Утирганлар тўрдагиларнинг оғзига тикилган. Гапни баковул бошлаб, қанча нон, қанча қанд-курс олганини суриштиради. Жавобни олгач, етармикан, деган маънода у аввал ошпазга, кейин қассобга қарайди. Улар салобат билан фикр айтишади. Ошпаз ош масаллиғини суриштириб, сиз нима дейсиз, дея қассобга боқди. Мамат қассоб сўқим масаласида, албатта, бирор камчилик топади: «Тананг бир-икки йилдан сўнг гумбаздай сигир бўлади, ўрнига қисир сигирингни сўямиз». Тўй эгаси, олдинроқ шу фикр хаёлига келмаганлигидан ҳайрон бўлиб, ичида қассобнинг тадбиркорлигига тан беради. Бошқаларнинг юзиде ҳам шу маъно зоҳир. Мамат қассоб бундан бир қоп семиради. Кейин узоқдан келадиган меҳмонларни жойлаштириш масаласи кўрилади. Мамат қассоб энг нозик меҳмонларга ўз уйини тавсия қилади... Хуллас, қассоб сифатида қишлоқда ўз ўрни бор. Агар қассоблик қўлидан кетса, тўрдаги ўрни ҳам ўз-ўзидан кетади. Тўрни Шоди тирриқ эгаллайди.

Мана шуни ўйлаб Мамат қассоб беҳаловат бўларди. Кеча Шодини йўқлаб бориб, уйдан тополмади. Бугун кечга томон ўтмоқчи эди, оёқ остидан бу фалокат чиқиб турибди... Аслида Шоди Самад чолнинг юзидан ўтолмаганини Мамат қассоб яхши билади, шундай

бўлса-да, Шодини бир тузламоқчи. Алам қиладиган жойи шундаки, бошқага қилганини Самад чолга қила олмайди. Сабаби, чол — қишлоқнинг энг кексаси. Унга ноҳурмат бўлганни юрт кечирмайди, қишлоқдан бадарға қилишлари тайин. Унда нима қилмоқ керак?

Бошига туйқусдан келган ўйдан Мамат қассоб қувониб кетди. «Шошма. Самад чолни умрбод боғлаб қўйгани йўқ-ку. Бугун бўлмаса, эрта оёғини чўзади. Кетадиган одам ортида қоладиганларини ўйламай иложи йўқ. Тоғайнинг тенгини берсам, чол тийилади. Икки кунлигим борми-йўқми, болаларимга душман орттириб кетмай, деб ўйлайди. Уйламай ҳеч иложи йўқ.»

У қадамини янада тезлатди.

* * *

Бешикни деб Тоғай эрталаб отасини қаттиқ ранжитди. Ота-бола зарур юмуш билан Тошқишлоққа отланишаётган эди. Тоғай уйдан йўл тадоригини кўриб келган. Супа четида отасининг бўлишини кутиб ўтирарди. Отаси нимдош чопонини кия-кия кампиридан нос ғамлаб қўядиган шишасини сўради. Шишанинг бўшлигини кўриб Тоғай пешонасини тириштирди. Отасининг феъли аён. Носи тугаб қолар бўлса, бор юмушини ташлаб, эринмай бозорга тушади. Олгандаям фақат Шомурод носфурушнинг носидан олади, бошқасини тан олмайди. Бошқалар учун узоқ, жуда узоқ туюлган район маркази унинг учун бир одим — на қиш изғиринини билади, на саратон жазирасини; елкасига тароқи хуржунини ташлаганча зипиллаб кетгани-кетган. Бир қиш доводда бўриларга ем бўлишига сал қолган, бир сафар қор бўронда адашиб қолиб оёқларини совуқ олдирган, бир гал... Қисқаси носи адо бўлса, айниқса, хумори тутганда, ҳеч бир куч уни тўхтатиб қололмайди.

Тоғай кутган ҳол юз берди: отаси шишани ёруққа солиб кўра туриб:

— Нос тугаб қопти-ку, ўғлим. Бозор бормасам бўлмайди. Тошқишлоққа эрта-индин ўтармиз, а? — деди.

— Шу зорманда кеча эсингизга келмадимми? — деди энасининг жаҳли чиқиб.

— Кеча бордай эди... — Ота кўзларига ишонмагандек, тиқинини олиб шиша ичига мўралади. — Тўрт-беш отим... бу менга пешингачаям етмайди.

— Эртан бир иш билан районга тушяпман, овора бўлиб юрмай, бугунча меникидан чека қолинг.

— Солини носи бизга тўғри келмайди, болам. — Ота узун чўп билан шиша тубини кавлаштира туриб, унга саволомуз тикилди. — Сен нима иш билан район бормоқчисан?

— Бешик... Меҳрининг боласига... — Тоғай муҳим бир хабардан огоҳ этаётгандай деди. — Утган ҳафта Мамадиёр устага буюриб келганман. Толёғочдан ишлаб берадиган бўлган.

Отанинг қовоқлари бирдан осилиб кетди. Шиша тубидаги тўрт-беш отим носни оппоқ қоғоз юзига тўкибгина тўла нигоҳини унга қадади.

— Отангни қачон кўма қолдинг, болам?!

Тоғай бу гапдан довдираб қолди.

— Нималар деяпсиз, ота? — деди нафаси ичига тушиб.

— Бешикни тоға эмас, бобо, бобо йўқ тақдирдагина... худого шукр, ҳали кўзим тирик... Тавба, нега энди, бешикни ташвиши сенга тушиб қолди, а? Унгача ҳали бор шекилли. — Чол шундай дея бир четда жим ўтирган кампирига қаради. Кампиридан тасдиқ ишорасини олгач, гинаси зардага айланди. — Бу етмагандек, бешик буюрган одамингни қара. Мамадиёр одамми?! Яқин-

яқингача бозор бошида вино ичиб, тўполон қип юрарди. Уғри қариса, сўфи бўлармиш! Ювиқсизнинг қўл урган ишига қара... Қўлингдан усталик келаркан, эшик яса, ром яса, бешик ҳам ясайсанми, касофат! Бешик табаррук нарса, уни кир қўл билан ясамайдилар! Э, касофатинг ўзингга ургур! — Ота Мамадиёр устани сўкиб хуморидан чиққач, ўғлига боқиб, қатъий йўсинда деди: — Гап шу, бешикни Салоҳиддин устадан оламиз.

— Уят бўлар... ўртада лабз деган нарса бор.

— Кошки унинг лабзага арзиса!

— Энди бир дил кетувди-да, ота.

— Э, ўргилдим ўша дилингдан!

— Айтмайдими, ўл-а, тутириқсиз, деб.

— Айтса, айтар, унинг ўзи нимаю, гапи нима!

Тоғай бозор биқинидаги чойхонада бўладиган гурунглари эслаб юраги шув этиб кетди. Мамадиёр устанинг оғзи ёмон; кўпчилик ўртасида изза қилиши ҳеч гапмас.

— Йў-ўқ, бешикни олмасак, бўлмайди...

— Урлик қилма, болам!

— Узингиз ҳам йўқ ердаги гапларни қип юрасиз-да, ота! Бешикни ким олиш, кимдан олиш... нима фарқи бор!

— Унда билганингни қил! — Ота қўл силтаб эшик томон юрди. Остонага етмай тўхтади. — Шуни бил, бола, одам боласининг жонзотдан фарқи — яхшига топиниб, ёмондан ҳазар қила билишида. Сен эса лазиз таомни ҳаром косага сузилганини кўра туриб, кўнгли суст кетган одамга ўхшайсан.

Бу гапдан Тоғай титраб кетди. Ярим очик қолган эшикка бақрайганча қолди. Кейин эс-ҳушини йиғиб кўчага чиқди. Отаси елкасида хуржун, қишлоқ юқорисидан знаётган машинага етишишни кўзлаб жадал кетиб борарди. Унинг изидан қараб қоларкан, отасининг ўжарлигини, ҳар нарсага аллақандай тус бериб юришини ўйлаб, оғринди. Сўнг отига миниб, қўриқхонага йўл тортиди. Қўриқхонада эса Шоҳидиёр билан боғлиқ эрталабки воқеа рўй берди. Агар отаси билан Тошқишлоққа кетганида, бу воқеа рўй бермас эди. Айна дамда Тоғай бундан ўкинмас, қачон бўлмасин бу ҳодиса юз беришини биларди. Фақат бу қадар туйқусдан...

Тоғай секин-аста ўзини қўлга олиб, тақдирига тан берган одамдек сафни кузатаркан, эрталаб Мамадиёр устани деб отасини ранжитганидан энди ҳайрон қолмоқда эди. Кўр эмас, Мамадиёр устанинг қанақалигини яхши билади. Бундан ташқари, ўша кун бешик харид қилиш хаёлида ҳам йўқ эди. Мева растаси томон ўтаётиб, ранг-баранг бўялган қатор бешиклар ёнида тўхтагандек бўлди. Шунда бирдан жон томирларини қитқилайдиган гап қўлоғига чалинди:

— Э, Қизилқояни нор йигити, бизди бешикни олган йигитни хотини эгиз туғади!

Тоғай бошини кўтариб, яшил бўёқлари уникқан мўъжазгина дўкон эшиги ёнидаги ўриндиқда ялпайиб чой ҳўплаб ўтирган Мамадиёр устани кўрди.

— Уйлаб ўтирмай олаверинг, — деди у илжайиб. — Бизди бешиклар хосиятли. Насиб этса, келинбола қўчқордай-қўчқордай ўғил туғиб беради.

— Тилингиздан!.. — Тоғайнинг юраги алланечук ҳап-риқиб кетди. — Оламан! Фақат энг созидан! Агар қўш ўғил кўрсам, бир қўй биздан, ака!

Шунда бирдан қўш ўғлига бешик оладиган қайнотаси борлигини, шу кунга у кўкламдан бери бир қўчқор боқиб ётганини эслади. Аммо энди ортага қайтиб бўлмас эди. Дафъатан хаёлида синглиси гавдаланиб энгил тортиди. Ахир ўзлари кузга қолмай синглисининг туғилажак боласига бешик қилишлари керак-ку. Бу ҳақда уйда бир неча бор гап бўлган.

— Худо хоҳласа... — Мамадиёр уста бешикларга

ишора қилди. — Қараб кўринг. Агар дидингизга ўтиришмаса, хўроз йигитга ўхшайсиз, бошқасини ясаб бераман. Толёғочдан! Бўладими? Лекин... пулидан қочмайсиз...

Тоғай сира паст тушгиси келмай, бепарво қўл силтади.

— Э-э, пул сиздан айлансин, ака!

— Келишдик.

— Қачон келай?

— Бир ҳафтадан кейин...

Улар қўл ташлашиб хайр-хўшлашдилар. Бор гап шу. Аммо бунга отасига қандай тушунтиради. Отаси бирор кишидан ранжиса, ўша одамнинг ўзини эмас, бешигини ясаган устани лаънатлайди. Ҳозир уйига дов тўкиб келадиган Мамат қасоб ҳақида ҳам шундай дейди: «Тўра чавандоз бешик олаётганда устасига қарамаган экан-да. Йўқса, Мамат бу қадар бадфеъл бўлармиди... Кенжасини айт. Отасидан ўтса ўтадики, қолишмайди. Ўзини бозорда тутишини кўрсанг! Худди йил ўн икки ой ер тирнаган одамдай кўкрак кериб, томоқ йиртади! Маматнинг бешигида уям ётганда...»

Мамадиёр устанинг жон томирни қитқилайдиган гапларига учиб, Тоғай, гарчи отасидан бешик ҳақидаги ривоятни бир неча бор эшитган бўлса-да, масаланинг бу томонини унутган эди.

Отасининг нақл қилишича, худо олдин ерни яратибди. Кейин жуфти билан барча жонзотларни бунёд этибди. Жонзотлар ичида биргина одамзодга ақл ато этиб, юрагига диёнатни жойлабди. Одамзод ақл кучи билан меҳнат қилишни ўрганибди, диёнат уни очкўзликдан асрабди. Шу тариқа, тирик мавжудотлар кўпаяверибди. Одамзот кўпайган сари бешикка муҳтожлик сеза бошлабди. Яъники: қуш боласи пар тўшалган инида вояга етади, жондор боласи туғилиши билан оёқлаб кетади. Одам боласи-чи? Одам боласи гулдай нозик... Шунда инсон худого илтижо қилибди. Худонинг раҳми келиб, икки бандасининг қўлига хунар берибди. Бирига қаноат бағишлаб, иккинчисига келганда хаёли фаромуш бўлибди. Усталар бешик ясайверибди, болалар туғилаверибди. Бора-бора қаноатсиз устанинг кўнглига шайтон оралабди. Ризқ-рўзим шундай бўлса, нега энди, бир тангалик бешикни икки тангага пулламай, деб ўйлабди. Кейин... Хуллас, у алдам-қалдам йўлига ўтиб олибди. Ёмон бешикнинг ёмонлиги шунда эканки, нуқси унда ётган болага ураркан. Одамлар бошда эътибор беришмабди. Сўнг билиб қолиб, устани дорга тортибдилар. Аммо ёмон устанинг ёмон бешигида ётган болалар ер юзига тарқалиб бўлган экан. Улар ердагини қоқиб, осмондагини отиб, сувдагини тутиб ея берибдилар... Мана бугунги кунда ҳукумат тоғу тошга қоровул қўйиб қўйди. Қарасак, ёмонлар ҳамма нарсанинг бошига етадиган, уят бўлса-да, тоғу тошга қоровул қўйди. Боғ қоровулига тушунса бўлар, тоғ қоровули нимаси?.. Тоққа қоровул қўйилдими, демак, инсофга диёнатнинг тағига сув кетибди-да. Уйлаб ҳайрон қоласан киши. Лекин фойдаси йўқ. Маматга ўхшаганларнинг нафси барибир тийилмайди.

— Бир қўлимга туширарим бор знағарларни! — Тоғайнинг қўллари мушт бўлиб тугилади.

— Шу билан бир нарса ўзгариб қоладими? — Ота унинг соддалигидан кулади. — Тутсанг, сўқарсан, нари борса, нима дейди... иштрап соларсан. Шу билан улар одам бўлиб қоладими!

— Унда нима қилиш керак?

— Билмадим, — ота очик тан олади, — билмай қолдим. Одамларнинг баъзи бир ишларини кўриб, тавба дейишдан бошқа илож йўқ. Ҳозир биров иморатини ўхшатиб солса, бошқалар ҳам ундан қолмай деб тиришади. Биров ҳавасга темир дарвоза қурса, бошқалар

тўрт томонга изғиб, темир дарвоза қидиради. Ул-а, дейдиган одам йўқ. Одамлар борган сари сўғирмижоз бўлиб бормаяптими, а? Сўғир ҳам йил сайин инини мустаҳкамлаб боради, тиш босгилик нимаики бор, инига ташийди...

Тоғай отасининг гапларига тўла қўшилмаса-да, бир нарсадан доим ҳайратда юради: қишлоқда кўпчилик Мамат қассобни тадбиркор, Шодиёрни тегирмонга тушса, бутун чиқадиган уддабурон йигит, деб билишади, билишади эмас, очиқдан-очиқ ҳавас қилишади. Қизиқ, агар ҳамма Мамат қассобдай тирикчилик қиладиган бўлса, меҳнатни ким қилади? Шодиёрнинг уддабуронлиги юлиш ва сотишдан иборат. Одамлар шуни кўра-била туриб мақташади, ҳавас қилишади.

У бу тўғрида отасига чурқ этмайди. Бу мавзуда ёлғиз Болта муаллим билан гаплашади. Болта муаллим ўқиган, тушунган одам. Табиат, жонзотлар тўғрисида район, область газеталарига мақолалар бериб туради. Тоғай собиқ ўқитувчисига айрича меҳр қўйган, юрагини ёлғиз унга очади.

У, отам қайтмаяптимикиан, деган ўйда довон бағрига синган йўлга боқди. Йўл кимсасиз эди. Кейин иложи борича сафдагиларга эътибор бермасликка тиришиб, отасининг ҳовлисидан тортиб қишлоқдаги барча ҳовлиларга бир-бир кўз ташлаб чиқди. Кун ора келиб турувчи жўраларидан ҳам дарак йўқ, гўё ҳаммасини ер ютган. Узини ёлғиз ҳис этиб, баттар сиқилди. Михдаги милтиққа қараб қўйиб, тагин хўрсинди. Шунда у бирдан Чўли чавандознинг эшиги ёқалаб қуйига энган сўқмоқда Самад бобо билан Болта муаллимни кўриб қолди. Юрагига қувват эниб, ҳозиргина саробга айлана борган орзу-ўйлари қайта ранг ола бошлади.

Самад чол куюк, оппоқ қошларини кўтариб, атрофга бир қараса бўлди, воқеани дарҳол фаҳмлайди... Аммо у теваракка қарай демас, ортидан чакак отиб келаётган Болта муаллимнинг гапига қулоқ берган қўйи кексаларга хос салобат билан бир-бир босиб келарди. Ана у, бас дегандай қўлидаги ҳассасини ерга уриб, нимадир деди. Болта муаллим тезгина унинг олдига ўтиб, қўлларини пахса қилиб, алланималарни тушунтира кетди. Чол бироз тинглаб турди-да, сўнг пашша қўригандай қўл силки, олға юрди. Болта муаллим гап қотишда давом этди. Ҳатто бир-икки тиззасига уриб ҳам қўйди. Азбаройек жаҳли чиққан кезлари шундай қилади у. Одатдагидек, нимадандир норози, нимадандир хуноб. Умуман айтганда, у доим норози юради. Айниқса, тоғаси Самад чол билан унча чиқишмайди. Бўлмаса, иккиси ҳам диёнатни қаттиқ тутган кимсалар. Самад чол жиянининг олов табиатини ҳазм қилолмай, «қуруқ арава» деса, Болта муаллим уни «юрт кайвониси сифатида сизда ташкилотчилик етишмайди» деб айблади. Тоғай уларнинг жанжалига кўп бор гувоҳ бўлган. Нафсиларини айтганда, ўзи ҳам аввал қизаришиб, кейин қадрдонлашган у билан.

Еши эллиқни қоралаганига қарамай, «испорт — соғлиқнинг гарови», дея ҳануз эрталаблари қишлоқ бўйлаб лўкиллаб чопиб юрадиган бу одам ғалати феълу атвори билан бошқалардан ажралиб туради. Болта қўшни қишлоқдаги мактабда ишларди, кейин бу ёққа ўтди. Ушанда Тоғай бешинчида ўқирди.

Болта муаллим илк бор синфга кириб келган куни космонавтларнинг навбатдаги парвози амалга ошган, магазин ёнидаги симёғочга ўрнатилган радиокарнай ҳар беш-ўн дақиқада бу хабарни тантанали йўсинда қайтармоқда эди. У эшиқдан кириб келди-ю саломига мунтазир турган болаларга эътибор ҳам бермай дераза ёнига борди. Чувак юзига болалик тусини берадиган қийиқ кўзларини қисиб, Қизилқояга тикилиб қолди.

— Қани энди ичларингдан ҳеч бўлмаса биттагина космонавт чиқса, — деди ҳасрат ва надомат билан, — ҳув анави чўққига терак бўйи ҳайкалин қўйиб қўярдик. Сен каллаварамлардан космонавт тугул шофёр ҳам чиқмайди. Юракларингдан ўт йўқ, Куни-кеч тамакизордан чиқмайсанлар...

Кейин туриб-туриб дабдурустан биринчи партада ўтирган боладан сўраб қолди:

— Ҳозир қанақа дарс?

— Ботаника, — деди бола ажабланиб.

— Унда нега турибсанлар? Ботаника дарси синфда эмас, дала-дашда, тоғу тошда ўтказилади. Бунинг отини «очиқ дарс» дейилади.

У болаларни сафга тизиб, тоққа бошлаб чиқди. Арча-зорга яқин яйдоқликда қўр тикдилар.

Болта муаллим ўқувчилар учраган тошга жойлашиб ўтиргунча у ён-бу ён юра туриб, дуч келган ўтни шартта узиб олди-да, боши узра баланд кўтарди.

— Қаранглар, нима қилдим мен? — Болалар гоҳ унга, гоҳ қўлидаги майсага ҳайрон тикилишди. Болта муаллим уларга синчков бир-бир қараб деди: — Жонли нарсани жонсиз қилдим. Мана, ўляпти у! Ҳа, ҳа, қўлимда жон беряпти! Нимага ҳайрон бўласилар? Буям тирик вужуд, худди инсон каби ҳаводан нафас олади, қуёшдан нур... шикаст еса, азоб тортади, керак бўлса, йиғлайди ҳам. Фақат буни биз сезмаймиз. Сезиш учун буларни севмоқ керак, севмоқ учун юрак керак. — У бирдан гапдан тўхтади, яна бир карра уларга разм солиб чиқди. Сўнг ғамгин бир тарзда давом этди. — Кеча кимдир камардаги бутазорга ўт қўйибди. — Шундан кейин тўсатдан ўдағайлаб кетди. — Тавба, кўзларингдан на ачиниш кўраяпман, на ғазаб! Нима учун ачинмаяпсилар? Нимага ғазабланмаяпсилар? Уйлайсиларки, кўклар турган буталар ўчоқдаги қуруқ ўтин сингари осонгина ёнган? Йў-ўқ, улар ёнмаган, азоб тортиб, чинқириб-чинқириб жон берган. Фақат... буни эшитадиган қулоқ бўлмаган... Бир тасаввур қилинлар. Дейлик... оёқларингга ўт туташди. Олов борган сари шиддат билан баданларингга тирмашяпти... — У бир зум жимиб, лой ёпишган туфлисига, шудрингдан намиққан почаларига кўз ташлади, афтини аянчли буруштирди. — Қалай, азоб-а?!

Болта муаллимнинг гаплари ва хатти-ҳаракатлари бошда бошқалар қатори Тоғайга ҳам ғалати туюлди, сўнг кулгиси қистади. Тентак-пентак эмасми ўзи бу, деган маънода ёнидаги шеригига қаради, унинг кўзларидан ҳам шу ифодани ўққач, энсаси қотиб, елкасини қисди. Қизиқ-да, одамлар ўтин деб, бошқа деб, бутун-бутун дарахтларга қирон келтираётган бўлса-ю, бу «дарахт тирик вужуд» деб ўтирса, қўлидан келса-келмаса, каттакичик ос завқини суриб юрган бўлса-ю, бу «жониворларни аврамоқ керак» деб турса. Уни тентак демай, кимни тентак дейиш мумкин?

Болта муаллим камардаги бутазорга ўт қўйган номаълум кимсаларни аблахдан олиб аблахга солаётганда, Тоғай ўзини тутиб туролмади, шеригининг биқинига туртиб, ғудранди:

— Тентакми бу?

Болта муаллимнинг гапи оғзида қолди. Унга олайиб қаради.

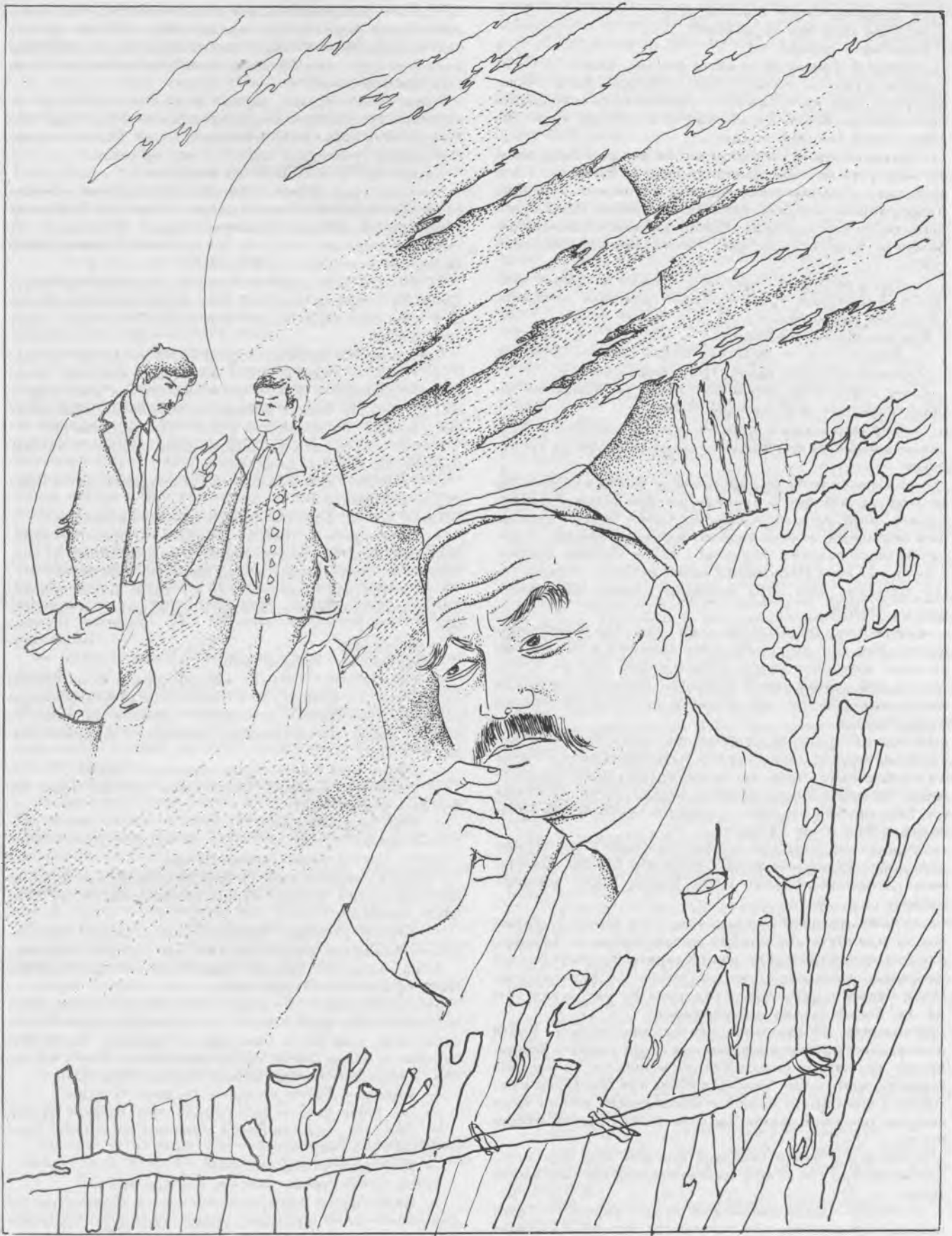
— Тур ўрнингдан! — деди.

Тоғай кўрқиб кетди. Тошдан сирғалиб тушаркан, ҳозир уради деб ўйлади. Болта муаллим урмади, тешиб юборгудек тикилиб туриб, сўради:

— Демак, бутазорга сен ўт қўйгансан.

— Йўқ-йўқ, ўлай агар, мен... — Тоғай довдираб қолди.

— Ушаларнинг ёнини олиб мени тентак дедингми, демак, бу ишда сенинг ҳам қўлинг бор.

— Тухмат қилманг одамга, э!

— Унда нега тентак дейсан?

Тоғай ерга қаради.

— Берган баҳонг учун катта раҳмат, укам!

Болта муаллим ғуссали бир қиёфада тошга чўкди. Қўлидаги ўтти ерга ташлаб, туфлиси боғичини қисиброқ боғлади. Кейин иягини кафтига тираган кўйи тоғларга ўйчан тикилиб қолди.

Унга қараб туриб Тоғайнинг раҳми келди. Бошқа одам шу гапи учун боплаб таъзирини берган бўларди. У эса индамади. Индамагани учун ҳам Тоғайнинг кўнглида меҳрга ўхшаш нимадир уйғонди. Бир хаёли унинг ёнига боргиси, тиззаси устиде турган қўлини силаб-сийлаб кечирим сўрагиси келди. Лекин синфдошларидан уялди.

— Мени кечиринг, муаллим, — деди у ниҳоят қайтишда мавридини топиб. — Ундай демоқчи эмасдим. Оғзимдан чиқиб кетди...

Болта муаллим жилмайди.

— Ҳечқиси йўқ, — деди бир оздан сўнг. — Тўғри гап тентакнамо туюлган доим. Тушунаман сени.

Унинг ўзига яқин олишидан хийла ботирланган Тоғай дилидагини секин ошкор қилди.

— Ёмонлар ҳамма нарсани қириб юборяпти дейсиз, — деди атрофга боқиб, — ҳаммаси жойида турибди-ку.

— Ҳаммаси жойида дейсанми? — Болта муаллим тағин хомуш тортди. — Қанийди шундай бўлса. Афсуски бундай эмас. Арчалар сафи йил сайин биздан узоқлашиб бормоқда, жониворлар қочаяпти... Одамлар олди-ортига қарамаяпти... Ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

— Утган кун Илонжарда кийик кўрдик, — деди Тоғай хабардан ҳам кўра нимадир дейиш лозимлигидан. — Иккита...

— Атиги иккита... Илгари улар тўда-тўда бўлиб юришарди. Бир киш учтаси бўридан қочибми ё бошқа бир балодан ҳуркибми тўғри қўрага кириб келган. Емиш ташлай деб чиқсам қочиб қолишган. Бирининг яғринида шпалоқдай оқи бор эди. Баҳорга яқин Нормат мерган отиб ўлдирди...

Шундан сўнг Болта муаллим яна гапга тушиб кетди. Суҳбатдошининг узундан-узун мушоҳадасидан Тоғайга шу нарса аён бўлдики, тоғда аҳвол танг, одамлар нест-нубудкорчилик билан машғул. Шунда унинг кўнглида илк бор ташвиш уйғонди: «...ҳамма нарса қириб юборилса, кейин нима бўлади?»

Орадан беш йил ўтиб, қўриқхона ташкил этилгандан сўнг, Тоғай бу саволга жавоб топгандай бўлди: «Демак, ёмон бўларкан. Давлат шуни билиб тоққа қоровул қўйди».

— Нима девдим? — деди ўша кун Болта муаллим уни кўчада тўхтатиб, ошқора тантана билан. — Табиатга ёвузлик қилиб бўлмайди демабмидим? Ҳукумат билди! Қарасаки, қизилқояликлар тоғу тошни еб битирадиган. Мана бўлмаса деб... Одамзод учун бу уят, жуда уят! Ҳа, ҳа, бориб турган шармандалик!

Мамадали ўрмончининг қазосидан кейин, Болта муаллимнинг қутқусию кўмагида Тоғай тоғбеги бўлди. Унгача кўп қатори совхоз боғида ишларди. Тоғбегилик узоқдаги қуйруқ эди, қишлоқда унга кўз тикканлар каммасди. Лекин Болта муаллим районда ҳам отнинг қашқасидек таниғли эмасми, керакли жойда сўзини ўтказиб билди.

Аммо у шу билан тинчлана қолгани йўқ, бир кун Болта муаллимнинг кўнглида бир тўп газета, шанғиллаганча ҳовлига кириб келди.

— Тоғай! — деди салом-аликни ҳам унутиб. — Газеталарда ёзилишича, кўп жойларда «ёш ўрмончилар»

тўғараги тузилганакан. Шу-у йўлда келаётиб, бир фикр хаёлимдан ўтди. Бизам шундай бир тўғарак тузасак. Сен нима дейсан? Отасига таъсир этишнинг иложи бўлмагандан сўнг, ҳеч бўлмаса, боласига таъсир этайлик. Сен нима дединг?

Тоғай ўйлаб турмай, дарҳол рози бўлди. Эрта ўтиб, индинига тушдан сўнг Болта муаллим йигирма беш чоғли ўқувчини қўриқхонага бошлаб қикди. Уша кун қайрилмадаги ўрикзорни тартибга келтирдилар.

Ҳамма ҳангома оқшом юз берди.

Болаларга жавоб бериб, Тоғай отни етаклаган — иккиси гурунглашганча қишлоққа энишаётган эди. Қишлоққа қираверишда уларни Самандар тажанг тўхтатди. У тутаққанча подадан адашган эчкиларини олдига солиб келаётган экан, бағиллаб берди:

— Нимага бировнинг болаларини ишлатиб юрибсизлар-а? Бу ёқда ота ҳакиллаб эчки қидириб юрсин, боласи у ёқда бировнинг ишини қип юрсин... Кимдан чиқди ўзи бу гап?

Салдан кейин Дониёр шофёр йўлга кўндаланг бўлди.

— Тоғай, — деди машина ойнасидан бошини чиқариб, — болаларни аҳмоқ қилиб ишлатгани уялмайсанми? Ё уларнинг бошқа қиладиган иши йўқми? Заповедник сеники... ўз аравангни ўзинг торт-да, қизағар!

Мамат қассобники ҳаммадан ошиб тушди. У бошқалардек жаҳл қилмади-ю, лекин...

— Тоғайвой, эшитишимча, бола-бақрадан битта бригад тузган эмишсан?

Тоғай қолиб, Болта муаллим воқеани англатди.

— Э, шундайми, неварам шундай дегандай бўлувди. Бекордан худо безор дегандай, тўғри қипсанлар. Хў-ўш, Тоғайвой... энди уларнинг иш ҳақи нима бўлади?

— Қанақа иш ҳақи? — Тоғай бу одам нима деяпти, деган маънода Болта муаллимга қараб олди. — Иш ҳақи йўқ.

— Э, нимага?

— Айтдик-ку, тўғарак деб.

— Шундайми? — Мамат қассоб уфққа бош қўйган кўёш нуридан кўнғир тусга кирган қоя юзига, узоқдан қорайиб кўринаётган арчазорга маъноли тикилди. — Бундан чиқди, заповедникда эмин-эркин юрарканмиз-да, а?

— Тўғри ният билан бўлса, бемалол, лекин...

— Лекининг нимаси? Ишлатишни билган одам бу ёғига чидасин-да!

— Мен чидамайман!

— Унда-а...

Тоғай шартта унинг гапини бўлди.

— Унда неварангизни тўғаракдан чиқардим. Яна бир гап. Шодиёрга айтинг, кўпам айланишмасин, тутсам, чатоқ қиламан.

— Тишинг ўтмайди, бола. — Мамат қассоб тиржайди. — Мамадали раҳматли ҳам кўп уриниб кўрган... Агар Болта муаллим уни судраб кетмаганда, оқибати нима бўлиши номаълум эди.

— Гапини қаранг! — деди Тоғай магазин ёнига яқинлашаркан. Болта муаллим уни магазин қаршисидеги супасимон тош ёнига бошлади. Утиришди. Тоғай титраётган қўллари билан чўнтагидан носқовогини изларкан, яқинлашиб қолган Самад чолни пайқамасди.

— Аблаҳ! — Болта муаллим сигарет тутатди.

— Ҳа, нима гап? — деб сўради чол ҳайрон бўлиб.

— Ҳеч гап... — деди Болта муаллим тоғасининг ташрифини унча хушламай.

— Ҳеч гапга ўхшамаяпти-ку!

Тоғай тўлиб турган эмасми, бирдан ёрилди.

— Хафа бўлган одамларингни қара-я. Одам қуригандай келиб-келиб шулардан ўпка-гина қилиб ўтирибсизларми?

— Одамга алам қилади-да, тоға! Бу зорманда тоғу тош фақат бизга керакми, нима! Отасида инсоф йўқ, ҳеч бўлмаса, боласида инсоф бўлсин деб тиришсагу, анови хумгазаклар бунақа қилишса...

— Шу-у, отанг раҳматлига ўхшаб ҳовлиқмалигинг қолмади-қолмади-да. Отанг-ку хат танимаган одам, уни кечирса бўлар, лекин сен... билмадим нимага бунақа ҳовлиқасан. Катта ишда сабр керак, тоқат керак. Бир-ор ишга қўл урдингми, албатта тагида иддао ётади. Тавба, одам деган ҳам шунақа бўладими?!

— Э, кимга иддао қипман?

— Ҳозирги гапинг иддао бўлмай, нима? Савоб ишга қўл урдингми, индамай қилавер, бошқа биров билан нима ишинг бор!

— Тоқайгача шундай бўлади?

— Худо билади. Лекин мен ерга қаламча суққанам-да, нимага бошқалар бош қўшмайди, деб ўйламаганман. Эким келган, экканман. Инсофи бор қарашди, инсофи йўғи кўрмасликка олди.

— Сизнинг принципингиз нотўғри, тоға!

— Тўғрими, нотўғрими, буни билмадим, жиян. Фақат бир нарсани яхши биламан, сеники нуқул оғизда. Тўймаъракада тоғ дейсан, тош дейсан, газитда ҳам шу гапни айтасан, аммо ўзинг бир ишни ёлчитмайсан. Кўп гапиргандан кўра, қўлингга белни ол-да, газига¹ чиқ. Одам эмасман, агар у ёқдан Уроқвой, Тоҳирвой, Зокир кичкина, бу ёқдан Шоолим, Қиличвойлар қўзғолмаса... Одам аввало ибрат кўрсатади, кейин гапирди. Лоақал печканга ёқадиган ўтиннинг ўрнини тўлдиришни ўйласанг ҳам, кўп иш қилган бўласан.

— Биринчидан, қўлдан келганча биз ҳам қимирлаб турибмиз, қараб турганимиз йўқ. Иккинчидан, Тоғай билан менинг мақсадим бутунлай бошқа, яъни... Э, масаланинг моҳиятини тушунмай туриб, нима қиласиз бошни қотириб! Биз болаларни тарбияламоқчимиз, вассалом!

— Болалар тарбиянга муҳтож эмас, улар ерни яхши кўради.

— Қанақа яхши кўришини кўриб турибмиз. Бири булоқ бўйига эшагини тезаклатган, бири мева деб дарахтга осилган... Мени эговлагандан кўра, юрт кайвонисисиз, одамларни бундай тартибга чақирсангиз бўларди. Сизни тинглашади...

— Ўзларида бўлмаса... қозилик қилганинг бекор.

Ушанда тоға-жиян баҳси, одатдагидек, яқун топмаган бўлса-да, тўгарак тарқаб кетмади, фақат аъзолар сони бир оз камайди. Ҳозир Сувтушар бўйларида ўрмон барпо этишяпти.

Қизиқ, айна шу пайтда улар нимани талашияпти экан? Тоғай шу тобда Болта муаллимни ёмон кўриб кетди. У гапга тўтмаганида, чол бошини кўтариб, сафни кўрган бўларди. Ҳозир... Бир неча дақиқадан сўнг Болта муаллимнинг уйи томон бурилишади. Зокир кичкинанинг тераклари уларни кўздан яширади.

Тоғай улардан умидини узай деб турганда, туйқусдан девор оша мўралаб турган Чўли чавандозни кўрди. Тоғайнинг қараганини сезиб, у дарҳол бошини пахтага олди.

Тоғайнинг вужуди ларзага келди.

— У-ў, укағар, кўрқоқ! Номард! Жонинг чиқиб ўл-а!

* * *

Эшикка ўттиз-қирқ одимча қолганда Мамат қассоб пешайвонда ўтирган Тоғайни рўй-рост кўрди. Унинг

жонсарак кўзлари Чўли чавандознинг ҳовлиси томонга қадалганди. Мамат қассоб ичида кулди: «Чўлидан умид қилма! Ҳар кимнинг гўри бўлак! Ўз гўринга ўзинг йиғлайвер!»

Йўл тик. У нафас ростлаш учун бир зум тўхтаб, ортига ўгирилди. Ўғилларининг кўзида қасос алангаси учқунларди. Улар бир имога маҳтал. Ҳайт, деса бўлди, Тоғай энасини кўради.

* * *

«Э, эркак бўлганинга мункир келиб ўл, номард! Кўшинингни ёв босса-ю, сен сичқоннинг инини минг танга қип ўтирсанг! Буйтиб тириклик қилгандан кўра... Энди эртан қандоқ юзимга қарайсан?! Қандоқ элатчилик қиласан?! Шу ҳолингга қайси виждон билан ўзингни хотинга эр, болаларинга ота ҳисоблайсан! Ҳали келарсан кўнгил сўраб, қўшни, кўрмай қопман, деб. Келасан сен номард! Ўзинг тананга ўйла, тирик банданинг ишими шу?! Мен шундай қилармидим? Сени ёвга бостириб кўярмидим? Аввал муроса... Агар муросага кўнмаса, қавагинга кириб, қонимга белангунча олишардим! Кейин юзинг шувит бўлиб юргандан кўра, калтак еб ўлган афзал эмасми?! Аҳ, номард!» Тоғай ичида Чўли чавандозни янгани сайин тобора қаҳри ортиб, дадил тортиб борарди. Милтиқ ҳақидаги ўйлари ўзига эриш туюлиб, беихтиёр сомонхона шифтига қаради. Шифтга қадаб қўйилган сўйил жойида кўринмади. Аёлидан сўрагани лаб жуфтлаган заҳотиёқ, кўзи ҳовли ўртасида ётган сўйилга тушди. Хотини кир ёйган кезлари уни салқи торга тиргак қиларди.

Сўйилни Тоғай ўтган баҳорда яшин уриб йиқитган заранг шохидан ясаб олган. Оқшомлари жўраларникига гуруннга чиққанда қўлига оларди уни. Қишлоқда нима кўп, ит кўп. Ҳар ҳовлида биттадан учтагача, тагин чакана итлар эмас, ҳар бири бўри билан беллашади. Тоғай шу дамгача неча-неча итни уриб беланги қилмади... Мана энди... Анови итларга ишлатади!!!

Шу дам омонат эшик тепки зарбидан шарақлаб қулаб тушди. Тоғай ички бир куч билан ирғиб турди-да, икки сакрашда сўйил ёнига етди. Бостирма тагида мудраб ётган қари олапар згасига кўмакка отилди-ю, қоқ яғринига Мамат қассобнинг калтагини еб вангиллаганча жуфтакни ростлади. Тоғай сўйилни қўлига ола туриб аёли томон кўз ташлади. Марҳамат, қўлида ёғи чакиллаётган капкир, даҳшатда қотиб қолганди. Тоғай, кўрқма, демоққа лаб жуфтлаганда, аёли, кўзи бостириб кирганларда, кўр одамдайин пайпасланиб тандир бошидан темир косовни қидирмоққа тушди. Ҳали бу тўполонга аралашиб ўтирса-я!

— Тўхтанг! — Тоғай кескин ўгирилиб сафга юзланди. Қўлидагини боши узра таҳдидли силкитди. — Тўхтанг! Йўқса!.. Тўхтанг деяпман!

Мамат қассоб саросимада туриб қолди. Изидан келётган катта ўғли ўзини тутолмай, келиб отасига туртилди. Орага бир сония сукунат чўкди. Лекин бу ҳар икки тарафнинг назарида йилдай туюлди.

— Чиқинг! — Тоғай эшикка ишора қилди. — Чиқиб кетинг! Қанча гап бўлса, ташқарида гаплашамиз!

Шунда у қадам сасини эшитиб, ёнига кўз қирини ташлади. Марҳамат, қўлида залворли, узун темир косов, қаватида турарди.

— Кет, хотин! — деди Тоғай унга қарамай.

— Кетмайман! — дея жавоб қайтарди Марҳамат қатъий йўсинда. — Ташлаб кўядиган эрим йўқ! Ана улар кетишсин!

— Кет деяпман, хумгазак! Эркакларнинг ишига аралашма!

¹ Газга — адир, дўнг, баландлик (шева).

— Аралашман! Аввал мени уришсин, кейин... Қани тегис кўришсин-чи!

Вазиятнинг бу даражада қалтис ва кескин тус олишини кутмаган Мамат қассоб ҳамон саросима оғушида эди. Тоғайнинг ялиниб-ёлворишига қарамай, елкасини боплаб ишқаймизу қайтамиз, деб ўйлаганди. Энди... Олға босай деса, важоҳатига қараганда, Тоғай аяб ўтирадиган эмас. Калтак тутган одам билан ҳазиллашиб бўлмайди. Босмай деса, ҳал этувчи дақиқалар ўтиб бормоқда, ҳадемай орага кирувчилар ҳовлини босади. Мамат қассоб кишибилмас, теваракка кўз солиб, кўча-кўйда пайдо бўлаётган хотин-халаж, бола-чақаларни кўрди. Икки-уч эркак кўзга чалингандай бўлди. Бу етмагандек, пастдан Зокир пакананинг томорқаси адоғидан шу томонга қараб Самад чол билан Болта муаллим келарди. Улар етиб келмай туриб, буни бир ёқлик қилмоқ керак. У Тоғайга хезланиб бораётган катта ўғлининг қўлидан силтаб тортаркан, узоқ йили Холиёр боди билан худди мана шундай тўқнашув юз бергани хаёлидан ўтди. Ушанда Холиёр боди пичоқ тутиб, от қўйганди. Мамат қассоб вазиятни юмшатган бўлиб, туйқусдан ширин томирига калтак уриб чўзилтириб қўйган уни. Буни ҳам шундай қилмаса бўлмайди. Олдин хотинини йўқотиш керак! Қорнини мешдай қилиб туришини қара, буни, қанжиқ!

— Келин, сен бор, юмушингдан қолма. Эрингни пишириб емаймиз, қўрқма. Тўрт оғиз гапимиз бор, шуни айтамизу кетамиз.

— Гапингиз бўлса, ана кўчадан туриб гапиринг! Нега ўйга бостириб келасиз?! Кетинг! Кетмасангиз, ҳозир бошимга одам йиғаман!

— Келин, ўрлик қилма!

— Кетинг!

— Тоғай, айт хотинингга, кетсин. Уялмайдими эркакларнинг ишига аралашиб! Тавба, гапни гапга қўшмайди-я.

— Кет! — Тоғай хотинига юзланди. — Мени эр деб билсанг, кет, аралашма!

Марҳамат ноилож тўрт-беш одим ортга чекинди.

— Тоғай, — Мамат қассоб олға юргандай бўлди. — Суриштириб келса, ҳаммамиз бир томирданмиз. Қилган ишинг... Шодиёрни не аҳволга солиб қўйдинг-а? Энди бу қайтиб қишлоқда бош кўтариб юради-а? Қўлинг қичиган экан, қорнига урмайсанми, биқинига солмайсанми, бетигаям урасанми, нодон! Йигитни ер қилдинг-ку! Энди гап бундай: бирор газза-пазага чиқиб, ораочди кип олинглар, бўлмаса, бу шармандаликка чидаши кийин.

Мамат қассобдан бу таклифни кутмаган Тоғай бирдан сўйилни пастга туширди. Жазаваси тутиб бақирганидан ҳатто бироз нижолат чекди.

— Тебалашиб қоламиз деб ўйламовдим, тоға. Асли айб ўзидан... Бугун қилган ишини сизга айтсам, чин сўзим, одамнинг тепа сочи типпатик бўлади... Ҳалиям мен чидайман...

— Айт, эшитайлик. — Мамат қассоб тобора яқин келаверди.

— Нимасини айтай... — Тоғай фикрини жамлай туриб ерга қаради. — Марҳамат, ковушни опкебер!

Марҳамат тўсатдан кўзлари косасидан чиққудек қичқириб юборди. Тоғай ҳанг-манг бўлишга улгурмай, нақ бўйнига келиб тушган калтак зарбидан чайқалиб кетди. Йиқилаётиб кўз олдини тумандек қоплаган қоронғилик қўйнида Мамат қассобнинг ғазабнок башарасини яқиндан кўрди. Бир маҳал қассоб бошини чангаллаганча қоронғилик тубида ғойиб бўлди. Нима бўлди, Тоғай англамади. Марҳамат жон ҳалпида лапанглаб югуриб келиб, қўлидаги темир косов косов унинг қи-

га урган эди. Катта ўғли аёлнинг қўлидан косовни тортиб олиб, сўкина-сўкина уни четга сургади.

Тоғай гурсиллаб ерга қулаши билан девор бошида Болта муаллим билан Самад чол пайдо бўлди. Болта муаллим девордан ошиб, ҳовлига тушди. Самад чол девор ёқалаб бориб эшикдан кирди.

— Нимага серрайиб турибсизлар, сув-пув опкелсаларинг-чи! — деди у Тоғайнинг тепасида тўхтаб.

Болта муаллим ўчоқ бошига югурди.

Қотиб қолган Шодиёр ёнида безрайиб турган акасига қараб қўйиб, атрофга жонсарак аланглади-да, сўнг отаси томон юрди.

Эшикда оҳ-воҳ қилганча жиккак кампир пайдо бўлди. Қайнонасини кўргач, Марҳаматнинг бўғзида димкиқиб қолган йиғи юзага отилди:

— Илойи қирғин олсин сенларни!

— Бас! — Самад чол овозини бир парда кўтарди.

Бу орада девор ошиб икки қўшни кирди. Эшикда яна бири кўринди. Кейин яна бири... Ҳаммадан кейин Чўли чавандоз келди.

Болта муаллим Тоғайнинг юзига сув сепди. Яна сепмоқчи эди, Самад чол тўхтатди.

— Етар! — дея бошини чангаллаб ўтирган Мамат қассобга ишора қилди. — Энди ановинга сен!

Болта муаллим гарангсиз туриб қолди.

— Сен-сен! Бетига эмас, изига сен!

— Сасиманг, чол! — Мамат қассоб қўлини тиззасига тираб, инқиллаганча ўрнидан турди. Қошига сурилиб тушган салласини тўғрилади. Бошда одамларга, сўнгра Болта муаллим қаватида ҳануз тўла ўзига келолмай, кўзи хира тортиб ўтирган Тоғайга қараб дағдаға қилди: — Шошмай тур, сен бола! Токи тирик эканман, қишлоқда кун йўқ сенга!

— Тушма-тушма, — деди чол ачитиб. — Отдан тушсанг ҳам, эгардан тушма! Тушсанг, камайиб қоласан!

— Уришган биз, сизга нима!

— Кўрдик ким билан уришганингни...

Кимдир пиқ этиб кулди. Хотинлар тўпида ерда ялпайиб ўтирган Марҳамат дардчил, синиқ овозда қарғанди:

— Соқолингга ўт тушсин сен мурдашўйни!

— Сенлама, қанжиқ!

Одамлар гуриллаб юборишди:

— Ҳай-ҳай оғизга эгалик қилинг!

— Тилга эрк берманг, қассоб.

— Андишанинг отини кўрмоқ қўйманг!

Чўли чавандоз хезланиб, Маматга рўпара бўлганди, Самад чол уни силтаб ташлади:

— Қоч! Итмижоз бўлма! Вақтида чорасини кўрайлик деганимда гийқ этмагандинг?! Нарӣ тур!

Мамат қассоб кўрдик, иш чатоқ. Одамларнинг сабр косаси тўлиб турибди. Вақт борида этагини ёпмаса, оқибати яхши бўлмайди. У ўғилларига кетдик, дея изига бурилганди, Самад чол енгидан тутди.

— Қаёққа?

Қассобнинг ранги оқариб, унга юзланди:

— Нима дейсиз?!

— Бир бандани чала жон қипқўйиб, қаёққа қочмоқчисан? Жавобини ким беради?! Бу сафар ҳам андиша қилар деб ўйласанг, адашасан! — Самад чол йиғилганларга бир-бир назар ташлаб чиқди. — Агар қишлоқда орияти бутун эркакнинг уруғи қуриб кетган бўлса, мана ўзим гаплашман сен билан! Нимаси, бу тумшугингдан сал баланд гапирган одамга таёқ ўқталасан?! Ё сенда бор ўғил бошқаларда йўқми?! Қани, жавоб бер!

Шу пайт хотинлар орасидан кимдир бўғиқ овозда қичқириб юборди. Ҳамма ялт этиб ўша томонга қаради. Марҳамат бир қўли қорни остида, бир қўли билан қай-

нонасининг этагидан чангаллаганча инграмоқда эди.

— Дард... — деди аёллардан кимдир.

Эркаклар туртина-суртина ташқарига шошилдилар. Хотинлар Марҳаматнинг қўлтиғидан тутиб ичкарига олиб кириб кетишди. Қўшнининг боласи велосипедини миначолиб дўхтирга югурди.

Тоғай буларни хира туман оғушида кўрарди.

У секин-аста ўзига келиб, маст одамдай чайқалиб ўрнидан турди. Оёғи остида ётган сўйилга бир муддат тикилиб қолди. Сўнг ёнидан пичоғини чиқарди. Оёқлари чалишиб эшик томон юрди.

Бу пайтда Мамат қассоб ўғилларининг олдига тушиб, пастга жадал эниб борарди, тўғрироғи, одамларнинг чалғиганидан фойдаланиб, қочмоқда эди. Наридан кетиб олса бўлди, одамларнинг ғазаби ўз-ўзидан сўнади. Тезроқ, фақат тезроқ... Ҳа, қанжиқ, бошни еди-я, лўқиллаб оғришини қара.

Тоғай эшик синиқларини босиб ўтиб, деворга беҳол суянаркан, уларни қувиб етишга чоғи келмаслигини сезди, аламдан вужуди титраб кетди. Куч-қувватини бўғиб турган зил-замбил юкдан халос бўлмоқчидай бошини кескин силкиди. Назарида, бўйин томирлари чирт узилгандек бўлди. Кўз олдини қоронғи босди.

Мамат қассоб қанчалик ошиқмасин, қадами унмаётгандек эди. Ўзига қолса, калишини ечиб, махсичан юрган бўларди-ю... Аммо шу пайт ўзи беҳад кўрқиб кутган Самад чолнинг ўктам овози эшитилди.

— Тўхта! Тўхта, Мамат!

Мамат қассоб қадамини секинлатиб, кетига қаради. Самад чол дўнгда ғоз турар, Болта муаллим бошлиқ етти-саккиз чоғли йигит изларидан қувиб келар, гўё кўчки, ҳализамон босиб-янчиб кетадиган. Агар тўхта-маса, худди шу ҳол айнан юз беришини англаган Мамат қассоб, ранг-қути ўчганча, ўғилларига тўхтанглар, деди. Ичиди шу кунга лаънатлар ўқиди.

— Берман келинглар! — деди чол ҳассасини нуқиб.

Улар йигитлар етовиди ортига қайтдилар. Мамат қассоб чора истаб теваракка алангларкан, чортарафдан шу томонга келаётган кишиларга кўзи тушди...

Тоғай ўзига келиб, уларни қуршовда кўрди. У пичоғини энги ичига яшириб, оломон томон юрган заҳотиёқ қаердандир пайдо бўлган икки забардаст йигит билакларидан тутди.

— Узингизни босинг, ака, — деди ёшроғи.

— Бу ёғини бизга қўйиб беринг, аралашманг, — деди каттароғи пичоқни бир амаллаб тортиб оларкан.

Шу пайт бирдан ҳовли тарафдан Марҳаматнинг жон-ҳолатда қичқириғи эшитилди. Қичқириқ иккинчи бор такрорлангандан сўнг, улар ҳам, бошқалар ҳам чақалоқнинг йиғисини баралла эшитдилар.

— Чақалоқ қутлуғ бўлсин, ака, — деди ёшроғи.

— Шундай кунда пичоқ тутишингиз нимаси? — деди униси.

Тоғай ҳар қадамда қоқилиб, беихтиёр уйига қараб юрди. Эшик ёнидаги хотинлар уни яқин йўлатишмади. У сал хиралик қилганди, ичкаридан чиққан қўшни Сайқал кампир кўкрагидан итариб ташлади.

— Жўна, йигит ўлмагур, нима, киндигини кесмоқчиси-мисан! Суқилишини қара, уялмайдиам.

— Нима... — деди Тоғай ҳаяжондан ҳирқираб, — нима туғди?

— Ҳалво.

Тоғай, оғзининг таноби қочган, ҳамон санчиб оғриётган бўйнини уқалай-уқалай кетига тисарилди. Кимнингдир қутловига бош ирғаб, ҳовли саҳнига чиқди.

Чақалоқ йиғиси тобора авж олар, катта йўл тарафдан эса бешик елкалаган отаси бир-бир босиб келарди.

Исмаат Худоёр

Ўрхун тошидаги ҳикматлар

Қадим саҳроларда
Қашқирлар базми —
Суяк мазорлари
Ҳамон сақланар.
Қароқчи бўлса ҳам
Балойи азим,
Сарбон омон қолса
Карвон сақланар.

Бу ерларда энди
Ўзгачадир ҳол, —
Ердан узилганлар
Доно саналар, —
Қароқчи босса-ю,
Жанг бўлса, алҳол,
Сарбон омон қолар,
Карвон таланар...

Ой

...Итга бола сен,
Очга зоғора,
Далли-дарвишсан,
Сарсон, овора.
Руҳоний чолдай
Елғизсан ғоят.
Мук тушиб нечун,
Ўқийсан оят?
Нени сўйлайсан,
Не дардинг бор, ой.
Сенга не дейди
Авраб оққан сой?
Ой...
Ой...

Хотира

(«Оловли
йўллар»
фильмини кўриб)

Кун ўша — чароғон,
Тун ўша — қаро.
Кимга озор берар
Ўтда куйган ҳақ?
Ўзини ахтарар
Бу йўллар аро
Ўзини йўқотиб,
Йўқолмаган халқ.

Александр Солженицин

Бу ҳақда сўзлагулик кунларга етиб келолмаган жамики аламзадларга

БАҒИШЛАЙМАН.

Барча ситамларни ҳам ўз кўзим билан кўрмаганим, барчасини хотирлай олмаганим, барчасини ҳам англаб етмаганим учун мени улар кечирсинлар.

1918—1956

Рус тилидан Абулқосим МАМАРАСУЛОВ таржимаси

Бир минг тўққиз юз қирқ тўққизинчи йил Фанлар академиясининг «Природа» журналида ажабтовур бир хабарга кўзимиз тушди, у майда ҳарфлар билан битилган бўлиб, айтилишича, Қолима дарёсида қазиш ишлари ўтказилаётган пайт музнинг қандайдир ер ости қатламида — қотиб қолган қадимий оқим ва (бир неча ўн минг йиллар илгари) унга қўшилиб музлаб қолган сув ҳайвонлари топилган. Бу жониворлар — балиқми ёки ҳам сувда, ҳам қуруқликда яшайдиган тритон, яъни сув калтакесагими — нима бўлганда ҳам шу қадар сақланганки, олим-муҳбирнинг гувоҳлик беришича, муз қазувчилар уларни шу заҳоти иштаҳа билан еб қўйганлар.

Албатта, журнал балиқ гўшти музда шу қадар узоқ давр мобайнида ҳам яхши сақланганидан огоҳ этиб, ўзининг кам сонли ўқувчиларини лол этган бўлса ажаб эмас. Лекин журналхонларнинг асосий қисми ўйланмасдан ёзилган бу

xabарнинг асида даҳшатли бўлган моҳиятига, табиийки, эътибор бермаган.

Биз эса дарҳол тушундик. Ахир бу ишнинг барча иккир-чикирларини аниқ-равшан кўрганмиз-ку: ўша ердагилар музни тезроқ ёришга жон-жаҳдлари билан уриндилар; балиқшуносликнинг эзгу манфаатларини топташганча бир-бирларини тирсаклари билан итариб, ўша минг йиллик гўштни хомталаш қилдилар, гулханга нари-бери тоблаб, эриган заҳоти очофатлик билан оғизларига тиқдилар.

Биз — ҳатто сув калтакесагини ҳам иштаҳа билан ея оладиган дунёдаги ягона, қудратли маҳбуслар қабиладан — зеклар бўлганлигимиз учун ҳам дарҳол буну тушундик. Ушалар бизлар эдик.

Қолима эса — жуда ҳам йирик ва машҳур орол, Қамокхоналар Бош Бошқармасидек ғаройиб мамлакатнинг энг ваҳшийлашган маркази, жуғрофий жиҳатдан у қатор майда

оролчаларга бўлиниб кетган, руҳияти жиҳатидан эса яхлит, деярли кўзга ташланмайдиган, деярли ақл бовар қилмайдиган — маҳбуслар архипелагидир.

Бу архипелаг мамлакатнинг шаҳарлари, шаҳарларнинг кўчаларини майда ва майда бўлақларга бўлиб, барчасини ўз домига тортган, бироқ айримлар ҳеч вақони пайқамас, аксарият бу ҳақда неларнидир эшитган, фақат бу ерда яшаб кўрганларгина ҳаммасини билишар эди.

Лекин улар Архипелаг оролларида гунг бўлиб қолишгандек сукут сақлашар эди.

Тарихимиздаги фавқуллода бурилиш туфайли Архипелаг ҳақида жуда оз, анчайин маълумотлар матбуотда юз кўрсатди. Аммо бизни кишанбанд этган ўша қўллар энди мурасасоз кафтлари билан ҳаммасини тўсмоқдалар: «Кераги йўқ! Утмишни кавлаштиришнинг кераги йўқ!.. Кимки шундай қилар экан, даф бўлсин, йўқолсин!» Мақол эса гўё бу сўзларга яқун ясайди: «Унутганинг икки дунёси куйиб кетади».

Унлаб йиллардан сўнг ўтмишнинг қон силқан яралари қайта бошдан исзис битиб кетяпти. Бу вақт ичида баъзи ороллар ўрнидан жилди, оқиб кетди. Унутиш денгизи уларни ўз комига тортди. Ва қачондир бир кун, эҳтимол, янаги асрда бу Архипелаг, унинг об-ҳавоси, унда яшаган кишиларнинг музда қотиб қолган суяқлари, — гаройиб сув калтакесаклари каби туюлиб, кишиларни ҳайратга солажак.

Мен Архипелаг тарихини ёзишга қарор қилмадим: ҳуж-

жатлар менинг қўлимга теккани йўқ. Лекин улар қачондир, кимгадир тегармикин? Зеро, ўтмишни эслашни ҳам истамаётганлар учун ҳозирга қадар бу ҳужжатларни битта қўймай йўқотишларига фурсат етарли бўлди (бундан кейин ҳам бўлаверади).

Узимнинг у ерда кечган ўн бир йиллик умримни шармандалик деб эмас, даҳшатли туш деб ҳам эмас, балки ўша мажруҳ ўлкага нисбатан ҳам жиндай меҳр туйиб эслар эканман, бахтли тасодиф туфайли кўпларнинг сўнгги ҳиқоиси, сўнгги хатларига ишончли вакил сифатида энди — эҳтимол, бу суяк ва гўштлар ҳақида, балки тирик гўшт ҳақида, балки тирик сув калтакесаги ҳақида нималарнидир айта оларман?

Мазкур асарда ўйлаб топилган исмлар ва ўйлаб топилган воқеалар йўқ. Одамлар ҳам, жойлар ҳам ўз номи билан аталган. Шахсий мулоҳазалар туфайлигина айримларнинг исми бош ҳарфи билан аталган. Агар баъзи исмлар айтилмаган бўлса, нима ҳам қила олардик, инсон хотираси барчасини ҳам сақлаб қолишга қодир эмас, — лекин ҳаммаси айнан шундай содир бўлган.

Мазкур асарни бир киши ёза олмайди. Архипелагдаги воқеаларга бутун вужудим, қулоқларим, кўзларим шоҳид. Бунинг устига мазкур асар учун — (227 кишининг номи қайд этилади) ҳикоялар, эсдаликлар, хатлар ҳада этдилар.

Адабий тадқиқот намунаси

Мана, қўлингизда Александр Солженициннинг энг мукамал асарларидан бири — «Қамоқхоналар Бош Бошқармаси оролчалари»нинг илк боблари. Александр Солженицин жамиятимиз ҳамда сиёсий тузумимизнинг ўткир ва ҳассос танқидчиси сифатида ном қозongan, ўйлайманки, умрининг охиригача ҳам шундай бўлиб қолади. Шунга қарамай, унинг мамлакатимизда кечаётган покланиш жараёнига, худди биздек, умид билан кўз тикаётганлиги ҳам сир эмас.

Тарихимиз қанчалик фожиали, қанчалик даҳшатли кечса, доҳийларимиз ва буюк арбобларимизни кўкка кўтариб улугловчи «дўстлар» ҳам шунчалик кўп бўлган. Ваҳшийлик, қотиллик ва ёлғон эса доимо мадҳиялар билан ҳаспўшланиб келинган, ҳатто бу ёлғон фойда этилиб, бегуноҳ қурбонлар хотирасига кўз ёши тўкиб бўлингандан сўнг ҳам. Шундай экан, жамиятимизга «дўст» ниқобидаги бундайин шакаргуфторлардан кўра ақлли, аччиқ бўлса-да, фақат ҳақиқатни айтадиган камсуқум мардумлар муҳимроқ эмасми? Александр Солженициннинг ростгўй овози шу боис бизга ҳозир ниҳоятда зарур. Уни тан олмаслик ва овозига қулоқ тутмасликка на инсоний, на маънавий ҳуқуқимиз бор!

Балки, муаллифнинг асардаги кўпгина фикрлари баҳсли туюлар. Аммо, ўтмишимиз билан ҳисоб-китоб қилинаётган ушбу кез Солженициннинг унга қарши умр бўйи курашиб келганини

тан олмасдан иложимиз йўқ. Бу эса бизни кўп нарсалар хусусида ўйлашга мажбур қилади. Зеро, биз ҳам ҳозир ўзгариб, бир пайтлар ёзувчи орзу қилган ва фақат, фақат шундай яшашга чақирган одамлар шамоилилига кирганмиз.

Александр Солженицин асарлари мамлакатимизда ёруғлик кўриши, хусусан, қардош халқлар тилларига таржима қилиниши беқиёс аҳамиятга молик. Бу — мураккаб, бироқ бағоят зарур иш. Аввало, бу шунинг учун зарурки, тарих олдида, бизни у рўпара қилган фожиалар олдида барчамиз бирдек, — тақдирдош, барчамиз бирдек жавобгармиз.

Барчамиз ҳам болалигимизданоқ руҳимизга синган, маънавиятимизга уйғун Сўз воситасида воқеликни идрок этамиз. Демак, сизнинг ва бизнинг қисматимизда бугун кечаётган ҳодисалар кеча ҳам содир бўлган.

«Қамоқхоналар Бош Бошқармаси оролчалари» («ГУЛаг архипелаги») биринчилардан бўлиб, мана, ўзбек тилига ҳам таржима қилинди. Ушбу асарни илк бор чоп этган «Новый мир» журнали эса «Ешлик»нинг бу ташаббусини олқишламаслиги ҳеч мумкин эмас!

Сергей ЗАЛИГИН,

**«Новый мир» журналининг бош муҳаррири,
СССР халқ депутати**

**21 ноябрь 1989 йил
Москва шаҳри**

Мен ҳозир уларга шахсий миннатдорчилик билдирмайман: бу асар жамики хўрланганлар ва ўлдирилганларга бизнинг яхлит биродарона ёдгорлигимиздир.

Номи шу рўйхатда қайд этилганлардан менга беқиёс ёрдам берганларини алоҳида тилга олишни истар эдим. Улар — бугун кутубхоналарда мавжуд бўлган ёхуд аллақачон йиғиб олинган ва йўқ қилинган китобларнинг сақлаб қолинган нусхаларини топишда, устига устак, бу нусхаларни даҳшатли дамларда яширишга, сўнгра кўпайтиришга журъат этишган, мазкур китоблардан олинадиган тавсифларни аниқ йўналишдаги тартибга солишда — мен билан ёнма-ён риёзат чекишган.

Мен уларнинг номларини бирма-бир дадил санайдиган фурсат ҳали етиб келгани йўқ.

Соловникилик қария Дмитрий Петрович Витковский ушбу асарнинг муҳаррири бўлиши керак эди. Лекин умрининг ярмини ўша ёқда (унинг қамоқхона ҳақидаги эсдаликлари ҳам «Ярим умр» деб аталади) ўтказиши оқибатида қаро кунларнинг бирида у шол бўлиб қолди. Тили тортилган дамларда бир неча тугалланган бобларни у ўқиб кўрди ва шунга ишонч ҳосил қилдики, ҳаммаси батафсил айтилади.

Агар бизнинг мамлакатимизга ҳали узоқ вақт озодлик шуғласи тушмас экан, мазкур асарни ўқиш ва бошқаларга беришнинг ўзи ўта хатарли бўлиб қолаверади. Шунинг учун бўлғуси ўқувчиларимга улар — ҳалок бўлганлар номидан миннатдорчилик билан таъзим қилишга бурчлиман.

1958 йил мазкур асарни ёзишга киришган пайтим қамоқхоналар ҳаёти тасвирланган бадий асар ва эсдаликлар менга маълум эмас эди. 1967 йилгача ёзиш жараёнида Варлам Шаламовнинг «Қолима ҳикоялари», Д. Витковский, Е. Гинзбург, О. Адамова-Слиозбергларнинг эсдаликлари билан танишдим. Ҳикоя қилиш давомида мен уларга барча биладиган (қачонлардир шундай бўлади-ку, ахир) адабий манбалар сифатида таянаман.

Ўз ниятларига хилоф равишда, ўзлари мутлақо хоҳламаган ва билмаган ҳолда — фавқулодда комиссар М. Я. Судрабс-Лацис; узоқ йиллар давлат бош айбловчиси — Н. В. Криленко; унинг вориси А. Я. Вишинский ўз ялоқ-хўрлари билан, айниқса, улардан И. Л. Авербахни тилга олмаслик мумкин эмас, — мазкур асар учун бебаҳо маълумотлар бердилар, кўплаб жуда муҳим далилларни, ҳатто рақамлар ва ўзлари мансуб бўлган чиркин муҳитнинг сақланишига имкон яратдилар.

Шунингдек, рус адабиётида биринчи бўлиб қўллар меҳнатини шарафлаган Беломорканал ҳақидаги шармандали китобнинг Максим Горький бошлиқ ўттиз олти муаллифи ҳам мазкур асар учун манба тўғдиришди.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Қамоқхона саноати

Диктатура даврида ҳар томонлама душманлар қуршовида яшаган бўлсак ҳам, биз баъзан ортиқча кўн-гилчанди ва ортиқча бағрикенгликка йўл қўйганимиз.

Криленко, «Саноат партияси» иши кўрилиши жараёнида сўзланган нутқдан.

1 боб

Ҳибс

Сирли бу Архипелагга қандай тушадилар? У тарафга қараб ҳар соатда самолётлар учади, кемалар сузади, поездлар чинқириб елади — бироқ бирор бир битиқда уларнинг борар манзили кўрсатилмайди. Агар сиз патта сотувчи аёллардан, «Совтурист» ва «Интурист» вакилларида ўша томонларга патта сўрасангиз, улар ҳайратдан ёқа ушлайди-

лар. Архипелагининг ўзини ҳам, унинг сон-саноксиз ороларидан бирини ҳам улар билишмайди, бутунлай эшитилмаган.

Архипелагни бошқариш учун борадиганлар, — ИИМ¹ ўқув юртлари орқали у ерга тушадилар.

Архипелагни кўриш учун борадиганлар, — ҳарбий комиссарият орқали чақириб олинадилар.

О, ўқувчим, мен ва сиз янглиғ бу масканга ўлиш учун борадиганлар, — албатта ягона йўл — ҳибс орқали тушадилар. Ҳибс!!! Ҳаётингизнинг тилка-пора қилинганими бу? Е сизни яшин урганими? Эки ҳар ким бардош беравермайдиган, одамнинг эсхонасини чиқариб юборадиган юрак ўйноғими бу?!

Дунёда қанча жонли мавжудот бўлса, унинг шунча маркази бор. Бизнинг ҳар биримиз — дунёнинг марказимиз ва агар бизга «Сиз ҳибсга олиндингиз!» десалар, дунё остин-устун бўлиб кетади.

Агар сиз ҳибсга олинсангиз — бу тўфон туфайли бирор нарса собит қололармикан?

Лекин ана шу фурсатда ичимиздаги энг топқирнинг ҳам, энг гўлнинг ҳам ваҳшат ичра тиллари тортилиб кетади, миясини қурум босиб, тақдир ўйинларини тушунмай қолади ва беҳол сўрайди:

— Мен! Нима учун?! — Бизгача ҳам миллион-миллион марта такрорланган ва ҳамон жавобсиз қолаётган савол бу.

Ҳибс — бу бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиладиган бир лаҳзалик ўйин, мисли кўрилмаган зарба, кўтариб уриш, эмаклатиш.

Биз ҳаётнинг эгри-бугри, узундан-узоқ кўчаси бўйлаб бахтиёр шаталоқ отдик ёки бахтга қарши қандайдир тўсиқлар, тўсиқлар, тўсиқлар — чириган ёғочлардан, лойли деворлардан, ғиштдан, бетондан, чўяндан иборат тўсиқлар — бўйлаб ўтиб келдик. Унинг ортида нималар борлигини ҳатто ўйлаб ҳам кўрмадик. Унинг ортига назар ташлашга ҳам, нималар борлигини тасаввур қилишга ҳам уринмадик. — Айнан ўша томонда Қамоқхоналар Бош Бошқармасининг салтанати бор, у ёнгинамизда, биздан атиги икки қадам наридадир. Биз ҳали бу тўсиқларга мустаҳкам ўрнатилган, бегона кўзлардан усталик билан яширилган беҳисоб эшикчалар ва даричаларни пайқаганимизча йўқ. Ҳамма-ҳаммаси — эшикчалар ҳам, даричалар ҳам биз учун ҳозирланган эди! — мана, ногоҳ машъум эшикчаларнинг бири тезда очилди ва қора меҳнатга ўрганмаган, лекин маҳкам тутадиган тўртта оппоқ қўл бизнинг оёғимиздан, қўлимиздан, ёқамиздан, қалпоғимиздан, қўлоғимиздан тутдилар — бир қоп ун каби ичкарига улоқтирдилар, сўнг эшикчани, бизнинг ўтмиш дунёмизга қайтишимиз мумкин бўлган эшикчани бир умрга тарақлатиб ёпдилар.

Тамом. Сиз ҳибсга олиндингиз!

Ва сиз ночор, кўзичоқ ба-балагандек, ҳанг-манг ҳолда сўрашдан ортиғига ярамадингиз:

— Ме-е-е-ен?! Нима учун?!

Ҳибс ана шунақа бўлади: у кўзни кўр қилар даражадаги чақмоқ ва зарбки, бир лаҳзада ҳозирингиз ўтмишга айланади, мумкин бўлмаган нарса қаршингизда бор бўйи билан ҳақиқатдек намоён бўлади.

Ва тамом. Дастлабки соатларда, дастлабки кунларда бошқа бирон нарсани идрок этишга қодир эмассиз.

Ҳозирча сизнинг ҳаёлингизда бир умид саробдай милтилдайди: «Хато бўлган! Аниқлашади ҳали!»

Энди сизнинг тўлғонган миянгиздан ҳибс ҳақидаги жамики аънавий, ҳатто адабий тасаввурлар чиқиб кетади ва оилангиз, қўшнларингиз онгида тўпланади.

Бу — оқшомги асабий кўнғироқ ёки эшикнинг амирона қоқилиши. Бу — ўз вазифасини пухта уддалайдиган, ухлаш нималигини билмайдиган оперативчилар, яъни шотирларнинг этикларини артмай, беписанд ичкарига киришлари. Бу — уларнинг кетида турган ўтақаси ёрилган, калтакланган гувоҳ. (Гувоҳ нима учун керак? — қурбонлар бу ҳақда ўйлаб кўришга журъат этмайдилар, шотирлар ҳам эсларига олмайдилар, лекин кўрсатма бўйича гувоҳ бўлиши шарт ва у кечаси билан ўтириб чиқишга, субҳидамда эса қўл қўйишга маҳкум. Етган кўрпасидан юлқилаб турғизилган

¹ ИИМ — Ички ишлар министрлиги назарда тутилган (таржимон).

гувоҳ учун тун бўйи уйқудан қолиш, танишлари ёки қўшнилари ҳибсга олинишида кўмаклашиш кўп азобдир.)

Анъанага айланган ҳибс — бу олиб кетилаётган киши учун қўллари қалтираб у-бу нарса олиш: ич кийимлар, олқинди, егулик; ва аслида нима кераклигини, нима мумкинлигини, қай тарзда иссиқроқ кийинса бўлишини ҳеч ким билмайди, шотирлар эса қийин-қистовга олишади, гангитишади: «Ҳеч ниманинг кераги йўқ, ўша ерда овқатлантирадилар. У ёқлар жуда иссиқ» (Нукул алдайдилар, доводиратадилар, юракка ваҳима солиш учун ҳовлиқтирадилар.)

Анъанага айланган ҳибс — яна шундан иборатки, шўрликни олиб кетишгач, узоқ вақт унинг уйида кишини эзувчи ёт кучлар ҳокимлик қилади. Бу — жавону столда бор нарсаларни титқилаш, олиб ерга улоқтириш, синдириш, деворларни тимдалаш, оёқ остига тушган буюмларни майдалаш, хуллас, кўнглига келган жамикки аҳмоқчиликни қилиш, демакдир. Тинтув давомида бирон бир муқаддас нарса тан олинмайди! Паровоз ҳайдовчиси Иношини ҳибсга олишаётган пайтда ҳозиргина вафот этган боласининг жасади солинган тобут хонада турар эди. Ҳуқуқшунослар тобутдаги жасадини улоқтириб юбордилар, тобут ичидан ҳам бир нималарни қидирдилар. Беморларни тўшакларидан ағдариб, ярасига боғланган докаларни очиб ташлашарди. Ва тинтув пайтида бирон-бир ҳаракат аҳмоқчиликка йўйилмасди! Кўҳна ёдгорликлар ҳавасманди Четверухинниқидан «шунча-шунча варақ подшо фармонларини» — айнан Наполеон билан уруш тугагани ҳақида, Табаррук иттифоқнинг тузилиши ва 1830 йили вабога қарши умумхалқ ибодати ҳақидаги — фармонларини тортиб олдилар. Биздаги Тибетнинг энг зўр билимдони Востриковдан нодир қадимий тибет битикларини мусодара этдилар. (Марҳумнинг шоғирдлари ниҳоят ўттиз йилдан сўнг уларни ДХК — Давлат Хавфсизлиги Комитетидан қайтариб олишга муваффақ бўлдилар). Шарқшунос Невскийни ҳибс этаётганларида тангит қўл-ёзмаларини йиғиб кетдилар (ва орадан йигирма беш йил ўтгач, қўлёзманни қай таҳлиб ўқишни ўргатолгани учун Ленин мукофотига лойиқ деб топдилар). Каргернинг Енисей остякларига (қадимги Шимол халқлари) тааллуқли ҳужжатларини йўқ қилдилар, у кашф этган ёзув ва алифбони таққилладилар, — натижада шўрлик халқ ёзувсиз қолди. Зиёли тил билан бунинг барчасини тасвирлаш жуда узоқ вақт талаб қилади, халқ эса тинтув ҳақида шундай дейди: **йўқни йўндирмоқчи бўлишади.**

Тортиб олинган нарсаларни олиб кетишади, гоҳо эса ҳибсга олинган кишининг ўзига кўтартирадилар. — Нина Александровна Пальчинская тириклигида тиниб-тинчиманган эрига — Россиянинг буюк инженерига тааллуқли бўлган бир қоғ қозғ ва хатларни елкасида — уларни қайтиб олмаслик шарти билан қўш-қўллаб олиб бориб топширди.

Ҳибсга олинганнинг кетида қолганларга эса — бир умр давом этадиган тавқи лъзнат, таъна-маломат. Ва ҳибсдаги нимадир олиб бориб беришга уриниш, лекин жамикки дари-чалардан сизга қараб ҳуриб берадилар: «Бундай одам бизнинг рўйхатда йўқ», «бунақаси йўқ!». Бунинг устига, Ленинграднинг қора кунларида даричага етиш учун беш кунлаб навбат куттиш керак. Ва фақат, балки, ярим-бир йиллардан сўнг ҳибсга олинганнинг ўзи акс-садо қайтаради ёки тўқмоқдек жавоб оласиз: «**Ёзишмоқ ҳуқуқидан маҳрум этилган**». Демак, умрбод. «**Ёзишмоқ ҳуқуқидан маҳрум этилган**» — демак, қарийб отиб ташланган.

Бир сўз билан айтганда, «биз одам дом-дараксиз йўқоладиган ва энг яқин кишилари, хотини ва онаси... йиллаб унга нима бўлганини билолмаган шароитларда яшаймиз», Тўғрими? Йўқ? Бу сўзларни Ленин Бабушкиннинг вафоти

муносабати билан 1910 йили ёзган. Фақат ҳақиқатнинг юзига очик боқайлик: Бабушкин кўзғолончилар учун қурол олиб бораётган эди, қурол билан қўлга тушди ва отилди. У қаерга, нима учун бораётганини яхши биларди. Бундай сўзларни «кўёнлар» — бизлар ҳақимизда айтиб бўлмайди.

Биз ҳибсини ана шундай тушунамиз.

Тўғри, бизда тунги ҳибсини севиб қўллашади. Чунки унинг бир қанча афзалликлари бор. Уйдагиларнинг барчаси эшик биринчи тақиллагандаёқ ваҳимага тушадилар. Ҳибсга олинадиган киши иссиққина кўрпадан сиғирилиб чиқиб ҳали қарахт, уйқуси буткул ўчмаган, шуורי туман оғушида, нима бўлаётганини англаб етгунча иш битади-қўяди. Тунги ҳибсда шотирлар куч жиҳатидан ҳам зўрлик қиладилар: шимининг тугмаларини солишга улгурмаган одамга бир неча киши қурол билан ташланади; сафарга тайёргарлик ва тинтув давомида қурбоннинг тарафдорлари хабарлашиб, етиб келишга улгурмайдилар. Шошилмасдан бамайлихотир олдин бир кваттирага, сўнг иккинчисига, эртага эса учинчи ва тўртинчисига кириш шотир кучларни аниқ-равшан тақсимлаш имконини беради. Улар ана шу тахлит ўзларидан минг қарра кўрпоқ бўлган шаҳар аҳлини бирма-бир қамоққа олишга улгурадилар.

Тунги ҳибсларнинг яна бир афзаллиги шундан иборатки, қўшни уйдагилар ҳам, шаҳар кўчасидагилар ҳам кечаси қанча одам олиб кетилганини кўрмай қоладилар. Энг яқин қўшининг юрагига тушган ғулғула сал нарироқдагиларга таъсир этмайди. Гўё улар аввалдан бу ерда яшашмагандай. Кечалари «воронкалар» — қаргачалар бўзчининг моксидек зир қатнаган асфальт қўчалар бўйлаб кундузлари ёш авлод байроқ ва гуллар кўтарганча жарангдор қўшиқлар куйлаб одим ташлайди.

Лекин қамаладиганларнинг кўзларидаги ваҳми такрор-такрор кўравериб кўникиб кетган, ҳатто буни зерикарли иш деб биладиган, иши фақат қамашдан иборат бўлган **ҳибсчилар** ўз вазифаларини анча кенг идрок этадилар. Ҳибсга олиш — умумий турма таълимоти курсининг муҳим қисмларидан бири ҳисобланади ва бунда чуқур асосланган ижтимоий назария жамланган. Ҳибслар турли-туман белгиларига кўра тасниф қилинади: тунги ва кундузги; уйда, хизматда, йўлда; биринчи ва такрорий; айрим-айрим ва гуруҳ-гуруҳ. Ҳибслар фавақулдалик талаби даражасига, назарда тутилган қаршилик кўрсатиш даражасига кўра бир-бирдан фарқланади (лекин ўч миллионлаб ҳибсга олишларда ҳеч қандай қаршиликка дун келмадилар, зеро, бундай кучнинг ўзи йўқ эди). Ҳибслар ўтказилиши лозим бўлган тинтувнинг қай даражада жиддийлиги билан фарқланади: зарур ҳолларда мусодара қилиш учун молмулкни рўйхатга олиш ёки олмаслик бўйича, хонани ёки кваттирани муҳрлаш бўйича, эрдан сўнг хотинни ҳам ҳибсга олиш зарурати бўйича, болаларни сағирлар уйига жўнатиш ёки оиланинг қолган қисмини сургун қилиш бўйича ва ёки қарияларни ҳам қамоққа олиш бўйича.

Бунинг устига, яна бир катта Тинтув фани бор. Олматалик сиртдан таълим олувчи ҳуқуқшунос талабалар учун тайёрланган махсус қўлланмани ўқишга муяссар бўлдим. Қўлланмада тинтув пайти икки тонна гўнгни, олти саржин утинни, икки арава пичанини бирма-бир ағдариб кўришдан эринмаган ҳуқуқшунослар кўкларга кўтариб макталади. Улар яна катта томорқанинг қорини кураб чиқадилар, иссиқхоналарнинг тишларини битталаб бузадилар, ахлат-хонани қиртишлаб тагигача ковлайдилар, ҳожатхонани текширадилар, итининг ичидан, товўқхонадан, чуғурчук уясидан ашёвий далил қидирадилар, кўрпаларни титадилар, баданлардан ёпишқоқ малҳамларни сидирадилар ва ҳатто митти ҳужжат топиш ниятида темир тишларни суғуриб оладилар. Талабаларга ишни шахсий тинтувдан бошлаб, шахсий тинтув билан тугатиш (балки топиб олинган нарсалардан бирини кўзни шамғалат қилиб яширгандир) ва кейин яна бир марта бошқа вақт, куннинг бошқа дамида шу ерга қайтиш ва такрорий тинтув ўтказиш тавсия қилинади.

¹ 1937 йил доктор Казаковнинг институтини остин-устун қилаётиб «комиссия» у кашф этган ялагич суюқликларни идиш-пидишга қўшиб, — даво топганлар, даволанаётган ноғиронлар бу мўъжизакор дориаларни асраб қолишни сўраб, ҳарчанд тиз чўкиб ялинмасинлар, — ерпарчи қилдилар. (Расмий тахминларга кўра ялагич суюқликлар заҳар ҳисобланарди ва нима учун уларни ашёвий далил сифатида олиб қоладилар?)

Йўқ-йўқ, ҳибслар шаклан жуда хилма-хилдир. Можар қизи Ирма Мендель қандайдир йўллар билан Коминтерндан (1926) Большой театрининг олдинги қаторига иккита патта топди. Ва соядай эргашиб юрувчи хуштори — терговчи Клежелни таклиф этди. Биргаликда улар хушҳол, назокат ила спектакль кўрдилар, сўнгра терговчи қизни тўппа-тўғри... Лубянкага олиб келди. Агар 1927 йилнинг авж саратон маҳали боягина кўйлақлик кўк мато сотиб олган тиллоранг сочлари ўрим-ўрим дилбар Анна Скрипниковани пўрим йигит Темирчилар кўпригида аравага ўтказаятган бўлса (аравакаш нима гаплагини англаб, дарров хўмраяди: органлар кира ҳақи тўлашмайди), билинги, тотли висол дамлари эмас бу, ҳибс: улар ҳозир Лубянкага бурилишади ва жаҳаннамдек дарвоза ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлишади. Ва агар (йигирма икки йилдан сўнг) устига қимматбаҳо атир сепиб олган оқ кителли ҳарбий Борис Бурковский қиз бола учун торт тарид қилса, ўйламанг, бу торт ўша қизга насиб этмайди. Тортни тинтувчилар пичоқ билан тилкалаб ташлашади ва Бурковский уни ўзи ётган қамоқ бўлмасига кўтариб киради. Йўқ, бизда ҳеч қачон кундузги ҳибсга, йўлдаги ҳибсга, серкатнов жойдаги ҳибсга панжа орасидан қарамаганлар. Лекин ҳар қалай, ҳибс шов-шувсиз ўтказилади ва энг ажабланарлиси, қурбонлар шотирларнинг маслаҳатларига кўра, ҳалокатларини ён-веридиғиларга сездирмаслик учун ўзларини олижаноброт тутадилар.

Албатта, ҳаммани ҳам эшикни тақиллатиб кирасолиб ўз уйида ҳибсга олиб бўлмайди (эшик қоқаятган «уй бошқарувчиси» «хат ташувчидир»), ҳаммани ҳам ишхонасида қамоққа олиш тамойилга тўғри келмайди. Агар ҳибсга олинувчи бадният бўлса, уни одатий ҳолатлар — оиласидан, ишхонасидан, ҳамфирларидан, яширин маконларидан холи жойда тутган маъқул; токи у бирон нарсани йўқотишга, яширишга, кимларгадир ошириб юборишга улгурмасин. Йирик партиявий ёки ҳарбий амалдорларни баъзан бошқа ишга тайинлашар, сўнг салон-вагонга чиқариб жўнатишар, йўлда эса ҳибсга олишарди. Еппасига ҳибсга олишлардан эс-хушини йўқотиб қўйган, ҳафта давомида катталарнинг ногоҳ ўқрайишларидан эзлиб юрган бандан фониини бирдан маҳаллий кўмига чақириб, очиқ юз билан Сочи оромгоҳига йўлланма билан сийлайдилар. Қуёнга кўз ёши қилади. Демак, барча хавфсирашлари асоссиз экан. У миннатдорчилик билдиради. Қувонганча сафарга тайёргарлик кўриш учун уйга ошиқади. Поезд кетишига атиги икки соат вақт қолди. Оғиркарвон хотинини у имиллаб-симиллагани учун жеркиб қойишди, ниҳоят, вокзалга ҳам етиб келади, улгурди, ҳатто пича вақт ҳам бор ҳали. Қўққисдан йўловчилар хонасида ёҳуд пиво сотиладиган бурчақда унга хушсурат йигит мурожаат этади: «Пётр Иванович, мени танимаясизми?» Пётр Иванович ўнғайсизланади: «Негадир танимаяман, гарчи...» Хушсурат йигит очиқ чехра билан дўстона оҳангда дейди: «Наҳотки, нахотки? Эсингиздами?» — ва тавозе билан Пётр Ивановичнинг хотинига: «Маъзур тутасиз, турмуш ўртоғингизни бирпасга...» Хотини ризолик билдиради ва хушсурат йигит Пётр Ивановични эски кадрдонлардек қўлтиқлаганча олиб кетади — умрбод ёки ўн йилга!

Вокзалда эса йўловчилар у ёқдан бу ёққа изғишади. Ҳеч ким ҳеч вақони пайқамайди... Саёҳатни хуш кўрадиган фуқаролар! Едингизда тутинг, ҳар бир катта вокзалда шотирлар идораси ва бир нечта қамоқ бўлмалари мавжуд.

Бу каби «таниш»лар елимдай ёпишиб оладиларки, агар киши қамоқхона бўрилиши тарбиясини олмаган бўлса, уларнинг дастидан қутулиши қийин. Агар сиз Амриқо элчихонасида хизматчи, дейлик, Александр Долган деган шахс бўлсангиз, Марказий телеграф биқинидаги Горький кўчасида куппа-кундузи мени ҳибсга олишолмайди, деб ўйламанг. Серкатнов оломон орасидан чиқиб, нотаниш дўстингиз қучоқ очганча пешвога юради. «Са-ша! — дея баралла қичқиради, жўрттага ҳовлиқади: — Керюха! Сеняям кўрар кун бор экан-ку! Қани юр тиқилинчдан четга чиқайлик». Тиқилинчдан четга эса айнан шун пайтда «Победа» келиб тўхтади... (Бир неча кундан сўнг ТАССнинг қаҳрга тўла баёноти жамики газеталарда эълон қилинади. Нуфузли доиралар эса Александр Долганнинг йўқолганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмаслар.) Бунинг ҳайратланарли жойи йўқ. Москвага қўйинг, бизнинг шоввозлар ҳатто Брюсселда ҳам шунақанги хунар кўрсатдиларки (Жора Бледнов шу тахлит ҳибсга олинди)...

Органлар фаолиятига ҳамду сано айтмасдан илож йўқ: нотиклар нутқи, санъат асарлари ва аёллар либоси бир-бирдан унча фарқ қилмайдиган асрда — ҳибслар фавуқлодда ўзига хос, ранг-барангдек туюлиши мумкин. Заводга кираверишда ҳужжат кўрсатиб, кимлигингизни сездирган заҳоти сизни четга тортшади — қўлга тушдингиз; иситмангиз 39 даражадан ошиб, ҳарбий шифохонада алаҳсираб ётганингизда сизни олиб кетишади (Анс Бернштейн), врач ҳам сизни ҳибсга олишларига асло қаршилик кўрсатмайди (қаршилик кўрсатиб кўрсин-чи!); тўппа-тўғри жарроҳ сўрсидан, ошқозонингиздаги ярани кесишаётган бир пайтда сизни олиб кетишади (Н. М. Воробьев, ўлка халқ таълими бўлими ходими, 1936) — ва қонга ботган, чалажон ҳолда қамоқхона бўлмасига тиқишади (дея эслайди Карпунчи); сиз қамалган онангиз билан учрашиш учун рухсатнома олиш бахтига муяссар бўласиз! — бу юзма-юз кўришни айни пайтда ҳибснинг ўзидир (Надя Левитская); «Гастрономнинг буюртмалар бўлимига сизни таклиф қилишади ва ўша ёрнинг ўзида ҳибсга олишади; худони ўртага қўйиб, бир кеча тунашга жой сўраган дарвеш сизни ҳибсга олади; электр ҳисоблагич рақамларини кўздан кечириш учун келган монтер сизни ҳибсга олади; кўчада баногоҳ келиб урилган велосипедчи ҳам сизни ҳибсга олаверади; темир йўл кондуктори, такси шофери, омонат касса хизматчиси, кино ташилотчиси — мана шуларнинг ҳамма-ҳаммаси сизни ҳибсга олиши мумкин ва сиз жуда ҳам ичкарида сақланадиган жигарранг ҳужжатга вақт ўтгачина назар ташлайсиз.

Баъзан ҳибсларни мисоли ўйин дейсиз — турли хил найранглар, чексиз ғайрат-шижоат, ҳолбуки бусиз ҳам шўрлик қурбон ҳеч қандай қаршилик кўрсатмайди, бунга қурби ҳам йўқ. Шотирлар ўзларининг кўп сонли эканликларини нонларини ҳалоллаб ейишаётганликларини шу тахлит ибботлашмоқчи бўлишади, шекилли? Менимча, аслида кўзга ташланган жамики «қуёнча»ларга қақирик қоғози тарқатишнинг ўзи кифоя — белгиланган соатда ўзлари, ҳатто қўйдаи ўвош тортиб, сафар анжомлари билан — қамоқхона бўлмасидан чекига тушган бир қарич жойни эгаллаш учун — давлат хавфсизлиги идорасининг қора темир дарвозасига бош уриб келадилар. (Қолхозчиларни-ку жўнгина тутиб қўя қолишади, ўнқир-чўнқир йўлда, ярим кечаси ким ҳам овора бўлиб юрарди дейсиз. Қишлоқ Шўросига уни қақиривади ва ўша ердан олиб кетишади. Мойга беланган ишчини эса идорага таклиф қилишади.)

Албатта, ҳар бир машинанинг хурмачаси ўзига яраша, ортиги унга сиғмай қолади. Асаблар таранг тортилган 1945—1946 йилларда Овруподан тинимсиз эшелонлар келар, уларни бирварақайга ютиш, ҳазм қилиш ҳамда Қамоқхоналар Бош Бошқармасига йўллаш вазифаси турар эди, — энди бекинмачоқ ўйинлар тугади, назариянинг шалағи чиқиб кетди, қаламлар қоғоз узра сирғалар ва ўн минглаб одамларни ҳибсга олиш, рўйхат санашдек кўнглисиз таомилдан нарига ўтилмас, қўлларидаги рўйхат бўйича қақиривади, бир эшелондан иккинчисига ўтказишар эди, вассалом, мана сизга ҳибс.

Унлаб йиллар давом этган сиёсий ҳибслар шуниси билан алоҳида ажралиб турадики, қаршилик кўрсатишни хаёлига ҳам келтирмайдиган, демак, мутлақо бегуноҳ кишилар қўлга олинарди. Маҳкумлик туйғуси барчани бирдек шол этган, ички ишлар халқ комиссарларидан (бизнинг паспорт юретиш қонунларимиз бўйича аниқ) қочиб қутулиш мумкин эмас, деган тушунча ҳукм сурарди.

Ҳатто ҳибсга олишлар қизгин авж олган даврда одамлар эрталаб ишга кетаётди, деярли ҳар кун оиласи билан хайрлашар эдилар, чунки кечкурун қайтиб келиш-келмасликларини ҳатто ўзлари ҳам билишмасди, — шуни билган тақдирда ҳам деярли ҳеч ким қочмасди (айрим ҳоллардагина ширин жонларига ўзлари қасд қилардилар). Бари бир мақсадга эришилди. Ювош қўй бўрига емиш бўлади.

Ҳибсга олиш вабоси қандай мантиққа асосланганини англаб етмаганларнинг кўргулиги эди бу. Органлар кўпинча қайси одамни танлаш хусусида бош қотириб ҳам ўтиришмас — кимни ҳибсга олиш керак, қай бири ҳозирча юрар-верса ҳам бўлади — уларни бу қизиқтирмасди. Одам сони белгиланган кўрсаткичга етса — бас. Режадаги одам сонини тўлдириш қонуний ҳам бўлиши мумкин, мутлақо тасодифий

ҳам бўлиши мумкин эди. 1937 йили Новочеркасскдаги ички ишлар халқ комиссарлиги қабулхонасига бир хотин кириб, ҳибсга олинган қўшни аёлнинг эмизикли боласини нима қилиш кераклигини сўраганда, «кутиб туринг, ҳозир аниқлаймиз», дейишади. Аёл икки соатча кутди — буни қарангки, уни қабулхонадан тўғри қамоқхонага тиқилди: қамоққа олинганлар миқдорини зудлик билан белгиланган кўрсаткичга етказиш шарт, сахар бўйлаб тарқатишга ходимлар етишмай турар, шўрпешона аёл эса ўз оёғи билан кириб келган эди! Ва аксинча, Оршанинг бир бурчида латиш ўғлони Андрей Павелли ҳибсга олиш учун ички ишлар комиссариатидан келишди; у эса эшикни очмасдан, дераза орқали сакраб қочишга улгурди ва тўппа-тўғри Сибирга равона бўлди. Гарчи у ёқда ўз номи билан яшаса-да, ҳужжатлари бўйича оршалик экани аниқ бўлса-да, ҳеч ким уни ушламади, органга чақирмади, бирон бир масаладан ундан гумонсирашмади. Қидирувнинг уч тури бор: иттифоқ, жумҳурият ва вилоят миқёсидаги қидирув. Уша машум йиллар ҳибсга олинганларнинг қарийб ярмиси юзасидан вилоят миқёсидагина қидирув эълон қилиниши аниқ эди. Қўшнисининг «сезгирлиги» туфайли ҳибсга олинувчилар рўйхати тасодифан тушиб қолган ҳар қандай одамни бошқа бир қўшни билан осонгина алмаштириб юбораверардилар. А. Павелга ўхшаганлар, тасодифан қуршовга тушиб қолганлар, пистирмага дуч келган, ўша дақиқада, яъни биринчи сўроққача қочишга жазм қилганлар, — кейин ҳеч қачон қувғинга дучор бўлмаганлар; ҳақиқатни кутиб ўтирганларни эса кесиб юборишарди. Салкам ҳамма, аксарият айнан шу йўлни танлаган: қўрқоқларча, ожизларча, маҳкумларча.

Шуниси ҳам аёнки, НКВД излаган одамни тополмагач, унинг қариндош-уруғларидан ҳеч қаёққа кетиб қолмаслиги ҳақида тилхат олишган, шунингдек, албатта, қочганининг ўрнига уйда қолганини рўйхатга киритиш ҳам ҳеч гап эмас эди.

Умумий бегуноҳлик умумий лоқайдликни, қарахликни вужудга келтиради. Балки, сени ҳали олиб кетмаслар! Ҳамки, кутулиб қоларсан! А. И. Ладийский тупканинг тубида жойлашган Кологривдаги мактабнинг етакчи ўқитувчиси эди. Уттиз еттинчи йили бозорда унинг ёнига бир деҳқон келиб, кимнингдир қарз гапини айтди: «Александр Иванович, қоч, сен рўйхатга тушдинг!» Лекин у қочмади: ахир мактабни мен суяб турибман-ку, уларнинг болалариям менинг қўлимда таҳсил кўришади, нега энди мени олиб кетишини?... (Бир неча кундан сўнг у ҳибсга олинди).

Ун тўрт ёшли Ваня Левитский тушунган ҳақиқатни ҳар ким ҳам тушунаверишга қодир эмас: «Ҳар бир соф виждонли одам қамоққа тушиши шарт. Ҳозир отам ўтирипти, катта бўлсам мениям ўтқазишади». (Ингирма уч ёшга тўлганида уни ҳам ўтқазишди.) Кўпчилик хирагина милтираб турган умид шуъласида тумтайиб ўтираверади. Айбинг бўлмаса — нега олиб кетишини? Хатолик ўтган! Екандан тутиб, судраб кетишяпти-ю, сен ўз-ўзингча тақоррайсан: «Хатолик ўтган! Аниқлашгач, ҳали қўйиб юборишади!» Яна бировларни ёппасига қамайдилар, бу ҳам бемаъниликдир, лекин уларнинг ҳар бири ўзича зулматдан зиё ахтаришди: «Балким ановидир?...» Сен эса... Сен, албатта, бегуноҳсан! Сен ҳозирча органларни инсоний мантиқа таянадиган ташкилот деб ўйлаясан: аниқлашгач, қўйиб юборишади...

Шундай экан, қочиб нима қиласан?... Қандай қилиб қаршилик кўрсатишинг мумкин?... Бундай қилсан сен бор-йўғи ўз аҳволингни хавф остига қўясан, хатони тузатишларига халақит берасан. Қаршилик кўрсатиш у ёқда турсин, ҳатто буюрганларидай, қўшниллар оромини бузмаслик учун пиллапояларни оёқ учиде босиб тушасан.

Қамоқхонага тушгач, аламларидан жижғанак бўлиб, куйиб кетардилар: агар ҳар бир шотир тунги ҳибсга бораётиб, омон қайтишга ишонолмасе ва ўз оиласи билан хайрлашиб чиқса — нима бўлар эди? Агар оммавий қамашлар замонида, масалан, Ленинградда, шаҳарнинг тўртдан бир қисмини ҳибсга олишганда, одамлар кўча эшиги ҳар гал очилиб-ёпилиса ёки пиллапояда қадам товуши эшитилса, кўрқувдан зир титраб, уяларига биқиниб кетмаганлариде — йўқотадиган ҳеч вақоси қолмаганлигини англаб етишарди ва даҳлизларга болта, болға, ўроқ, умуман, қўлга нима

тушса ўша билан қуролланган кишилардан иборат пистирма кўйишарди. Ахир, тунги ташрифларда ҳеч қандай хосият йўқлиги аввалдан маълум эди-ку, — азозилларнинг гарданига тушириб қолсанг, ҳаққинг кетмасди-ку. Е кўчада ҳайдовчининг ёлғиз ўзи қолган «қарғачани» айтинг, — олиб қочмайсанми дуч келган томонга ё филдирагини тешиб ташламайсанми машинасининг? Шунда органлар ходимлари ҳамда ҳаракатдаги сафлари камайар, ва, Сталин қанчалик жаҳд билан уринмасин, — бу лаънати машина тўхтаб қолур эди!

Агар... агар... Кейин бошимизга не кўргулик тушган бўлса қилмишимизга ярашадир.

Ва ниҳоят — хўш, нима учун қаршилик кўрсатиш керак экан? Қайишингни тортиб олишгани учунми? Еки бурчлақа ўтиб тур, деб буюрганлари учунми? Остонадан ҳатлаб чиқишни ман этганлари учунми? Ҳибс майда-чуйда учуриқ ва шамаю кинолардан, яна кўплаб арзимас икки-чикирлардан иборат — ва буларнинг биронтаси туфайли бахшлашиб ўтириш гўё мақсадга мувофиқ эмасдек (ҳибсга олинувчининг миясида «нима учун!», деган савол чарх уриб айланаётганда) — лекин бари-бир жами учуриқ ва кинолар йиғилиб, шак-шубҳасиз ҳибсга айланади.

Эндигина ҳибсга олинган киши озмунча кечинмаларни бошидан кечирмайди, шу азиятларнинг ўзи бир китоб қилса арзигулик. Унинг дунёсида ақлимизга қоронғу анча-мунча дард яширин. 1921 йили ўн тўққиз яшар Евгения Дояренко ҳибсга олишди. Учта сўлоқмондай фавқуллода комиссар ётоғини ағдар-тўнтар қилиб, ич кийимларини тит-пит қилишларига қарамай, қиз хотиржам эди: бефойда, барибир ҳеч нарса йўқ. Туйқус анавилар қизнинг ҳатто онасига кўрсатишга урадиган кундалигига чанг солишди ва очкўзлик билан варақлай бошлашди. Бу бедодлик қизни Лубянканинг жамики ертўлаю панжарадор деразаларидан даҳшатлироқ ларзага солди. Умуман, қамоққа олишлар жараёнида ҳис-туйғу ва орзу-умидларнинг таҳқирланиши кишиларда қамоқ кўрқувидан ҳам чуқурроқ маънавий жароҳат қолдирди. Агар одам зўравонлик қошида ўзини йўқотса, ҳаммаша шу зўравонга ўлжа бўлишга маҳкумдир.

Ақли расо ва жўмардлар камдан-кам ҳолда гап нимадалигини англашарди. 1948 йили Фанлар академияси қошидаги геология институтининг директори Григорьевни ҳибсга олишга келганларида, у эшикни ичқаридан қулғлаб, уйдаги жиҳозлар билан тусди-да, икки соат давомида қоғозларни ёндириб улгурди.

Кўпинча қўлга олинган кишида алланечук енгил тортиш ва... қувонч ҳисси ҳокимлик қилади, айниқса, ҳибсга олиш «хаста»лиги кучайганида, ҳамма сенга ўхшаш бева-бечораларни олиб кетаверишса-ю, сен қолаверсанг, кута-кута шу қадар сўл бўласанки, бу азоб оёқ кўнгли киши учун ҳибс жазосидан минг қарра даҳшатли. Жасур коммунист Василий Власов (у ҳақда биз ҳали кўп тўхталамиз) партиясиз ёрдамчиларининг таклифларига ҳам қарамай ҳеч ёққа қочмади, кута-кута тинка-мадори қуриди: Кадий районининг барча раҳбарларини ҳибсга олишиб бўлишган, аммо негадир унинг изидан келишга ошиқишмасди. У ҳар қандай зарбга кўксини қалқон қилишга тайёр эди — ниҳоят, зарба берилдию кўнгли жойига тушди, ҳатто ҳибснинг илк кунларини кўтаринки кайфиятда ўтказди. Рухоний Иеракс 1934 йили сургун қилинган ҳудожўйлар ҳолидан хабар олгани Олмаотага келди, худди шу пайт уни ҳибсга олиш мақсадида уч марта Москвадаги квартирасига излаб келишди, қайтиб келаётганида зиёратчилар вокзалда кутиб олиб уйига йўлатишмади ва саккиз йил у уйдан-бу уйга яшириб юришди. Бу ҳаёт руҳонийга чексиз азоб-уқубат келтирди ва ниҳоят, 1942 йили, уни ахйри ҳибсга олишганларида — қувончдан ўзини йўқотиб худого шукроналар айтди.

Мазкур бобда биз нуқул қамалишининг сабабини ўзи билмайдиган фуқаро ҳақида сўзлаялмиз. Лекин ҳали ҳатто инқилобдан сўнг ҳам сиёсий деб ҳисобланиб келинаётганлар хусусида тўхталамиз. Вера Рибаква, социал-демократ талаба қиз, озодликда юрган кезлари Суздаль қамоқхонасига тушишни орзу қиларди; чунки фақат ўша ердагина устоз ва ўртоқлари билан учрашиш, дунёқарашини янада шакллантириши мумкин эди. 1924 йили эсер қиз Екатерина Олицкая эса ўзини ҳибсга олиниш шарафига нолюйқ деб

ҳисоблади. Ахир Россияни деб қанчадан қанча фидойилар ўтиб кетишди, у эса ҳали ёш ва Россия учун бир иш қилишга ҳам улгармаган. Охир-оқибат, озодлик ҳам унинг тоқатини тоқ қилди. Хуллас, иккала қиз ҳам турмага бирдек қувонч ва фахр билан қадам қўйишди.

«Нега, нега қаршилиқ кўрсатмадинглар?», дея койишади гоҳо ҳибс азобини бошидан кечирганларни ўша замонни тинч-омонликда ўтказганлар.

Ҳа, қаршилиқ ўша — ҳибсга олишайётган пайтда кўрсатилиши керак эди. Кўрсатилмади...

Мана, сизни олиб кетишяпти. Кундузги ҳибсда шундай бир такрорланмас саҳна бор: сизни хуфия ва хоинона келишувчанлик билан намоийшқорона, елкангизга тўппонча тираганча оломон орасидан, юзлаб ўзингиз каби бегуноҳ маҳкумлар орасидан олиб ўтишади. Тайинки, оғзингизга ҳеч ким латта тикмаган. Сиз албатта қичқиришингиз мумкин ва зарур эди! Мени ҳибсга олдилар, деб! Инсон қиёфасидаги йиртқичлар балиқдай овлашяпти! Чақимчиларнинг тўхмати билан ушлашяпти! Миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриятти, деб дод солишингиз зарур эди! Шаҳарнинг тўрт бурчагидан шундай дод-фарёдни эшитган ҳамфуқаролар сергак тортишармиди шунда? Балки ҳибсга олишлар ҳам нисбатан мураккаблашармиди?..

1927 йили, ҳали мутелик миямизни унча заҳарламаган кез, Серпухов майдонида куппа-кундуз куни икки нафар шотир бир аёлни ҳибсга олмақчи бўлди. Аёл осма чироқ устунини қучоқлаганча додлар, юлқинар эди. Оломон тўпланди. (Қаранг-а, шундай аёл лозим эди ўзи, бироқ шунга яраша оломон ҳам бўлиши керак эди-да. Йиғилганларнинг камдан-ками кўзини аёлдан яширишди, камдан-ками гап нимадалигини тушуниб, жуфтани ростлашга шошилишди!) Шотирлар оёғи куйган товуқдек типирчилаб қолди. Чунки, жамоат кўз ўнгида ишлашга қодир эмас эдилар! Шу боис дарров автомобилга миниб, жуфтани ростлашди. (Аёл ҳам дарҳол вокзалга жўнаб, поездга ўтирганида-ку! Тунагани уйига кетди ва шу кечасиёқ уни Лубянкага тикшди.)

Афсуски, қуруқшаган лабларингиздан ҳеч садо чиқмайди, оломон сизни ва анави жаллодларни шунчаки сайрга чиққан деб билади.

Шахсан ўзим ҳам кўп марталаб дод солиш имкониятига эга бўлганман.

Ҳибсга олинганимнинг ўн биринчи кунни маҳбусдан ҳам ўзларининг уч жомадон тўла ўлжаларига кўпроқ алағда уч нафар шотир мени Москванинг Беларус вокзалига олиб келишди. «Махсус кўриқчилар» деб аталишларига қарамай, яроғлари зил-замбил жомадонларини кўтариб юришга фақат ҳалақит берарди. Улар ўзлари ҳамда 2-Белоруссия фронтга қарашли СМЕРШ контрразведкасининг бошлиқлари Германияда ўмарган бойлиқларни мени кўриқлаш баҳонасида ватанларига — ўз оилаларига етказишга шошилишарди. Тўртинчи жомадонни ўлганимнинг кунидан мен кўтариб борардим, унда кундаликларим ва бутун бошли рўмон — менга қарши ашўвэй далиллар бор эди.

Уларнинг учаласига ҳам шаҳар нотаниш эди. Шу боис қамоқхонага энг яқин йўлни ўзим танлашим, учаловига ҳам нотаниш Лубянкага уларни ўзим бошлаб боришим керак эди (мен Лубянкани негадир ташқи ишлар нозирлиги билан чалкаштирдим).

Армия контрразведкасида ўтказилган бир кун, фронт контрразведкасидаги уч кундан сўнг, камерадощларим саводмини роса оширишгач (терговчиларнинг алдаши, қўрқитиши, калтаклаши; қўлга олинган кишини ҳеч қачон шундоқ қўйиб юбормасликларни; қамда ўн йил беришларига ишонтиришгач), мен фавқулодда қутулиб чиқдим ва мана, тўрт кундирки, ўзимга хон, ўзимга бекман; ҳожатхона ёнидаги чириган сомон ҳидига хўп тўйган, кўзларим калтакланган, уйқусини йўқотганларни кўриб, қўлоқларим ҳақиқатни эшитиб, оғзини шилдир шўрванинг таъминоти тотиғандан сўнг, мана, ниҳоят, озод одамлар орасидаман. Шундай экан, нега мен жимман. Нега озодликдалигимнинг сўнги дақиқалари алданган халойиқ қўлоғини қоматга келтирмаялман? Польшадаги Брондици шаҳрида индамадим — балки, у ердагилар русчани тушунишмас? Белосток кўчаларида ҳам оғиз очмадим — балки, полякларга бунинг аҳамияти йўқдир? Волковиск бекатида

ҳам миқ этганим йўқ — чунки, у ерда одам кам эди. Мен яна талончилар билан Минск вокзалининг перрони бўйлаб бепарво сайр қилдим — вокзал ағдар-тўнтар, кимсасиз эди. Энди эса мен шотирларни метронинг кунгирадор оқ куббали «Белоруссия шуъласи» бекатига бошлаб қирялман. Электр чироқлари нур сояяпти, иккала эскалатор тирбанд, москваликлар пастдан юқорига кўтарилиб-тушишяпти. Назаримда, ҳаммининг нигоҳи менда! Гўё ярқироқ кубба остига фақат мендан ҳақиқатни эшитиш учунгина мўр-малаҳдек тушиб келишяпти, тушиб келишяпти — мен эса ҳануз жимман...

Ҳаммада, ҳамма вақт ўзининг ҳақиқигига, ўзини қурбон қилолмаслигига баҳонаю важлар бисёр топилади.

Баъзилар ҳали ҳаммаси изига тушиб кетади, деб умид қиладилар, шунинг учун қичқириб, ишни пачавалашни истамайдилар (ахир бизга Архипелагдан ҳеч қандай хабар келмайди ва биз ҳибсга олишган дам тақдиримиз аллақачон ҳал этилганини, бундан-да аянчли нарса йўқлигини сезмаймиз). Кўпчилик оломон орасида дод солиш кераклигини фаҳмлаш даражасига ҳали етмаган. Бу инқилобчилар лабини очгани заҳоти оғзидан шior отилиб чиқадиган. Бунақа шижоат ювош-мўмин, тирикчилигини бир нав ўтказиб юрган бечорада нима қилсин? Кейин у нима деб қичқиришни ҳам билмайди. Ва ниҳоят, юракларидagi ўт сўнган, кўзлари жафо кўравериб кўниккан шундай тойфа борки, улар аллақачон бақириб-чақириб ёшидан ўтишган.

Мен яна бир сабабга кўра жимман: эскалаторларнинг пиллапояларини тўлдириб тушиб келаётган москваликлар мен учун бари бир оз. Оз! Бу ерда додимни икки юз, боринки, икки карра икки юз киши эшитар — қолган икки юз миллион одамга қандай етказаман? Икки юз миллион кишига етказиш... Ақлим бовар қилмайди!..

Мени, лом-мим деёлмаган мардумни, эскалатор жаҳаннам қазрига тортмоқда.

Мен яна Овчилар растасидан жим ўтаман.

«Метрополь» ёнидан ўтаётганда ҳам миқ этмайман.

Голгофа-Лубянка майдонида ҳам қўлларимни силқимайман.

Мени, ҳойнаҳой дунёдаги энг осон усул билан ҳибсга олишди. Ҳибс мени уйдан, яқинларим қучоғидан юлқимади. Оврупонинг бефайз феввали у мени Болтик денгизи бўйидаги кўналғамиздан, дам биз немисларни, дам немислар бизни қуршовга олаётган жойдан тортиб олди ва мени дивизион билан сўнги уч ойда кечган жанглар тасаввуридан ажратди.

Комбриг мени ҳузурига чақириб, негадир тўппончамни сўради. Мен индамай бердим. Шу дам бирдан бурчақда асабий ер тепиб турган офицерлар орасидан иккита контрразведкачи югуриб чиқди-да, уч ҳатлаб хонани кесиб ўтди. Баб-баравар шапкадаги юлдузчага, погонларимга, қайишимга, сафар халтачамга чанг солишаркан, бир овозда қичқирдилар:

— Сиз ҳибсга олиндингиз!!

Мен, куйиб кул бўлган, бошдан-оёқ илма-тешик одам: — Мен-а? Нима учун?!— дейишдан ўзга ақллироқ гап тополмадим.

Қизиғи, бу саволга одатда жавоб берилмас-да, мен тааж-жубки, жавоб олдим. Кўникмаларимизга ҳос бўлмагани туфайли бунинг тилга олиб ўтиш керак. Шотирлар авра-астаримни ағдаришиб, халтачамга қўшиб сиёсий фикрлар битилган кундалигимни ҳам тортиб олишди ва шундоқина дераза ёнида ёрилган немис снарядидан ваҳимага тушиб, мени эшик томон ниқташди. Ногоҳ менга кимдир дадил мурожаат қилди. Ҳа, бурчақдагилар ҳамда менинг ўртамадаги жарликнинг, «Ҳибсга олиндингиз» жумласи ҳавога сингач пайдо бўлган тубсиз жарлик, товуш ҳам ўтиши гумон бу ажал чизигининг нариги томонидан комбригининг ажабтовур сеҳрли сўзлари янгради:

— Солженицин. Қайтинг.

Мен шотирлар қўлидан юлқиниб чиқдим-да, ўгирилиб комбриг томон юрдим. Мен уни яхши танимасдим, зеро, у ҳеч қачон мен билан шунчаки гаплашишни ҳам ўзига

эп кўрмаганди. Назаримда, унинг юзида нуқул буйруқ, фармон ва газаб зоҳирдек эди. Ҳозир унинг нигоҳи ўйчан, чехраси равшан эди. Балки шу ифлос ишга ўзи истамаган ҳолда аралашиб қолгани учундир? Ун кун аввал кўршовдан, унинг ўқчи дивизиони ва ўн иккита оғир тўпи чиқолмаётган жойдан мен ўзимнинг разведбатареямни бус-бутун олиб чиққандим. Наҳот, энди муҳрли бир парча қоғозни деб мендан воз кечишга мажбур?

— Сизнинг...— дея салмоқлади у, — Биринчи Украина фронтида дўстингиз борми?

— Мумкин эмас!.. Сўрашга ҳаққингиз йўқ! — дея қичқир-ришди контрразведка майори ва капитани бор овозда. Штаб ходимлари комбригнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу энгилталлигига шерик бўлмаслик учун (сийсий бўлимади) агар эса унинг устидан маълумот тайёрлаш ниятида) кўрқа-писа бурчакка сиқинишди. Мен мактабдош ўртоғим билан қилган ёзишмаларим туфайли ҳибсга олинганимни аллақачон тушунган, олдидан нималар кутаётганини ҳам англаб етган эдим.

Захар Григорьевич Травкин шу билан кифояланса ҳам рози эдим. Лекин... Ўзини вилдони олдида оқлаш ва тиклашда давом этиб, стол ортидан кўзгалди (бу унинг илк марта менга яқинлашиб эди!), ажал қизиги оша менга қўлини чўзди (озод пайтим у буни ўзига раво кўрмаганди!) ва кафтимни маҳкам сиқиб, гунг-гурс бўлиб турган мулозимлари олдида тап-тортмай дона-дона қилиб, деди:

— Омадингизни берсин, капитан!

Мен аллақачон капитан эмас, қилмиши фош этилган халқ душмани эдим (зеро, бизда ҳар қандай маҳбус ҳибсга олиниши биланоқ фош бўлган ҳисобланади). Демак, у душманга омад тилаётган эди!..

Дераза ойналари зириллаб кетди. Немис снарядлари икки юз олдима нарида портлаб, атрофни ларзага солар, юқоридагига ўхшаш ҳодиса оддий турмуш шароитида — Катта ерда эмас, манавинақа ўлим ҳаммининг бошида барабар қилчи кўтариб турган жойда осон содир бўлишини таъкидларди.

Мазкур асар фақат кечинмаларим ҳақида эмас. Шу боис ҳибсдаги ҳаётимнинг ажабтовур тафсилотлари устида батафсил тўхтамайман. Уша оқшом шотирлар харитани тушунмай (қачон тушунган эди ўзи?) роса хуноб бўлишди ва харитани бериб, шоферга армия контрразведкаси томон йўл кўрсатиб боришни мендан илтимос қилишди. Манзилга етгач, миннатдорчилик билдириб, илтифот билан қарцерга — бир кишилик қамоқ бўлмасига қадам ранжида қилишимни сўрадилар. Вақтинчалик қамоқ — немис деҳқонининг ҳовлисидаги бу каталак ҳақида албатта тўхталиш керак.

Баланглиги бир одам бўйиндек, энга уч киши ётса тиқиларди, тўрт киши эса ёпишиб қолади. Шу тўртинчи киши мен эдим. Мени бу ерга тун ярмидан оғанда итариб киритишди, ичкаридаги уч маҳбус исчироқ ёруғида менга ижирганганча қараб қўйиб, истар-истамай сурилиб жой ажратишди. Шундай қилиб, полга тўшалган чирик сомон устида шинель ёпишиб ётган маҳбуслар сони биттага, остонадаги этиклар сони эса иккитага кўпайди. Улар ухларар, мен эса аламдан тутаб борардим. Атиги ярим кун бурун ўзига хон, ўзига бек капитан эдим. Энди... Мана бу каталакда қунишиб ётиш шунақа алам қиларди-ки! Биқинлари ботиб кетдим, йигитлар дам-бадам уйғониб қимирлашди, биз бирварақайига нариги томонга қараб ағдарилиб олдик.

Тонгга яқин уйғониб, тўрт бурчакка чордана қуриб ўтирдик-да, таниша бошладик.

— Сени нега қамашди?

Гапга оғиз жуфтлашим билан юзимни эҳтиёткорлик шабадаси оҳиста силаб ўтди-ю, мен ясама соддалик билан елка қисдим:

— Билмасам, бу аблаҳлар айтишармиди?

Лекин ҳамхоналарим — танкчилар қалпоғидаги йигитлар яшириб ўтиришмади. Уларнинг учалови ҳам уруш йиллари мен меҳр қўйиб, боғланиб қолган кишилар сирасидан эди. Учалови ҳам офицер. Уларнинг ҳам погонларини юлиб олишган, ўнгиб кетган гимнастёркаларида орденларнинг ўрни кўз-

га ташланади, юз-қўлларида битган жароҳатлар ўрни — қора ва қизғиш тус чандиқлар... Уларнинг дивизиони, не бахтки, танкларини ремонт қилиш учун 48-армиянинг контрразведкаси жойлашган шу қишлоққа келибди. Ўтган кунги жангдан сўнг улар ўлгудек ичиб, иккита офатижон ювинишга ўтган қишлоқ четидаги ҳаммомга бостириб киришган. Уларнинг қулдираб қолганлиги ёрдам берганим, қизлар кийимларини кўтариб, яримяланғоч қочишга улгуршган. Қизлардан бири шахсан армия контрразведкасининг бошлиғига тегишли бўлиб чиққан...

Жанглар Германия тупроғига кўчганига ҳам уч хафтадан ошган, шу боис барчага беш қўлдек маълум: немис қизини бемалол зўрлаб, отиб ташлаш мумкин, буни камида жангвор жасорат намунаси деб қабул қилишади; поляк ҳамда Германияга ҳайдаб олиб келинган ўзимизнинг рус қизларини эса яланғоч қилиб ечинтириб, истаганча томорқамато-морқамато думбасига шапатлаб қўвса бўлади, ҳеч ким буни жиддий қабул қилмайди. Лекин контрразведка бошлиғининг «сафарбоп» хотинига келганда... уруш нималигини билмайдиган, фронт ортидан қақирилган аллақандай сержант фронт бўйича қабул қилинган буйруққа биноан уч жангвор офицернинг погонларини жаҳл билан юлиб Олий Совет Кенгаши мукофотлаган нишонларни тортиб олиши мумкин. Уруш йўллари бошдан-оёқ босиб ўтган, қанчадан-қанча душман пистирмаларини янчиб ташлаган солдатлар ўзларининг танклари ёрдамида бу қишлоққа омон-эсон этиб келган ҳарбий трибунал суди олдида жавоб беришга маҳкум эдилар.

Тутаб, нафас олишни қийинлаштираётган исчироқни ўйирдик. Эшикдаги чоғроққина туйнукчадан хонага буралиб-буралиб нур тушиб турарди. Жой бизга кенгайиб кетишидан ҳавфсирашимиз, тонг отиши билан бешинчисини тикиштиришди. У оҳори тўкилмаган қизил аскар шинели ва янги шапкада эди. Кириб, туйнукча қошида тўхтагач, катта бурни билан қип-қизил ёноқлари намоен бўлди.

— Қайси шамол учирди, оғайни? Кимсан, қаердансан?

— Нариги томондан, — деб чаққон жавоб берди у. — Ай-ғоқчиман.

— Ҳазиллашпсанми? — дедик биз дамимиз ичимизга тушиб. (Айғоқчининг ўзини фош қилиши... ҳатто Шейнин ва ака-ака Турларнинг асарларида ҳам йўқ бу!)

— Уруш пайти қанақа ҳазил бўлиши мумкин! — дея хўрсинди йигит. — Асирликдан бўлак қандай қутулиш мумкин? Борми йўли? Бўлса ўргатинглар.

Кеча немислар уни бу томонга жосуслик қилиш, кўприкларни портлатиш учун ташлашган экан, у тўппа-тўғри энг яқин батальонга асир олишларини сўраб борипти, қушуйку, тинксиз комбат эса ишонмай, унга ҳамширадан дори олиб ичинни тавсия қилибди.

— Ҳожатхонага! Қўлларни орқага қилинглари! — деди дўнпешона старшина эшикни очиб мўралаб.

«Ҳожатхона» — молхона ортидаги ялангликка олиб борадиган йўлакчани автомат ушлаган соқчилар ўраб туришарди. Аллақандай манқа старшина биз — офицерларга «қўлларни орқага қилинглари», дея буйруқ берганидан газабим ошаётганига қарамай, танкчиларнинг буйруққа бўйсунганларини кўриб, жимгина уларга эргашдим. Молхона ортидаги ҳали қори эрмаган чоғроққина кўтон одам ахлатига тўла бўлгани учун бирор бўш жойни топиб ўтириш тугул, қадам босиш ҳам маҳол эди. Биз кўзимизни чирт юмиб, бешаловимиз беш жойга чўкаладик. Иккита сўлоқмондек соқчи чўнкайишимиз билан бизга автоматини дўлайтирди, старшина эса овози борича ўдағайлади:

— Бўла қолларинг, вақт зиқ! Бизда тез ҳожат чиқаришди!

Мендан сол нарида танкчилардан бири — ростовлик новча катта лейтенант хўмрайиб ўтирарди. Юзи темир куйигидай қорайиб кетган бўлса-да, пешонасидан изгига қадар чўзилган қизғиш чандиқ аниқ-равшан кўриниб турарди.

— Қаерда — сизларда? — деди у аста, худди керосин дудига тўла қарцерни кўришга тоби йўқдек.

— СМЕРШ контрразведкасида! — деди старшина керагидан ортироқ чираниш билан. (СМЕРШ — «смерть шпионам», яъни «жосусларга ўлим»; контрразведкачилар бу беўхшов қисқартмани ўлгудек ёқтиришар, уни эшитган одам ваҳимга тушмай қолмайди, деб ҳисоблардилар.)

— Бизда эса шошилмайдилар, — деди катта лейтенант хаёлчан, ҳали қирилмаган сочики кўз-кўз қалгандек. Бошида-

3. Шуниси ажабланишлики, Травкин жавобгарликка тортилмади. (Инсонликча қолиш мумкин экан-ку!) Яқинда биз учрашиб, илк бор бир-биримизни яқиндан танидик. У ҳозир овчилар уюшмасида тафтишичи, истефодаги генерал.

ги шлем елкасига тушиб кетган, уруш ҳаёти тошдек қотириб юборган думбасини муздек ёқимли шабадага тутганча чўнқайиб ўтирарди у.

— Қаерда — сизларда? — дея овози борича ҳурди старшина.

— Қизил Армияда, — деди катта лейтенант дами ичига тушиб кетган старшинани ўтирган ерида хотиржам кузатиб.

Ана шундай ютган эди камина ҳибс ҳавосини илк дафъа.

2-боб

Тозаланиш даври тарихи

Шахсга сиғиниш даврини сўкишаркан, нуқул ўттиз еттинчи — ўттиз саккизинчи йилларга қоқинишади. Гўё унгача ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч кимни қамашмаган, фақат ўттиз еттинчи-ўттиз саккизинчи йилларгагина дахлдор бу.

Шунга қарамай, ўттиз еттинчи-ўттиз саккизинчи йиллардаги ҳибсга олишлар силсиласи тарихимизда ягона, ҳатто энг даҳшатлиси ҳам эмас, балки қамаш йўли билан ҳожатхоналаримизни ахлатдан тозаловчи ўзига хос ер ости сув йўлининг чирик, ёрилишга шай, сассиқ қувурларидаги учта катта оқимдан бири эди, десам адашмайман.

Тундра ва Тайгага ўн беш миллион (балки ундан ҳам кўпроқдир) деҳқонни итқитган Об дарёсидек шиддатли илк оқим йигирма тўққизинчи — ўттизинчи йилларга тўғри келади. Шўрлик деҳқонлар саводсизликлари боис шикоят ҳам, менга ўхшаб эсдалик ҳам ёзишмади. Терговчилар уларни деб тунларни бедор ўтказиш тугул, оддий тафсифий маълумотномалар тўлдиришни ҳам ўзларига эп билишмади — қишлоқ Шўросининг қарори етарли эди. Бу оқим аллақачон уммонга қўйилиб, абадий музликларга сингиб кетган, ҳатто энг ақлли донолар ҳам бунни онда-сонда эслашади. Не ажаби у, рус виждонини зиғирча қийнамади. Ҳолбуки, бу Сталиннинг (сиз билан бизнинг ҳам!) энг мудҳиш жинояти эди.

Бағри кенг Енисейга қирқ тўртинчи — қирқ олтинчи йиллар яна бир оқим келиб қўйилди: ер ости қувурлари бутун бошли миллатлар ҳамда миллион-миллион (ўзимизнинг айбимиз билан!) асир олиниб Германияга ҳайдаб кетилган ва уруш тугаб, она юртига қайтганларни ўз қомига тортиди. (Тезроқ битсин деб, Сталин яраларга туз босди, халққа озгина нафас ростлаш, дам олиб куч тўплаш учун фурсат бермади.) Лекин бу оқимга ҳам асосан эсдалик битолмайдиган авом халқ келиб қўйилганди.

Ўттиз еттинчи йил оқими эса Архипелагга ақл-обрўли, партия ишига хизмати сингган кишиларни ташлади. Уларнинг омон қолган, қалами ўткир жароҳатдор яқинлари, қариндош-уруғ ва ҳамфиқрлари энди жўр овозда ёзишяпти, гапиришяпти, эслашяпти: ўттиз еттинчи йил! Волга суви баравар тўкилган кўзёш!..

Крим татарлари, қалмиқ ёки чечендан ўттиз еттинчи йил ҳақида сўрасанг, у фақат елкасини қисади. Ленинградликларга ўттиз бешинчи йил олдида ўттиз еттинчи йил нима бўпти? Қайта ҳибсга олинганлар ва болтиқбўйилликлар учун қирқ саккизинчи — қирқ тўққизинчи йиллар оғирроқ кечмадими? Агар жуғрофия билимдонлари яна қанча дарё ва оқимларни унутибсан-у, деб мени койийдиган бўлсалар, маъзур тутишин ва ҳаммасини қозога тушириб, қўлимга тутқизишин. Қарабсизки, бу рўйхат янада катталашади.

Ҳаракатсиз инсон органи ўлимга маҳқумлиги ҳаммамизга маълум.

Матбуот кўкларга кўтариб мақтаган ва жамики тириклардан устун қўйган Органлар (улар ўзларини шу ифлос сўз билан аташарди) кундан кунга кучайиб, вужуди тўлишиб борардики, бундан уларнинг машққа зўр беришганини англаш қийин эмасди.

Қувурларда ҳаракат асло сусаяй демасди — гоҳи режалангандан кучлироқ, гоҳи астароқ: хуллас, бу қувурлар бир дақиқа бўлсинки, «ишсиз» қолган эмас. Биз қон, тер ва сийдикка қўшилиб, бу қувурлардан сирқираб оққанмиз. Хуллас, тозаланиш, «покланиш» давримиз тарихи бетўхтов ҳаракатдаги аждаҳо комининг ҳам тарихидир: гоҳо сел ёмғир билан алмашинар, сўнг ёмғир яна селга айланар, оқим гоҳ

пишқириб, гоҳ сокин оқар, ариқ, жилга, дарё ва кўлмаклар дамбадам келиб қўйилиб, оқимни кучайтириб турарди.

Миллионлаб ҳибсга олинганлар оқими билан унча кўзга ташланмайдиган, бор-йўғи ўн-ўн беш кишининг ёстигини қуритган дарёлар ҳақида баравар сўз юритиш учун биз кўлга олаётган қуйидаги рўйхат тўлиқ эмас, камчиликларга бой — қисқаси, каминанинг ўтмишни кўра олиш қобилияти даражасида. Тирик қолган, бу воқеалардан хабардор кишилар рўйхатни тўлдириб, тахрирдан ўтказишади деган умиддаман.

Энг қийини — рўйхатни бошлаш. Негаки, вақт ўтгани сайин гувоҳлар ҳам камайиб боради, хотиралар ўтмаслашади, солнома ва ҳужжатлар йўқолади ва сеҳрли сандиқ ичига яширилади... Шунга қарамай, оловли (Гражданлар уруши) ҳамда осойишта йилларни битта тарозида тортиш унчалик инсофдан эмас.

Аммо Гражданлар урушигача ҳам Россия шу аҳвол, шу аҳоли билан социализм қуришга қодир эмаслиги, бошдан оёқ ахлатга ботиб ётгани ойдек равшан эди. Яккаҳоқимликнинг илк зарбаси кадетлар (подшо даврида — инқилобнинг, пролетариат ҳукумати даврида — реакциянинг энг юқумли касаллиги)га теғди. 1917 йил ноябрининг охирида, биринчи чақириқ Таъсис Кенгаши мажлисида кадетлар партияси қонундан ташқари деб эълон қилинди ва уларни ҳибсга олиш бошланди. «Таъсис Кенгашини ҳимоя қилиш Иттифоқи» ҳамда «Солдат университетлари» уюшмаси аъзоларини қамаш ҳам худди ана шу пайт авж олди.

Худди ана шу ойларида Крестлар, Бутиркалар, уларга қариндош вилоят қамоқхоналари йирик бойлар, таниқли жамоат арбоблари, генерал ва офицерлар, янги ҳукуматни тан олмаган министрлик ҳамда давлат аппарати ходимлари билан тўлдирилди. ЧК ўз фаолиятини Бутунроссия хизматчилар иттифоқининг иш ташлаш қўмитасини ҳибсга олиш билан бошлади. НКВДнинг 1917 йил декабрь ойида чиқарилган илк кўрсатмаси қуйидагича: «Амалдорларнинг ишдан бўйин товлаётганлари туфайли... жойларда вазиятга қараб ҳаракат қилинсин, лозим бўлса, мусодара, мажбурлаш ва ҳибсга олиш усулларидан фойдаланилсин»¹.

Ҳатто 1917 йил охирида В. И. Ленин «қатъий революцион тартиб» ўрнатиш мақсадида ичкиликбоз, безори ва шунга ўхшаганларнинг аксилинқилобий ҳаракатларини шафқатсизлик билан бостиришни талаб қилди, яъни Октябрь инқилобига асосий хавфни пиёнистлар солади деб ўйлади; асл инқилоб душманлари эса ялло қилиб, ўз ишларини бажариб юраверишди. Бу етмагандек, у масалани янада кенгроқ қўйди. «Мусобақани қандай уюштириш керак» номли мақоласида (1918 йил 6 ва 9 январь) В. И. Ленин асосий мақсад «Россия тупроғини ҳар қандай зарарли қумурсқалардан тозалаш» эканлигини эълон қилди ва қумурсқа деб жамики синф сифатида бегона шахсларни, ҳамда «ишдан бўйин товлаётган ишчиларни», хусусан, Питердаги партия босмахоналарининг ҳарф терувчиларини тушунди. Кунни кеча ҳоқимият қўлига теккан ишчилар нима сабабдан шу захотиёқ ўз фойдаларига ишладан бўйин товланганини ҳозир тушунтириш мушкул. Вақт билан боғлиқ узилиш йўл қўймайди бунга. Кейин: «...катта шахарларнинг қайси бир кўчасида, қайси бир фабрикада, қайси бир қишлоқда... ўзларини зиёли қилиб кўрсатадиган муттаҳамлар... йўқ?»² Ленин мазкур мақоласида қумурсқалардан тозаланишнинг турли усулларини олдиндан кўра билди: қаерда қамашади, қаерда ҳожатхона тозалатишади, қарцерда ўтириб чиққач, қўлига сариқ патта тутқазиб қаерда отиб ташлашади, бу текинхўрни... Е турма, ё «оғир ишларда мажбурий ишлаш жазо» си. Жазо хусусида гапираркан, Владимир Ильич «тозалаш»нинг янги-янги воситаларини топишда асосий эътиборни «коммуна ва жамоалар» ўртасидаги мусобақага қаратишни алоҳида таъкидлайди.

Қумурсқалар тоифасига кимлар киритилганини ҳозир тўлиқ аниқлаш қийин. Зеро, Россия аҳолиси ниҳоятда кўпмиллат:

¹ «НКВД ахборотномаси», 1917 йил, 1-сон, 4-бет.

² В. И. Ленин ТАТ 5-нашр, т. 35, 72-бет.

³ Уша том, 226-бет.

⁴ Уша том, 225-бет.

улар орасида тарқоқ умргузаронлик қиладиганлар ҳам, мутлақо кераксизлар ҳам, батамом унутилган кичик гуруҳлар ҳам бор. Тайинки, ер-суви борлар қумурсқалар эди. Жамики уй-жойлилар ҳам. Гимназия ўқитувчилари орасида ҳам қумурсқалар оз эмасди. Мачит ва ибодатхоналарни-ку, фақат қумурсқалар босиб ётарди. Черков хорларида қумурсқалар куйлашарди. Жамики руҳонийлар, роҳиб ва роҳибалар қумурсқа ҳисобланишарди. Агар толстойчилар совет муассасасига, айтайлик, темир йўлга ишга ёлланаётиб, совет ҳокимиятини қўлда қурол билан ҳимоя қилиши тўғрисида ёзма равишда мажбуран қасам ичишмаган экан, демак, ўзларининг қумурсқаликларини очик тан олишган (биз ҳали уларни қандай суд қилишганининг шоҳиди бўламиз). Темир йўл жуда вақтида эсланди, чунки темир йўлчи либосида жуда кўп қумурсқа яшириниб юрар, уларни фош қилиш, баъзиларини яхшилаб адабини бериш талаб этиларди. Шўролар ҳукумати тан олмаган телеграф ходимлари эса ўша заҳотиёқ ашаддий қумурсқаларга айланишди. Ишчилар синфига душман кайфиятидаги қумурсқаларга тўла касаба уюмалари ҳақида ҳам бир оғиз яхши гап айтолмайсан киши.

Биз юқорида санаб ўтган гуруҳларнинг ўзиёқ каттагина рақамни ҳосил қилади, улардан тозаланиш учун эса йиллар керак.

Яна қанчадан-қанча баттол зиёлилар, нима қиларини билмай юрган талабалар, бир вақтлар Петр I қуритаман деб чиранган, доим тартиб ўрнатишга ҳалақит берадиган овсарлар, ҳақиқат изловчи телба-девоналар йўқ дейсиз?!

Кейин уруш шароитида эски иш юритиш усул ва қонун-қоидалари билан жамиятни соғломлаштириш тадбирларини амалга ошириш ҳам маҳол эди. Шунинг учун мутлақо янги — судсиз жазо усули қабул қилинди ва буни амалга оширишни ВЧК — инқилоб посбони, тергов, ҳибс, айблов, суд ва ҳукм ижросини бир муштра жамлаган инсоният тарихидаги ягона жазо органи ўз зиммасига олди.

1918 йилдан бошлаб маданий инқилоб ғалабасини янада тезлаштириш мақсадида ҳудожўйларнинг мурдалари ағдартўнтар қилиниб, қоқиштира бошланди, черковлардаги буюмлар мусодара этилди. Талон-тарож черков ва ибодатхоналарни кўриб халқ жунбушга келар, ҳимоя учун бош кўтарарди. Қаёққа қараманг, қўнғироқлар бонг урар, православлар, қувғиндан ҳимояланиш учун қўллариди таёқ, қочиби боришарди. Табиийки, кимнидир жойидаёқ отиб ташлашга, кимнидир ҳибсга олишга тўғри келарди.

1918 — 1920-йиллар ҳақида гапираётиб баъзан қийналасан киши: қамоқхонага етгунча йўлда отилганларни ҳам қамалганлар оқимиға қўшиб ҳисоблаш керакмикан?

Турмага етмасдан ёки қишлоқ шўроси жойлашган бино остонасидаёқ терилганларни қайси ҳисобга қўшамиз? Кетма-кетига фош этилган (Рязандаги иккита, Кострома, Виш-

неволоцк, Велижск, Киев ва Москвадаги бир қанча, Саратов, Чернигов, Астрахон, Селигерск, Великолукск, Мстиславл ва бошқа жойлардаги) фитналарнинг қатнашчилари Архипелагга оёқ кўйишга улгуришмагани туфайли ҳисобдан чиқарамизми? Ярославль, Муром, Рибинск, Арзамасдаги оламжаҳон исёнларни қандай бостиришганини четлаб ўтайликми? 1918 йил июнида Колпинск яқинида отилган исёнчилар кимлар эди? Уларни қайси ҳисобга қўшайлик?

Ун минглаб мутлақо беғуноҳ, айби бўйнига қўйилмаган ва ҳатто бирон-бир рўйхатга ҳам номи киритилмай, оломонни кўрқитиш ёки исёнчилардан ўч олиш мақсадида қирғин-барот қилинганлар ҳам шу оқимда қайд этиладиларми? Е уларни Гражданлар урушига қўшамизми? 18-йилнинг ўттизинчи августдан сўнг НКВД жойлардаги барча ўнг эсерларни зудлик билан қўлга олиш, буржуазия ва офицерлар орасидан эса гаровга ҳибс этиш тўғрисида кўрсатма берди. (Худди Александр Ульянов бошлиқ гуруҳнинг подшога қарши суиқасдидан сўнг Россиядаги барча талаба зоти билан бирга авом халқни ҳибсга олишганидек) Бу тадбир сабаблари очик-ойдин матбуотда тушунтирилди ҳам (Лацис, «Красний террор» газетаси, 1918 й. 1 ноябрь.): «Биз айрим шахсларга қарши урушаётганимиз йўқ. Биз буржуазияни синф сифатида тугатмоқчимиз! Тергов пайти айбланувчининг советларга қарши амалда ёки оғизда қилган ҳаракатини далилловчи бирорта ҳужжат қидириб ўтирманглр. Келиб чиқиши, билим олган жойи ҳамда касби — мана, айбланувчи ҳақида сиз билишингиз лозим бўлган маълумотлар. Шу унинг тақдирини ҳал этиши керак. «Қизил террор»нинг маъноси ва мазмуни — шудир»⁷. 19-йилнинг иккинчи феввалида Мудофаа Кенгашининг — шубҳасиз, Ленин раислигида, — қабул қилинган қарорига кўра ЧК ва НКВДга темир йўлларни қордан тозалаш «кўнгилдагидек амалга оширилмаётган» жойларда деҳқонларни гаров сифатида қўлга олиш таклиф этилди, «агар темирйўл қордан тозаланмаса улар отиб ташланиши»⁸ таъкидланди. 1920 йилнинг охирида Халқ Комиссарлари Кенгаши қарорига кўра социал демократларни ҳам гаров сифатида қўлга олишга рухсат этилди.

Тарихни мудроқ кўз билан кузатиб ҳам сезиш мумкин: худди мана шу 1918 йил баҳоридан бошлаб социалист — сотқинларнинг битмас-туганмас оқими Архипелаг сари йўл тутди. Жамики партиялар — эсерлар, меньшевиклар, анархистлар, социалистлар ташкил топган кундан ўзларини инқилобчи қилиб кўрсатишди, шу ниқоб билан подшо каторгасида азоб чекишди. Фақат инқилобнинг шиддатли шамолигина уларнинг бу ниқобини юлиб олди. Энди навбат уларга етгани сир эмасди! Кадетлардан сўнг, Таъсис Кенгаши тарқатилиб, Преобра-

⁷. «НКВД ахборотномаси», 1918 йил, 21—22-сонлар, 1-бет.

⁸. «Совет ҳукуматининг декретлари» М., 1968 й. 4 т. 627-бет.

Суратларда: А. Солженицин фронтда, ҳибсда ва хорижда.

женск ва бошқа полклар қуролсизлантирилгач, секин-аста эсер ва меньшевикларни қўлга ола бошлашди. 1918 йилнинг 14 июни — улар барча кенгашлардан ҳайдалган кундан бошлаб, айниқса, ҳибсга олишлар авж олди. 6 июлдан «Пролетариат ягона изчил партиясининг иттифоқчиларимиз», дея узоқ вақт кўз бўяб келган сўл эсерларни ҳам ўша ёққа ҳайдашди. Шундан сўнг қайси завод ёки шаҳарда норозиликми, иш ташлашми юз бериб қолса (1918 йил ёзида бундай ҳодисалар кўп бўлган, 1921 йил мартда Петроград, Москва, сўнгра Кронштадт ларзага келган, янги иқтисодий сиёсат шу тахлит мажбуран эътироф этирилган эди), ишчиларнинг ҳақли талабларини қондириш, уларга ён босиш, тинчлантириш билан бирга ЧК бу галаёнларнинг асосий айбдорлари сифатида эсер ва меньшевикларни секин-аста гум қила бошлади. 1918 йил ёзда, 1919 йилнинг апрели ва октябрида кўп анархистлар ҳибс этилди. 1919 йили Марказқўмдаги қамоққа олиш имкони бўлган эсер борки ҳибс этилди ва улар то ишлари кўрилган — 1922 йилгача Бутиркада ўтиришди. Уша 1919 йили таниқли чекист Лацис меньшевиклар ҳақида бундай деди: «Улар бизга фақат халақит беришади десак, ҳаққимиз кетган бўлади, шунинг учун уларни оёқ остида ўралаштирмай йўлимиздан четга суряпмиз. Биз уларни хилватга — Бутиркаларга бекитяпмиз. Токи меҳнат билан капитал ўртасидаги кураш давом этар экан, ўша ерда ўтиришга мажбур қиламиз»⁹. 1918 йил июлида партия ишчилар съезида қатнашган вакиллар латиш қўриқчилари томонидан ҳибсга олиниб Таганка турмасида ўша заҳотиёқ отиб ташланди.

1919 йил муҳожирликдан қайтаётган (нега? балки т о п ш и - р и қ биландир?) русларимиз шубҳали туюлишди. Франциядан қайтган рус бўлинмасининг офицерлари шу заҳотиёқ ҳибсга олинди.

Шу ўн тўққизинчи йили ҳаққоний ҳамда хаёлий фитналар («Миллий Марказ», Ҳарбийлар фитнаси) фош этилиб, Москва, Петроград ва бошқа шаҳарларда одам дегани рўйхат бўйича отилаверди (улар фақат отиш учун ҳибс этишарди), «кадет нухса» зиёлилар эса сурштириб ўтирилмай бирварақай қамоққа тикилди. Аслида ким эди улар? Монархиячи ҳам, социалист ҳам эмас, жамики зиёлилар: илмий доиралар, университет домналари, адабиёт намоянадалари ва инженерлар эди. Сўл йўналишдаги ёзувчилар, социализм назариячилари ва бу таълимотга сиғинувчилардан бўлак зиёли борки, бари «кадет-нухса» ҳисобланарди. Бу гуруҳга, Ленин айтганидек, «буржуа хурофоти доирасидаги афтода мешчан» Короленко ҳам мансуб бўлиб, «бундай «доно»ларга бир-икки ҳафта турмада ўтириб чиқши кони фойдадир»¹⁰. Ҳибсга олинган айрим гуруҳлар ҳақида биз Горькийнинг норозиликларини биламиз. 19-йилнинг 15 сентябрь куни Ильич унга шундай жавоб беради: «...бунда йўл қўйилган хатолар бизга аён»¹¹, аммо «шўям фалокат, шўям адолатсизлик бўлди-ю» дейди ва Горькийга «бу чирик зиёлиларнинг оҳ-воҳини тинглаб, вақтни бекор ўтказмасликни»¹² маслаҳат беради.

1919 йил январидан озиқ-овқат маҳсулотлари тўплашга эътибор кучайтирилиб, шу муносабат билан озиқ-овқат отрядлари тузилди. Улар деярли ҳар бир қишлоқда деҳқонларнинг ўжарлиги ҳамда қаршиликларига дуч келишди. Шу тўполонларни бостиришнинг ўзиёқ икки йил давомида (жойида отилганлар ҳисобга киритилмаса-да) каттақон оқимни пайдо қилди. ЧК, «Особий отдел» ҳамда инқилобий ҳарбий трибуналлар шаҳар ва вилоятлар қўлдан қўлга ўтиши туфайли фронт чизиги ўзгариб тургани боис, қаерда, кимларнинг бошида ёнғоқ чаққанларни биз мажбур рўйхатга киритмаймиз. НКВД ўша 18 йил 30 августдаги буйруғида барча кучларни «оқ гвардиячилар билан алоқадор шахс борки, барчасини сўзсиз отиб ташлашга» йўллади. Баъзан ўзини йўқотиб қўяди киши: Гражданлар уруши фақат Донда тўхтаган 1920 йил ёзидан бошлаб ўша ёқдан — Ростов ва Новочеркасскдан, Архангельскка рўнатилиб сўнгра юк кемаларида Соловкига олиб ўтилган гала-гала офицерлар (бу юк кемаларидан бир нечаси Оқ ва Каспий денгизларига чўктириб юборилди)ни Гражданлар урушига

киритамизми ё тиклаш ишлари бошланган осуда йилларгами? Уша йили Новочеркасскда эрини яширгани учун отиб ташланган оқ офицернинг ҳомилидор хотинини қайси ҳисоб, қайси рўйхатга киритиш мумкин?

1920 йил май ойида Марказқўмнинг «Уруш ортидаги қўп-рувчилик ҳаракати ҳақидаги қарор»и чиқди. Одатда шундай қарорлар янги оқимлардан дарак бериши бошдан ўтказган кишига сир бўлмаса керак.

1922 йилгача ҳеч бир жиноий қонун мажмуаси бўлмагани бу оқимларни ташкил этишда жиддий қийинчилик туғдирарди. Шотирлар узра фақат ва фақат инқилобий онглилик туйғуси ҳоқимлик қилгани учун ҳам, улар кимни ҳибс этиш, сўнг қандай иш тутиш зарурлигини яхши билишарди.

Мазкур ҳисоб-китобга жиноятчи ва маишатпарастларни киритмаймиз, зеро, жамият ҳамда қонун-қоидаларимизни тартибга солиш, қайта қуриш жараёнида юз берувчи етишмовчиликлар фақат ўғрилиқ, босқинчилик, зўравонлик, порахўрлик ва чайқовчиликнинг гуллаб яшнашига хизмат қилади. Жумҳурият турмушига унчалик хавф солишмаса-да, бу жиноятчиларни ҳам қўлга олишар ва инқилоб душманлари оқимини тўлдиришарди. Халқ Комиссарлари Кенгашининг 18-йил 22 июлида Ленин имзолаган декретида кўрсатилганидек, сиёсий рўхдаги чайқовчилик юз берган эди: «...Жумҳурият томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган озиқ-овқат маҳсулотларини сотишда, харид қилиш ёки пуллаш ниётида сақлашда айбланганлар (деҳқон ҳам донни «пуллаш ниётида» сақлармиш; ахир бу унинг тирикчилик тарзи-ку? — А. С.) энг оғир мажбурий ишларга жалб этиш йўли билан к а м и д а 10 йилга озодликдан маҳрум қилинсин, бор мол-мулки эса мусодара этилсин».

Уша ёздан бошлаб тинка-мадори қуриган деҳқон аҳли ҳосилни давлатга бепул топширадиган бўлди. Оқибат улар исён кўтаришди. Тайинки, бу исён бостирилди ва янги-янги маҳбуслар оқимга келиб қўйилди. («Халқнинг энг меҳнатқаш тоифаси қирилиб битди», — Короленко, йигирма биринчи йил 10 августда Горькийга ёзилган хатдан). Маълумки (балки номаълум...), 1920 йили «Сибирь Деҳқонлар Иттифоқи»нинг иши кўрилди. 1920 йил охирида эса (худди Сибирьдаги каби) меҳнатқаш Деҳқонлар Иттифоқи раҳбарлигидаги таловлик деҳқонлар қўзғолони бошланмасданоқ тор-мор этилди. Бу сафар ҳатто судгача ҳам етиб борилмади...

Лекин Тамбов қишлоқларида ҳибсга олишлар асосан 1921 йил июнида рўй берди. Бутун Тамбов вилояти бўйлаб янги очилган махсус қамоқхоналар исён қатнашчиларининг болачақалари билан тўлиб-тошган эди. Яйдоқ саҳро ҳар ер-ҳар ерига устун ўрнатилиб тиканли сим билан ўралар ва у ерда эркаги исёнда қатнашяпти деб, гумон қилинган деҳқон оилалари уч ҳафта давомида сақлаб туриларди. Агар шу уч ҳафта ичда эркак бола-чақасини қўтқариш учун бош эгиб келмаса, улар сургун қилинишарди¹³.

Ундан ҳам олдинроқ, 1921 йил мартдаги қирғинбаротда омон қолган Кронштадт исёнчи матрослари Петропавловск қалъасидаги Трубецк қўрғони орқали Архипелага жўнатилган эди.

1921 йил ВЧКнинг саккизинчи январдаги 10-сон буйруғи билан бошланди: «...буржуазияни қатағон қилишга зўр берилсин!» Қаранг-а, Гражданлар уруши тугаган бир пайт жазо чоралари юмшатилсин эмас, зўр берилсин! Бу буйруққа Қримда қандай амал қилишгани бизга Волошиннинг шеърларидан жуда яхши маълум.

1921 йил ёзда очларга ёрдам бериш Жамоатчилик Қўмитаси (Кускова, Прокопович, Кишкин ва бошқалар)ни ҳибсга олишди. Бу ташкилот Россияга мўр-малаҳдек ёпирилган очарчилик балосига қарши тузилган эди. Лекин... очларга ёрдам бериш ишқи билан ёнган бу қўллар Органадчилар билан ит-мушукроқ қўллардан эди. Ушбу қўмитанинг шавқат этилган раиси — ажали етай деб қолган Короленко ташкилотнинг тор-мор этилишини «Сиёсатдонликнинг энг мудҳиш кўриниши — ҳукумат сиёсатдонлиги» (14. 9. 21. да Горькийга ёзилган хатдан) деб баҳолади. Короленко: «Юқумли касалга мубтало» деб 1921 йил қамоқ воситасининг муҳим жиҳа-

⁹ М. Я. Лацис. Ички фронтдаги икки йиллик кураш. ЧК фаолиятининг ахбороти. М., Давнашр. 1920 й, 61-бет.

¹⁰ Ленин В. И. Т.АТ, 5-нашр, 51-том, 53-бет.

¹¹ Уша том. 52-бет.

¹² Уша том. 52—54-бетлар.

¹³ Тухачевский, «Инқилоб душманларининг исёнларига қарши қураш», «Уруш ва инқилоб», 1926 й. 7-сон, 8-бет.

тини эслатади. Бунн ўша пайтлар ўтириб чиққан Скрипникова ва бошқалар ҳам тасдиқлашади.

Ўша 1921 йили «Тартиб-қоидалар танқиди учун» (ошқора эмас, албатта) деб талабалар ҳам (масалан, Тимирязев академиясининг Е. Дояренко гуруҳи) ҳибсга олина бошланди. У пайтлар бу каби ҳодисалар фавқулодда ҳол бўлса керакки, номи зикр этилган гуруҳни шахсан Менжинский ва Ягода сўроқ қилган.

Биз юқорида Дояренко гуруҳи ишини фавқулодда ҳол эди, дедик. Лекин МВТУ талабаларининг 1921 йил баҳоридаги ногаҳоний исёни ҳибсга олишлар билан тугамаган деб ўйлайсизми? Столипиннинг шафқатсиз қатағонларидан бошлаб мазкур ўқув юртида профессорлар орасидан ректор сайлаш аънаси бор эди. Профессор Калининкови ўшалардан бири эди. (Биз уни ҳали қора курсида кўрамиз). Инқилобий қўмита унинг ўрнига алақандай бедаво инженерни жўнатди. Бу имтиҳонлар айна қизгин паллага кирган пайт юз берди. Талабалар имтиҳон топширишдан бош тортиб, ҳовлидаги серкатнов майдончага тўпландилар ва зўраки ректорни рад этиб, ўқув юртида ўз-ўзини бошқариш мақомини сақлаб қолишни талаб қилдилар. Сўнг ҳамма университет талабалари билан биродарлик учрашуви ўтказиш учун Моховая кўчасига йўл олди. Ҳукумат бундай ҳолларда қандай иш тутуши лозим? Жуда бошогриқ савол. Лекин... лекин коммунистлар учун эмас. Подшо замони бўлганидами, жамики матбуот, жамики ўқимши ва зибли омма оёққа қалқан бўларди: «Йўқолсин ҳукумат, йўқолсин подшо!» деб. Ҳозир эса бўлакча келди: барча нотиқлар рўйхатга олинди, йиғилганлар тарқатилди, имтиҳонлар мавсуми тўхтатилди; ёзги татил бошлангани билан эса рўйхатга тушган талаба борки, чекка-чеккада битта-битта терилди, қолганларни эса ўқишдан қовушларини тўғриллади.

1921 йилнинг ўзида бошқа партиялардаги социалистларни ҳибсга олиш кучайтирилиб, маълум тартибга солинди. Маълумки, бу пайтга келиб Россиянинг ғолиб партиясидан ўзга барча партиялар ин-инига кириб кетган эди. (Шунақа, қазима бировга чо!) Уларнинг фаолиятларига бутунлай барҳам бериш учун эса ушбу партияларнинг аъзолари жисмонан тугатилиши талаб қилинарди.

Россиянинг қачонлардир большевиклар партиясидан бўлак партияга аъзо бўлган ҳеч бир фуқароси пешонасининг ёзидигидан қочиб қутулолмади (Майский ёки Вишинский каби бошлари узра кўтарилган қилчига чап бериб, коммунистлар орасига қочиб ўтишга улгурганлардан ташқари). Улар, албатта, соғ қолишлари, хавфлиликлари даражасига кўра 1922 йилгача, ўттиз иккинчи ёки ҳатто ўттиз еттинчи йилгача ҳам тинч-омон яшашлари мумкин эди, лекин... рўйхат ҳануз сақланар, вақт етгач, уларни бирма-бир ҳибсга олишар ёки эҳтиром ила ҳузурларига чорлаб, битта саволни беришарди: фалон ...дан фалон ...гача фалон жойда ҳисобда турганмисиз?. (Уларнинг хоинона фаолияти ҳусусида ҳам саволлар берилар, лекин биринчи саволнинг ўзиёқ ҳаммасини ҳал қиларди). Шундан сўнг уларнинг тақдирини турлича кечарди. Баъзилар ўша заҳоти подшо замонидан мерос қамоқхоналардан бирига тушардилар (бахтли тасодифни қарангки, бу қамоқхоналарнинг бари яхши сақланиб қолган ва кўпгина социалистлар аввалдан таниш хоналар, аввалдан таниш миршаблар қўлга тушардилар). Айрим қўлга олинганларга сургун тақлиф қилишарди, кўпга эмас, икки-уч йилга, холос. Яъни яшаш учун хоҳлаган шахрингизни танлайсиз-да, ўша ерда қимирламай яшаб, ГПУ буйруғини кутасиз.

Бу узоқ йиллар давом этди, чунки унинг асосий шартини ишнинг иши-жиминида битириш ва кўзга ташланмаслик эди. Москва, Петроград, порт ҳамда саноат марказларини, сўнгра вилоятларни жамики душман социалистлардан битта қўймай тозалаш керак эди. Бу жуда катта хуфия қимор ўйини эди. Унинг қонун-қоидалари ўша даврда яшаганларнинг ўзларига номаълум эди. Биз ҳам унинг айрим жиҳатларини баҳолашимиз мумкин, холос. Аллақандай узоқни кўра оладиган ақл бунини режалаштирди, аллақандай қўл усталик билан уш йил бир сандиқча чанг босиб ётган ҳўжжатини олди-да, аста бошқа сандиқча солди. Подшодан мерос қамоқхонада ўтириб чиққанлар сургунга ундан ҳам узоқроққа жўнатиладди, камроқ муддат ўтирган бўлса ҳам сургунга (фақат у жойдан кўринмайдиган тарафга); у ёқдан бу ёққа, бу ёқдан у ёққа, охири яна подшодан мерос (фақат бошқа) қамоқхонага, хуллас, қимор-возлар сабот ва чидам билан ўйинда давом этишарди. Шу

тахлит, шовқин-сурон, дод-войсиз «душман» партияларга барҳам берилди; аввал уларга алоқадор, инқилобий фаолиятлари билан боғлиқ шахслар таг-томири билан кўпорилади, сўнг қачонлардир талабалар митингиде жўш урган, кўчалар бўйлаб подшо кишанлариде мағрур қадам ташлаганларни йўқотиш тадбирлари белгиланди. (21-йилнинг 29 июнида Короленко Горькийга ёзади: «Ҳақиқий инқилобчи-курашчилардан большевиклар ҳукумати худди оқ подшо давридагидек ўч олганини тарих албатта келажакда курсатади». О, агар фақат «оқ подшо давридагидек» ўч олинганидами, балки, ҳаммалари тирик қолишармиди!)

Бу мисли кўрилмаган ўйин давомида собиқ сиёсий маҳбуслар, социал-демократларгина эмас, подшодан энг оғир жазо олиб, умрини қамоқда чиритган эсер ва анархистлар ҳам йўқ қилинди. Бекордан бекорга эмас, албатта. 20-йилларда уларга партиялари ва партиявий ғояларидан ёзма равишда воз кечишни тақлиф қилишди. Баъзилар рад этишди ва табиийки, шу заҳоти биринчи навбатда йўқотилиши лозим бўлганлар рўйхатига тушишди; бошқалар эса жавобни пайсалга солишди ва шу тахлит умрларини яна бир неча йилга чўзишди. Лекин барибир уларга ҳам навбат етди ва бошлари узра ажал қиличи кўтарилди...

Баъзан газеталарда айрим мақолаларни ўқиб, лол қоламан киши. «Известия», 24. 5. 59: Гитлер ҳокимият тепасига келгач, бир йил ўтиб, Максимилиан Хауке... коммунистлар партиясига мансублиги туфайли ҳибсга олинди. Уни йўқ қилишди, деб ўйлайсизми? Қаёқда, и к к и йилга кесишди. Кейин, албатта, яна муддат беришган дерсиз? Адашдингиз, озодликча чиқариб юборишди. Қандай хоҳласангиз, шундай тушунаверинг энди!.. Шундан сўнг у тинч яшади, яширин ташкилот тузди, мақола унинг худди шу мардлиги ҳақида.

1922 йил баҳориде номи эндигина ГПУ деб ўзгартирилган инқилоб душманлари ва чайқовчиларга қарши курашиш Фавқулодда Кўмитаси ибодат ишларига аралашига жазм қилди. Черковларда ўзига хос «қайта қуришни амалга ошириш — раҳбарликка Лубянка қозониде пиширилган «супрақулоқ»ларни қўйиш лозим эди аввало. Бир қанча художўй шинаванда қозонда қовурилишга рози бўлишди, лекин бари бир ёрдамсиз черковни қўлларига олишолмасди улар. Патриарх Тихон худди шу ниятда ҳибсга олинди ва икки ерда машҳур қатл таросини ўтказилди: Москвада — патриарх хитобномасини марҳуман мардум, Петроградда — черков ҳокимиятини шинаванда художўйлар қўлига ўтказишга ҳалақит берган митрополит Вениамин чин дунёга равона бўлишди. Вилоят ва ноҳиялардаги барча митрополиту архиерейлар ҳибсга олинди; доимо катта балиқдан сўнг майдаси илинади-ку! — протоиерейлар, роҳиблар, дяконлар ҳақида эса матбуотда ҳам ёзиб ўтиришмади. Хуллас, зўраки художўйларга бўйсунмаганларнинг барчаси қамалди.

Асл художўйлар оқимга тинмай қўйилиб туришар, ўсиқ кумушранг соч-соқоллар турмаларининг ҳар бир бўлмаси, Соловйига жўнатилаётган ҳар бир гуруҳ орасиде кўзга чалинарди.

20-йилларнинг бошидаёқ теософлар (вахийлар), мистиклар (тасаввуфчи, сўфийлар), спиритлар (иримчилар) гуруҳларининг (граф Пален гуруҳи руҳлар билан сўхбатлар тавсифини ёзиб борарди) аъзолари, диний жамиятлар, Бердяев уюшмасининг файласуфлари ҳам қўлга олинган эди. Йўл-йўлақай «шарқий католиклар» (Владимир Соловьёв издошлари), А. И. Абрикосова гуруҳи ҳам яқсон этилиб, битта қолдирмай қамоққа тиқилди. Поляк қашмишлари — оддий католиклар ҳам ўз-ўзидан қамоққа тушишди.

Мамлакатда динни таг-томири билан қуритиш ГПУ—НКВДнинг 20- ҳамда 30-йиллардаги асосий вазифаларидан ҳисобланиб, уни амалга ошириш учун художўй-православларни ёппасига қамаш талаб қилинарди. Аввалги ҳаёт ҳақида оғиз очишга журъат этган роҳиб ва роҳиба борки, қўлга олиниб, қамоққа ташланар ёки сургунга жўнатиладди. Черков ходимлари ҳам ҳибсга олиниб, суд қилинди. Доира борган сари кенгаверди ва аста-секин тинчгина, яшаётган художўй қарияларга, сидкидилдан худого сиғинувчи, сургун ва қамоқ йиллари роҳиблар деб аталмиш аёлларга бориб тақалди.

Тўғри, уларни гўеки худого ишонганлари учун эмас, балки маслакларини очиқ айтганлари ва фарзандларини ҳам шу

руҳда тарбиялаганлари учун ҳибсга олиб, суд қилишяпти, деб ҳисоблардилар. Тая Ходкевич ёзганидек:

**Ибодат қилишнинг мумкин бемалол,
Фақат... ёлғиз худо эшитсин.**

(Ана шу шеър уни ўн йилга кесди). Диний ҳақиқат мавжудлигига ишонувчи шахс уни... ўз фарзандларидан яшириши лозим эмас! 20-йиллари болаларни диний руҳда тарбиялаш инқилобга қарши ташвиқот сифатида баҳолана бошланди. Баъзан шунақаси ҳам бўлардики, ота маслагидан ҳам воз кечиб, болалари билан қолар, онани эса Соловкига ташлашарди (бу аёллар ҳибс йилларида ҳам маслакларидан воз кечмадилар). Художўйларга эса ўша даврнинг энг узоқ қамоқ муддати — ўн йил бериларди.

(Жамиятни софлаш ниятида ўша пайтлар, айниқса, 1927 йили, Соловкига «роҳиба»лар билан бир қаторда фоҳишалар ҳам жўнатиларди. Худонинг гуноҳга кўнгли суст бу осий бандаларига узоғи билан уч йил беришарди. Соловкида мавжуд шарт-шароит уларга бор хунарларини ишга солиб, миршаб ва соқчиларга тузоқ кўйишларига, табиийки, даромад қилишларига ҳам монеъ бўлмасди. Улар уч йилдан сўнг оғир-оғир жомадонлар билан уйларига қайтишарди. Шўрлик художўйларга қачонлардир уй, бола-чақасини кўриш насиб этадимки, йўқми — қоронғи эди.)

20-йилларнинг бошида миллий гуруҳлар ҳам, оз бўлса-да, оқимни тўлдирди: озарбайжон мусовотлари, арман дашноқлари, гуржи меньшевиклари ва Урта Осийда совет ҳукумати ўрнатилишига қаршилик кўрсатаётган «босмачи» туркманлар. 1926 йили байналмилаллик шавқи билан ёнишни ўзига негедир эп кўрмаётган «Гехалуц» сионистлари ҳам тўқис ҳибсга олинди.

Келажак авлод вакилларининг аксарияти «20-йиллар маънавий озодлик чўққига кўтарилган пайт эди», деб ҳисоблашади. Мазкур асарда биз ҳали 20-йилларни бутунлай бошқача тасаввур қилувчи шахслар билан ҳам учрашамиз. Бу давр ҳеч бир партиёга аъзо бўлмаган талабалар «олий мактаб мухторияти» ўрнатиш ҳамда дастуриламалда ниҳоятда бодраб кетган «сиёсий саводхонлик дарсларини» камайтириш учун курашишди. Бунга жавобан ҳибслар авж олди. Қамоққа олиш, айниқса, йирик байрамлар арафасида кучаярди (хусусан, 1924 йилнинг 1 майи арафаси). 1925 йили юзга яқин ленинградлик талаба «Социалистический вестникни» ўқигани учун (ҳатто Плекханов ёшлик пайти Қозон собори олдида ҳукуматга қарши нутқ сўзлагани учун энгилроқ жазоланган эди) уч йилданга сиёсий маҳбуслар қамоқхонасига ташланди. Шу йили қалдирғоч, ҳали жуда ёш троцкийчиларни ҳам қамаш бошланди. (Иккита гўл қизил аскар рус анъанасига кура ҳибсга олинган троцкийчиларга пул йиққани учун улар сафидан ўрин олишди.)

Албатта, эзувчи синф вакиллари ҳам жазодан четда қолишмади. Тирик қолган собиқ офицерларни қўвғин қилиш 20-йилларда ҳам давом этди: Гражданлар урушида ўққа учмай қолган оқларни ҳам, аввал у ёқда, кейин бу ёқда жанг қилган «оқ-қизиллар»ни ҳам, Қизил Армияда узрли сабабга кўра мунтазам урушмаган, лекин бу сабабнинг узрлигини тасдиқловчи ҳужжати бўлмаган «собиқ»ларни ҳам бирдек олиб бориб, олиб келишди, ҳолдан тойдиришди; уларга дарҳол муддат бера қолишмади, кетма-кет текширишлар, тинтувлардан сўнг ушлаб, қўйиб юбориб, яна ушлаб, шу тахлит секин-аста паймоналарини тўлдириб, охири абадул-абад сургунга жўнатишди.

Бироқ офицерларни Архипелагга жўнатиш билан иш тугамас, аксинча, янги муаммолар туғиларди; ахир, озодликда офицерларнинг оналари, хотинлари, болалари қоларди-да. Оила бошлиғининг қамалиши уларга қандай таъсир этишини тасаввур қилиш, менимча, қийин эмас. Шу боис уларни ҳам қамоққа олиш зарур!.. Шу тахлит оқим тўлиб-тошаверарди.

20-йиллар Гражданлар урушида иштирок этган казаклар авф этилди. Кўпчилиги Лемносдан Кубан ва Донга қайтиб, ер олди. Кўп ўтмай, уларнинг барчаси яна қайтадан ҳибс этилди. Бурчак-бурчакда писиб ётган собиқ амалдорларни ҳам битта-битталаб қамоққа илтириш керак эди. Улар пухта ниқобланган, жумҳуриятда паспорт, меҳнат дафтарчаси деган нарса йўқлигидан фойдаланиб, шўрвий муассасаларга суқу-

либ кириб олган эдилар. Уларни илтиришда бемаврид айтилган сўз, ногаҳоний тўқнашув, оддий чақув ҳам қўл келарди. (Баъзан эса тасодиф ҳам. Аллақандай Мова исмили зот тартиб ўрнатиш ташкилотларига алоҳида муҳаббати бос барча вилоятлардаги собиқ адлия ходимларининг рўйхатини сақлаб юрган. 1925 йили тасодифан ундан шу рўйхат топилган ва барча исм эгалари ҳибсга олинди, қатл этилган.)

«Ижтимоий келиб чиқишини яширгани» ва «собиқ ижтимоий аҳволи» учун ҳам жазолашарди. Бу жуда кенг тушунча эди. Дворянларни табақага оид белгисига қараб олиб кетардилар. Дворян оилаларини ҳам. «Майда зодагонлар» — қачонлардир дорилфунунда таҳсил кўрганларни эса суриштириб ҳам ўтирмай ҳибс этишарди. Қўлга олиндимми — тамом, шикоятга ўрин йўқ! Инқилоб Посбони адашмайди!

(Йўқ, бор экан ортга йўл! Оқим қанчалик шиддатли бўлмасин, ундан қутулиб чиқишни баъзан айримлар уддалашарди. Шулардан бирини биз қуйида тилга олиб ўтамиз. Зодагонлар ҳамда офицерларнинг хотин-қизлари орасида мисли кўрилмаган хислат ва чиройга эгалари ҳам йўқ эмас эди. Шулардан бир нечаси йўлини қилиб қутулиб қолишга муваффақ бўлди! Булар ҳаёт кишига фақат бир марта берилишини, ҳаётдан ширин нарса йўқлигини вақтида англаганлар эди. Улар ўзларини ЧК ва ГПУга айғоқчи ҳамда жосус сифатида таклиф қилишди — маъқуллари қабул қилинди. Энг қаққон, энг ишбилармон айғоқчилар шулар эди! Улар ГПУга охиригача сидқидилдан хизмат қилишди. Айниқса, уларга «собиқ»лар жуда ишониларди. Бу ўринда инқилобдан кейинги даврнинг энг хассос айғоқчиси деб тан олинган княгиня Вяземскаяни тилга олиш, менимча, жоиз. (Соловкида унинг ўғли ҳам айғоқчилик қиларди.) Ишбилармонликда Конкордия Николаевна Иоссега ҳам тенг келадиганини топиш маҳол бўлса керак: эри — оқ офицерни унинг кўз ўнгида отиб ташлашди, ўзи эса Соловкига жўнатилды. Аммо у қутулиб чиқишининг йўлини топди ва қайтган, Лубянка биқинида мазкур ташкилотнинг арбоблари ташриф буюришни хушлайдиган салон очишга эришди. (1937 йили у Ягода бошлиқ мижозлари билан яна қайта ҳибсга олинди.)

Кулгин қистайди киши: аҳмоқона анъана туфайли Россия Сиёсий Қизил Крести сақланиб қолган эди. Унинг уч бўлими мавжуд эди — Москвада (Е. Пешкова), Харьковда (Сандомирская) ва Петроградда. Москва бўлими ўзини яхши тутди ва 1937 йилгача тарқатилмади. Петроград бўлими эса (эски народник Шевцов, оқсоқ Гартман, Кочеровский) обрўсини билмади, бетамизларча сиёсатга аралашверди, эски шлисельбургчилардан (Новорусский, Александр Ульяновнинг ҳамфикири) мадад сўради ва нафақат социалистларга, ҳатто аксилинқилобчиларга ҳам ёрдам берди. Шу боис 1926 йили тарқатилди. Фаолларни эса бадарга қилишди.

Йиллар ўтиши билан ҳамма нарса ёдимиздан ўчади. Ҳозир 1927 йил тасаввуримизда янгича иқтисодий сиёсат гуллаб-яшнаган беғам-бетаъшиш даврдек кўринади. Аслида асаблар таранг тортилиб, матбуот портлашлари мамлакатни зир титратаётган йил эди бу. Омгани умумжаҳон инқилоби учун уруш ваҳимаси чулбақ олганди. Варшавада совет элчисининг ўлдирилишига матбуот бир ой давомида бутун бошли саҳифаларни бағишлади, Маяковский ваҳимали тўртта шеър битди. Аммо шуниси тушунарсиз: Польша кечирим сўраётган, Войковнинг ягона элчиси жойидаёқ ҳибсга олинган пайт шоирнинг қақирғини кимда, қандай амалга ошириш мумкин:

Бирлик-ла,
бир саф-ла,
сабот ва жазо-ла
Қутурмиш тўданинг
бошини узгин!

Кимни жазолаш керак? Кимнинг бошини узмоқ зарур? Маш-

Шубҳасиз, монархиячи Борис Коверда Войковдан фақат ўч олди: Урол вилояти озиқ-овқат комиссари П. Л. Войков 1918 йил июнида подшо оиласини отиб ташлашга ва қатл изини йўқотишга (мурдаларни чопиб ва арралаб куйдиришган, кулни эса кўкка совуришган) раҳбарлик қилган эди.

хур В ойков қирғини шу тахлит бошланди. Одатдагидек, биринчи галда собиқларни, сўнг анархиячиларни, меньшевикларни ва оддий зиёлиларни қамашди. Шаҳар жойда бўлак кимни ҳам қамаса бўларди? Ишчилар синфини эмасдир, ҳар қалай. «Кадетнуса» зиёлилар, аксига олиб, 1919 йилдаёқ тугатилган. Узини илғор деб атаётган зиёлиларни титратив фурсати етмадимикин? Талабаларни тинтиб кўрсак-чи? Маяковский шу ерда ҳам ҳозир у нозир:

Тинимсиз
комсомол
тақдирин ўйла!
Ҳар битта
сафни
кузат синчиклаб.
Токи бил:
комсомол эканми
барча,
Ва ёки
комсомол
ниқобли қаллоб?

Қабул қилишга ўнғай дунёқараш келтириб чиқарадиган «фалсафа» ҳам ҳаминқадар бўлади. Хусусан, касалини иситмалармасидан олдин олиш, аниқроқ қилиб айтганда, ижтимоий профилактика. Бу ўша заҳотиёқ қабул қилиниб ҳаётга тadbиқ этилди. Буни ҳамма тушунди. (Бу Беломорканал қурилишининг бошлиқларидан бири Лазарь Юганнинг тилига ҳам пашшадек ёпишди: «Шахсан мен сизнинг мутлақо бегуноҳ эканингизга аминман. Лекин сиз билимли одамсиз-ку. Ҳозир ҳамма ёқда ижтимоий профилактика авж олганини тушунарсиз?!») Ҳақиқатан ҳам, бу шубҳали, чирик ҳамда бесубут зиёлилар бутунжаҳон инқилоби арафасида тугатилмаса, қачон тугатилади? Инқилоб бошланса кеч бўлади-ку?!

Шундан сўнг Москва даҳалари бирма-бир қиртишлана бошланди. Ҳар бир уйдан, албатта, кимдир олинмиши шарт. Шиор ҳам тайёр: «Бор кучимизни муштимизга йиғиб, столга шунақанги туширайликки, бутун дунё кўрқувдан титраб кетсин!» Лубянка ва Бутирка турмаларига уловлар қатнови кечаю кундуз тинмади. Дарвозалар тирбанд, ҳовли тиқилинч. Қўлқўлга тегмайди. Ҳибсга олинганларни сафлантириб, рўйхатдан ўтказишга ҳам зўрға улгуришади. (Бошқа шаҳарлардаги турмаларда ҳам аҳвол шу эди. Ростов-Донда, ўттиз учинчи уй ертўласида шунақанги ур-йиқит бўлдики, янги келтирилган Бойко ўтиришга зўрға жой топди.)

Мана яна бир оддий мисол: эллик-олтмиштача ёш-яланг ГПУ руҳсатисиз мусиқа кечасига йиғилди. Аввал куй тинглашди, сўнг чойга навбат келди. Чой учун улар бир неча тийиндан шу дастурхон устида йиғишди. Оқибат, мусиқа — «аксинқилобий кайфиятни яширувчи ниқоб», пул эса чой учун эмас, «ўлиб бораётган жаҳон буржасига ёрдам учун йиғилган» бўлиб чиқди. Уларнинг ҳаммаси ҳибсга олинди, уч йилдан ўн йилгача муддатга қамалди (Анна Скрипникова беш йилга), айбига иқдор бўлмаганлар (Иван Николаевич Варенцов ва бошқалар) отиб ташланди.

Уша йилнинг ўзида узоқ Парижда муҳожир лицейчилар аъъанавий «пушкинхонлик» байрамини ўтказдилар. Бу ҳақда газеталар хабар босди, байрамга «чирик империализм талвасаси» сифатида баҳо берилди. Қарабсизки, кўз очиб юмгунча СССРдаги барча лицейчилар, уларга қўшиб, «ҳуқуқшунослар» (Лицей каби алоҳида имтиёзга эга билим юртини битирганлар) ҳам ҳибсга олинди.

Юқорида фақат Соловецк қамоқхонаси ўлчовлари билангина вайков қирғинининг ҳажми чамаланди. Ҳолбуки, Қамоқхоналар бош Бошқармаси аллақачон фаолиятини бошлаган ва ўзининг заҳарли панжаларини мамлакат баданига тобора чуқурроқ ботиришга ҳаракат қилаётган эди. Янги таом донмо ўзгача иштаҳа очади. Узига ҳаддан ортиқ бино қўйган, буйруққа унча тоби йўқ зиёли инженерларни яқсон қилиш фурсати етган эди. Аслида, ҳеч вақт инженер зотига ишонилмаган — собиқ капиталистларнинг бу югурдаклари устидан назорат инқилобнинг биринчи кунлариданоқ ўрнатилган эди. Шунга қарамай, тикланиш даврида асосий синфий зарбани бошқа турдаги зиёлиларга йўллаб, уларни саноат қурилишларида ишлатаётган эдик. Бироқ, ҳўжалик юритувчи марказлар, ВСНХ ва Госплан ўзини ўнглаб, қадамини собитлагани сари зиёли инженернинг ҳам хоинона фаолияти, иккиюзламачилиги, тул-

килиги, сотқинлиги равшанлашиб бораверди. Инқилоб Посбони тобора сергаклашди ва қаёққа боқмасин, ўша ерда заҳар тайёрланаётган қозонларга кўзи тушаверди.

Жамиятни соғломлаштириш 1927 йилдан, айниқса, кучга кирди ва пролетариатга мамлакатдаги ҳўжасизлик ҳамда етишмовчиликларнинг сабабларини тубдан очиб берди. Алоқа йўллари (темир йўллари) Халқ Комиссарлиги — зараркунанда (шу боис поездга тушиш қийин, манзилга ҳам вақтида етказишмайди). МОГЕС — зараркунанда (чироқ тез-тез ўчиб туришининг сабаби шунда). Нефть ишлаб чиқарувчи саноат — зараркунанда (керосин анқонинг уруғи). Тўқимачилик саноати — зараркунанда (ишчиларга кийим йўқ). Кўмир қазиб чиқарувчилар ҳақида-ку, гапирмаса ҳам бўлади (шунинг учун музлаб ўтирибмиз-да)! Металлургия, машинасозлик, кемасозлик, кимё, темир ва олтин-платина конлари, сув таъминоти — ҳамма-ҳамма жойда зараркунандалар! Атрофимизни фақат душманлар ўраб олган! ГПУ зараркунандаларни тутавериб, ташийвериб, силласи қуриди. Пойтахт шаҳарларда, вилоятларда ОГПУ ва ишчи судлари уларнинг авра-астарини ағдариб текшираб, меҳнаткаш омма бу мислсиз зараркунандаликлар ҳақида матбуотдан ўқиб, ёқа ушларди. Пальчинский, Фон Мекк, Величко¹⁵ ҳақида-ку, майли, ёзишган, лекин ном-нишонсиз йўқотилганлар қанча? Ҳар бир завод, ҳар бир фабрика ва ҳунармандчилик артели ўз сафидан зараркунандаларни излаши лозим эди. Бунда уларга ГПУ ақидан ёрдам берарди. Агар бир мутахассис инқилобгача ҳам инженерлик қилган экан, қайси ақл билан ундан шубҳаланмаслик мумкин?

ДАВОМИ БОР

¹⁵ К. И. Величко, ҳарбий инженер, Ҳарбий Генштаб академиясининг собиқ профессори, генерал-лейтенант, подшолик ҳарбий министрлигида ҳарбий ахборот Бошқармасига раҳбарлик қилган. Отилган. О, қанчалик асқотган бўларди у 1941 йилда!

НИГОХ

Маданий меросга ҳар бир авлоднинг ўз муносабати бўлади. Янги авлод масалага аввалгилардан фарқли мезон ва талаблар билан ёндашади. Айни табиий жараён эстетик фикрнинг, илмий тафаккурнинг олға силжишини таъминловчи етакчи омил бўлиб юзага чиқади.

Маълумки, ўзбек халқи бой ва ранг-баранг оғзаки ижод меросига эга. Бу қунгача эълон қилинган кўп сонли тўпламларнинг тури ва ҳажми шундан далолат бериб турибди. Лекин ҳали нашр этилмаган, тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келаётган нодир асарлар анчагина. Масалан, «Сунбула»дай машҳур халқ кўшигининг ҳозиргача бирорта нашрга киритилмагани фикримизни тасдиқлайди.

Сунбула

Сунбила-ю, сунбила,
Ураб олай гул билан.
Менинг кўнглим сен билан-о,
Сен кетарсан ким билан?
Қадамингга гуллар очилсин.

Учоқ бошида қумғон,
Атрофи баланд кўрғон.
Ёргинамга етолмай
Юрак-бағрим бўлди қон.
Қадамингга гуллар очилсин.

Мен бу ерда ўт ёқсам,
Фарғонада тутуни.
Бу дунёда бормикан
Юрак-бағри бутуни.
Қадамингга гуллар очилсин.

Филология фанлари номзоди, фольклоршунос олим **Шомирза Турдимов** тартиб бераётган янги рубрика асос эътиборни биринчи галда ана шундай асарларга қаратади. Тузувчи имкони борича энг ноёб, бадиий гўзал намуналарни бериб боришга ҳаракат қилади.

Биз ушбу рубрикани «Сандувоч садолари» деб номладик. Сандувоч қадим туркий тилимизда булбул дегани. Зеро, халқ оғзаки ижодининг яратувчилари, куйловчилари асл «сандувоч»лардир.

ТАНҚИД, АДАБИЁТШУНОСЛИК ВА САЊЪАТ БЎЛИМИ

Бу дунёда бор бўлса,
Юрак-бағри бутуни.
Қоғоздан ўчоқ ясаб,
Гулдан қилай ўтинни.
Қадамингга гуллар очилсин.

Кўш қаватли дарвозангни
Кунда келиб рандалай.
Сен агар уйқуда бўлсанг,
Бошгинангда аллалай.
Қадамингга гуллар очилсин.

* * *

Самарқанд борсангиз, сайқола қайтинг,
Самарқанд олмасидан ола қайтинг.
Самарқанд олмаси ҳил-ҳил пишибди,
Сабоғи сарғайиб ерга тушибди.
Бориб айтинг менинг ўша оғамга,
Қора сочим тавонимга тушибди.
Қора сочим деса, сайқола келсин,
Самарқанд олмасидан ола келсин.

* * *

Оғажоним уй солибди
Паст-пастгина.
Ховлисига гул қилибди
Қат-қатгина.
Гулини узай десам,
Тикони бор,
Сувидан ичай десам,
Илони бор.

Сувидан ичмас эдим,
Ичирдилар.
Ота-онам уйдан
Кўчирдилар.
Кўккина каптар бўлиб
Учсам бугун,
Ота-онам уйига
Тушсам бугун.
Ота-онам уйда
Меҳмон эдим,
Олтин тахтнинг устида
Уйнар эдим.
Олтин тахтнинг устидан
Тойиб тушдим,
Кўлимга қайчи олиб
Бахмал бичдим.
Бахмал бичган қайчимнинг
Банди бошқа,
Кўқон кетган акамнинг
Оти қашқа.
Отининг қашқалиги
Манглайда,
Тилининг узунлиги
Танглайда.
Бизнинг боғнинг тўрида
Бир туп анжир,
Бир туп анжир шохиди
Тилла занжир.
Тилла занжир ким битган?
Заргар битган.
Бу тақдирни ким битган?
Тангри битган.
Заргар битган занжирни
Узиб бўлмас,
Тангри битган тақдирни
Бузиб бўлмас.

* * *

Наманганнинг толлари ўса беради-ё,
Уса беради.
Бир гаврон учун ёрим кеса беради-ё,
Кеса беради.

Наманганнинг толидек толинг бўлса-ё,
Толинг бўлса,
Ўрта бўйли қаламқош ёринг бўлса-ё,
Ёринг бўлса.

Боғ оралаб ёр келади қамчи билан-о,
Қамчи билан.
Қиз болани қизиқтирар совчи билан-о,
Совчи билан.

Чизиқ-чизиқ толларига чиққим келар-о,
Чиққим келар.
Чивига суяниб, уйқум келар-о,
Уйқум келар.

Чиқинг янга эшикка, биров келди-ё,
Биров келди.
Узангиси тиллодан куёв келди-ё,
Куёв келди.

Куёв тўра отини толга бойланг-о,
Толга бойланг.
Куёв тўра қўлларин(и) белга бойланг-о,
Белга бойланг.

* * *

Қамиш ўсадир
Чилимга най бўлай деб,
Қизлар ўсадир
Йигитга ёр бўлай деб.
Чилим айтадир:
Лақчалари бошимда.
Қизлар айтадир:
Кулфат менинг бошимда.
Мен йиғлаб ўтай,
Кўчалар лой бўла қолсин.
Қамишлар кўкариб,
Чилимга най бўла қолсин.

* * *

Ошиқнинг турар жойи —
Кўчанинг боши,
Кўлда рўмол, қуримас
Кўзининг ёши.
Кўз ёш билан рўмолни
Хўл қилса бўлар.
Бир сўз билан (ёри) нодонни
Эл қилса бўлар.

Галдир

Беқасам тўнлар кийиб,
Бунча мени куйдирасиз.
Ҳар замонда бир қараб,
Во, беажал ўлдирасиз.

Кўҳиқофдан келади
Шаршаранинг овозаси.
Бевафо бир ёр учун
Бўлдим жаҳон овораси.

Оқ илон, оппоқ илон,
Ойдинда ётганинг қани?
Мен, ёмондан, айрилиб,
Яхшини топганинг қани?

Оҳ урарман, оҳ урарман,
Оҳларим тутгай сени.
Кўз ёшим дарё бўлиб,
Балиқлари ютгай сени.

Йилқи

мучалли киши

У яхши тасаввур уйғотувчи, кўриниши ёқимли, озода кийиниб юради. Томоша, театр, концерт, мажлис, спорт мусобақалари, қисқаси, қайдаки гавжум жой бўлса, барисини хуш кўради. Кўпинча бирор спорт тури билан шуғулланиб муваффақият қозонади. Манзират қилишни жойинга кўяди. Шўх, ҳазилкаш, сергап, хушрўй, ҳатто обрўли.

У ўзини қизиқтирган сиеётга ҳам кўп аралашади. Бу ишни жуда зўр уддалайди, оломонни бошқара олади ҳамда шундан лаззатланади. Кишилар унга айтиб бўлмаслариданоқ уларнинг фикрини тушунади. Бинобарин, Йилқи мучалли киши нафақат ақлий меҳнатга, балки жисмоний меҳнатга ҳам уқувлидир. Зиёлилар даврасига тез қовушиб кетади. Шунга қарамай, (буни ўзи яхши билади) ўзига нисбатан ишонч етишмайди, лекин ўзини ҳар доим ишончли тутайди.

У қизиқонликда ўзини йўқотиб ҳам қўяди. Шу туфайли эҳтиёткорлик билан топган обрўйини тўқади. Агарда кимки, ақалли бирор марта бўлсин унинг жаҳли чиққанини кўрса феъл-атвориди аввалдан тийқисизлик борлигининг гувоҳи бўларди. Муваффақият қозониш учун ўзини тия олиши керак.

У худбин. Йўлдаги кишини топтаб ўтиб кетгиси келади ва бундан унинг виждони заррача қийналмайди. У ўтакетган манман, шахсиятпараст ва ҳамма нарсадан кўра ўзигагина тегишли муаммоларни кўп ўйлайди, гарчанд у ўзгалар ишига аралашса ҳам, бундан фақат ўзига манфаат кўзлайди. Табиатан жуда мустақил. Насихатни эшитмайди ва хаёлига нима келса шуни қилади. Агар ўспиринлик чоғидаёқ у оиласини ташлаб чиқиб кетганида, ўзи мустақил ҳаёт кечирганида бундан кўра яхшироқ яшарди. Шуниси ҳам борки, мабодо оилавий шароит тазоо этса жон деб мустақил яшаган бўларди.

У турмуш курси таъсир кучи катта бўлгани учун оилада биринчи шахсга айланади ва унга хушомад қилишади. Ҳамма теварагида гирдикапалак бўлиб фақат унинг ташвишини чекади, бундай муносабатни биринчи шахснинг оила посбони сифатидаги обрўйи билан оқлаш мумкин. У ғойиб бўлиши билан бутун оила муваффақиятлари худди омонат нарсасдек барбод бўлади.

У худбин, гарчи фақат ўзи, ўз манфаати учун ишласа ҳам меҳнати маъсулидан ҳамма фойдаланаверади. Йилқи мучалли шахс — ўзбилармон ва меҳнаткаш. Пул муомаласида жуда ҳушёр, ҳатто яхшигина иқтисодчи. Бахтга қарши ўзгарувчан феъли уни тезда чарчатади ва ўйлай бошлайди: чиндан ҳам меҳнатми бу, меҳр-муҳаббатми, ё шунчаки ташвишмикан? Кейинчалик худди ав-

Азиз журналхон!

Ҳар биримиз ўз тақдиримиз ҳақида беихтиёр ҳаёл сурагимиз: келажагимиз, болаларимиз қисмати қизиқтиради. Қадимда ота-боболаримиз табиат ҳодисалари, йиллар ва ойларнинг аломатларини кузатиб, олдиндан тахмин қилганлар. Мусулмон мучали ҳақида ўқиб бунга ишонч ҳосил қилгансиз. Бу гал биз эғтиборингизга Хитой мучалидан намуна ҳавола этяпмиз. (Уни Москвада бултур чоп этилган «Буржлар» китобидан таржима қилдик). Виз қаршилаётганимиз — йилқи йили. Ушбу йилни хитойлар қандай тасаввур этади, ўқиб тасаввур қиласиз. Шунинг ҳам элатишни лозим топдикки, ундаги баъзи хатардан дарак берувчи тўсмонларни кўриб чўчманг. Зеро, хитой халқи билан бизнинг руҳиятимиз, шароитимиз бошқа-бошқадир.

валгидек яна ўз ишида омади юришаверади. У доим ўзини кишилар қуршовида бўлишга, улардан мақтов ва мадҳиялар эшитишга эҳтиёж сезаверади.

Бу киши бошқа жинсдаги киши билан муносабатда дадиллик кўрсатади. У севги учун ҳамма нарсадан воз кечиши мумкин. Севги эҳтироси шу қадар баландки, ҳаётда севгилисидан бўлак барчаси иккинчи даражали бўлиб қолади. Шунинг учун қанчалик оғир омадсизликларга дуч келмасин, чидайди. Агар у эҳтиросни енга олса ва ҳаяжонидан ақл-идроки баланд келса, бахтли бўла олади. Муваффақиятга эришади.

Йилқи мучали, Қўй мучали билан ҳаётини боғлаши мумкин. Улар ҳамроҳ бўла оладилар — Қўйнинг инжиқлиги ҳамда ўзгарувчанлиги йилқининг худбинлигидан устун келиши мумкин. Йилқи Йўлбарс ва Ит билан ҳам турли сабабларга кўра яхши иттифоқ тузиши мумкин. Сўнги, энг катта муаммоларни, мислсиз режаларни кўркўрона ҳал этиш йилқининг туйғу ўзгарувчанлигига таъсир этмайди. У ўз ҳаёт тарзи билан яшайди. Лекин зинҳор ба зинҳор у тақдирини Сичқон билан боғламаслиги зарур. Айниқса агар у Аёл-ЙИЛҚИ бўлса. Ва унинг устига Ўт-олов ЙИЛҚИ бўлса. Бу икки ақли калтанинг алоқаси сал нарсадан учқун чиқариши ва оқибатда фожеага олиб келиши мумкин.

Ҳаётининг биринчи ва иккинчи давларида ЙИЛҚИ-ЛАР хотиржам яшамайдилар. Ешлигида у оилани тарк этиши мумкин ва бу нарса ёмон оқибатларни четлаб ўтолмайди. Ҳаётни ҳис қилиш шиддатли кечади. Ҳаётнинг учинчи даври эса — осойишта. Ҳар олтинчи йилда такрорланувчи Ўт-олов ЙИЛҚИ йили тўғрисида тўхтамай туриб, ЙИЛҚИ ҳақида сўзлаш мумкин эмас. (1906,1966, 2026)... Ўт-олов ЙИЛҚИДА туғилган кишилар ҳар қандай ижобий ҳодисани зарарли томонга буриб юборишлари мумкин. Ўт-олов ЙИЛҚИ йили ҳамма ЙИЛҚИ мучаллилар ва уларнинг оиласи учун омадсиз келади. Шу йилда уларнинг оиласида омадсизлик, касаллик ва фожеа бўлади. Ўт-олов ЙИЛҚИ йилида туғилган аёлнинг ҳам, эркакнинг ҳам феъл-атвори оддий ЙИЛҚИ йилидагидек бўлади. Бу характерларнинг одатда яхши томонлари ёмон томонлари билан баробар кучайиб боради. Шу билан бирга бирмунча меҳнатсеварроқ, зийракроқ ва уdda-бурронроқ бўлса-да, агар у севиб қолса, баттар худбинроқ бўлиб қолади ҳамда тийқисиз мижози туфайли ҳар қандай хавфли ишга қўл уришдан тоймайди. Баъзилар уларнинг оила қуришини маъқул кўради. Бироқ халқнинг азалий ишончи шуни кўрсатадики, у туғилган ёки у қурган оилада албатта жароҳат қолади. Унинг ҳаёти оддий ЙИЛҚИ йилидагиларникидан кўра ёлғизроқ, кутилмаган воқеаларга тўла бўлади. Унда ном чиқариш имконияти мавжуд.

Аёл

ИИЛҚИ йили

Иилки мучалли эркак

- СИЧҚОН** — Тўғри келмайди. Кўп ҳиссий муаммолар... ёмон ҳал бўлади.
- СИГИР** — Сигир мучалли аёл оилада устун. ИИЛҚИ эса — худбин ва мустақил. У ташлаб кетади.
- ИЎЛБАРС** — Агар аёл-Иўлбарс ўзининг мустақиллигини сақлаш учун «катта иш» топар экан, севги бўлмайди... ИИЛҚИ ўз-ўзича ҳаёт кечираверади.
- МУШУК** — Жудаям яхши! Мушук уйда, иссиқ жойда, дўстлари қуршовида қолади. У бошқа нарсани талаб қилмайди.
- АЖДАРҲО** — Мос келмайди. ИИЛҚИ ҳаддан ташқари худбин. Аёл-Аждарҳо эса ўзининг муваффақият қозонишини ҳамда бошқалар бунга эътибор беришини хоҳлайди.
- ИЛОН** — Агар аёл-Илоннинг кўнгли тўқ экан, шунга яраша ақл-фаросати бор.
- ИИЛҚИ** — Икковиям эҳтиросли. Уларни шахсий эгоизм тутиб туради.
- ҚЎИ** — Яхши. Улар бирга зеркишмайди. ИИЛҚИнинг севимли бўлиб қолиш муаммоси туради. Қўй хотиржам яшайди.
- МАИМУН** — Тавсия этилмайди. Улар ҳеч қачон бир-бирини тушунмайди.
- ТОВУҚ** — Айрим ҳолларда. Вироқ ҳар доим эмас. Товуқ кийналади.
- ИТ** — Бўлади. Ўз гоёлари йўлида доим бутун вужуди билан банд. Ит ИИЛҚИга ўз мустақиллигини бериб қўйган. Бундан ташқари, у рашкчи эмас...
- ТЎНҒИЗ** — Ҳаддан зиёд худбин. ИИЛҚИ Тўнғизнинг ишончини ўлдириши мумкин. У Тўнғизни бахтсиз қилади.

Дипломатия тантана қилади. Сиёсатнинг махфий томонлари, ҳаяжонлар, кимдир истефо беради, жанжал... Вироқ охир-оқибатда ҳеч ким норози бўлмайди. Эса қоладиган ёқимли йил. ИИЛҚИЛАРнинг қишда турилганлари яхши.

- СИЧҚОН** — Сичқонлар учун ҳар томонлама қирғин-барот йил. У тақдирга тан беради.
- СИГИР** — Унинг ҳамма иши тўғриланади. Меҳнати самарали бўлади. Ушбу йилдан фойдаланиб қолиши керак.
- ИЎЛБАРС** — Ниманидир режалаштирсин. Муҳими — унинг банд бўлиши. Лекин у хавф остида эмас.
- МУШУК** — Умуман олганда, шу йил у учун оёйишта бўлади дейиш мумкин.
- АЖДАРҲО** — У лавозимга кўтарилиши мумкин бўлган имкониятларидан фойдаланади.
- ИЛОН** — Эҳтиёт шарт, ишқ омадсизлиги юз бериши мумкин. Бу йил у учун жуда шиддатли кечади. Ҳамма нарсага эришиш учун бутун донолигини ишга солишга тўғри келади.
- ИИЛҚИ** — Бошқа аломатларга қарама-қарши тарзда бу ИИЛҚИ учун ёқимсиз йилдир. Ут-олов ИИЛҚИ йили учун эса... балки фожиавий тугар.
- ҚЎИ** — Яхши йил. Одамлар унга ҳавас қилади, ёқтиришади, кўп келишади.
- МАИМУН** — Гарчи ўзига ишоналмаса ҳам қулай иш топиши мумкин.
- ТОВУҚ** — Ҳаммаси яхши бўлади.
- ИТ** — Қаҳр-ғазабга минаверади... У воқеаларнинг туб илдизига етмоқчи бўлади-ю, лекин иши юришмайди.
- ТЎНҒИЗ** — Ҳазини тузатиб олади. Руҳан безовталиги давом этаверади. Омадсиз давр.

Ман Иноуз

Тошкентда бир оқшом

Тошкентга жўнайдиган куним Москвадаги эски танишларим — совет ёзувчилари Константин Симонов ва Борис Агаповлар билан учрашдим. Улар Тошкентга боришимдан жуда хурсанд бўлишди ва нималарни қарашимни, кимлар билан учрашувимни маслаҳат бердилар. Ўзаро фикрлашиб, улар менга «Литературная газета»нинг мухбирлик пунктига тавсиянома ёзиб бердилар.

Ун уч соат давом этган парвоздан сўнг — биринчи октябрь эрта тонгда Ўзбекистон ССР пойтахти Тошкентга етиб келдим. Шу кун кечкурун ўзбек ёзувчилари билан унутилмас учрашувим бўлиб ўтди. Биз кеч соат еттида шоир Ғафур Ғуломнинг уйида йиғилишдик.

Совет Ўзбекистони тарихи, маданияти ва ҳозирги ҳаётига дунёнинг турли жойларида қизиқиш катта. Чет элларда жумҳуриятимиз ҳақида эълон қилинаётган мақолалар ва чоп этилаётган китоблар ана шундан назолат беради.

Япон ёзувчиси Ман Иноуэнинг «Тошкентда бир оқшом» очерки анча илғари ёзилган. Унда Ленин мукофоти лауреати Ғафур Ғулом ҳақида ҳикоя қилинади. Очеркни рус тилидан В. И. Ленин номидаги Тошкент давлат университети тарих факультетининг аспиранти Сирож Азизов таржима қилган.

Баланд осмонда, дарахтлар тепасидаги шох-бутоқлар устида оппоқ тўлин ой сузмоқда. Биз бир неча чорраҳалардан ўтиб, ҳар икки томони кўҳна қўрғон деворлари билан ўралган кўча бўйлаб бордик. Қаршимизда маданият ва истироҳат боғи намоён бўлди. Унга бурилиб, театр олдидан ўтаётимиз, биз деворлар билан ўралган уйга тўғри келдик. Бу шоир Ғафур Ғуломнинг уйи экан. Уйнинг кўча томонида дарвоза бор эди, лекин биз ҳовлига ёғоч эшикча орқали кирдик. Тош ётқизилган йўлакдан уйни айланиб ўтиб, орқа томонидан кириб бордик. Чап томонимизда ва рўпарамизда кенг ҳовли ястаниб ётарди. Унг томон айвон экан. Бизга уй соҳиб — чеҳраси офтобда қорайган, дўпписи остидан оқ

сочлари кўришиб турган, ёшлари — эллик беш-олтмишларда, тўладан келган киши — Ғафур Ғулом пешвоз чиқди. Бу ерда ўзбек шоир ва драматургларида беш-олти киши ҳам тўпланишган экан.

Мезбон ҳамроҳлигида биз зинадан кўтарилиб, айвон орқали уйга кирдик. Айвонда қалин гиламлар тўшалган ва худди Япониядаги сингари иккита хонтахта қўйилган экан. Уйнинг шифтлари баланд эди ва шунга кўра йўлак эни бир ярим метрлар атрофида бўлишига қарамай торроқ туюларди. Йўлак охиригача бориб, ўнгга бурилгандан сўнг, иккинчи қаватнинг зинаси олдида мезбоннинг рафиқаси ҳамда қизил пионер галстуги таққан ўн ёшлардаги болани учратдим. Менга айтишларича, бу бола Ғафур Ғуломнинг бешта фарзандидан тўртинчиси экан.

Дастлаб биз иккинчи қаватдаги меҳмонхонага кирдик. Бу кенглиги 35 квадрат метрга яқин каттагина хона эди. Ҳовлига қаратилган дераза олдида ёзув столи, ёнгинасида журналлар учун кичкина столча турибди. Девор олдида қаравот қўйилган. Стуллар фақат бешта экан, шунинг учун ҳаммага жой етишмади.

— Бу менинг иш кабинетим, ҳар куни эрта тонгда шу ерда ишлайман. Бу ерда менга болалар халақит беришмайди, осойишталикда ишлашим мумкин. Қаравотда эса ишдан толиққан пайтларда ётиб дам оламан, — тушунтирди Ғафур Ғулом. Сўнгра меҳмонлар таъбирини суриштирди:

— Сизлар қора чой ёки кўк чой ичасизларми?

— Москвада мен қора чойни анчагина ичганман. Сиз кўк чой келтирсангиз, бу менга ватанимни эслатган бўлур эди, — деб жавоб бердим.

Мени қандсиз кўк чой билан сийладилар. Чой аъло даражада эди, пиёлалар эса японларники бўлса керак, ниҳоятда бежирим.

— Қандай қилиб сизларга, шундай олис жойга ажойиб япон буюмлари келиб қолган? — хайрат билан сўрадим мен. Мезбон мамнуният билан бош чайқаб жавоб берди:

— Ўзбекистон ва Япония бир-бирларидан жуда узоқда жойлашган. Биз — ўзбеклар қадимий бой тарихимизга, маданиятимизга, аъналаримизга эгамиз ва Япониянинг ажойиб санъатига ҳурматимиз баланд. Яқинда Ленинградда япон шеърят тўплами нашр этилди ва бизга етиб келди. Мен уни катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим.

— Сизга аънавий япон шеърлари яхши тушунарлими, ахир улар жами ўн етти ёки ўттиз бир бўғиндан иборат-ку?

— Бу шеърлар уч қатор ва қисқа бўлса-да, уларда ифода этилган ҳис-туйғулар тушунарли, — жавоб қилди менга Ғафур Ғулом.

Мезбон япон шоирларига ўзининг чуқур эҳтиромини изҳор қилганидан сўнг, ўртамиздаги маданий алоқаларнинг янада ривожланишига тилакдошлигини билдирди.

Сўхбатимиз ҳали тугамаган бўлса-да, ошхонада ҳамма нарса тайёрлаб қўйилганди ва биз кечки овқатга таклиф этилдик. Ошхона каттагина, қарийб 40 квадрат метрлар бор. Уртада устида оқ дастурхон ёйилган каттакон стол турарди. Бу стол ноз-неъматлар ва гуллар билан тўла эди.

Ўзбек миллий таоми — думалоқ, кўп қатламли нон бўлаклаб қўйилганди. Бу нон нозик таъб билан тайёрланганлиги кўришиб турарди. Бундан ташқари, столга узум ва олмалар (мезбоннинг айтишича, ўз боғида етиштирилган), ўрик, бодом, сулаймон балиғи консерваси, салат қўйилган эди.

Ҳар кишининг олдида катта, қора заррин нақшлар билан безатилган, европача услубдаги тарелкалар қўйилган. Мен разм солиб кўрдимки, улардаги нақшлар

соф японча — олхўрилар, тўрғайлар, гулсапсарлар, кузак гуллари. Замини оч-жигарранг тусдаги бу чиннилар японларники эканлиги равшан эди.

Мезбон олис мамлакатнинг ҳурматли меҳмонлари учун, адабиёт ва санъат соҳасидаги совет-япон ҳамкорлиги учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди. Сўнгра «Чио-Чио-сан»ни таърифлаб, худди шу опера туфайли японлар ҳақида таассуротлар олганлигини айтди. Мен унга жавобан дедимки, бу асарнинг музыкаси ажойиб, аммо опера саҳнасидаги Япония ҳақиқий Япония эмас. Ҳатто Москва Большой театрида ажойиб қилиб саҳналаштирилган бу спектаклида япониялик охиригача ўтира олмайди.

Мана катта лаганларда миллий таом — қўй гўшти, сабзи, пиёз қўшилиб қовурилган ва қайнатилган гуручдан тайёрланган палов келтирилди. Бу катта лаганлар ҳам Японияда тайёрланган нафис безакли идишлар экан.

Кечки овқатдан сўнг мезбондан мени пастки айвонга бошлашни сўрадим. Ахир уч ой давомида мен «европача» ҳаёт кечирдим — фақат стулларда ўтирдим, ҳозир шарқча тарзда ўтиришни жуда хоҳлар эдим. Ўзбек гилами (эрон гиламлари услубида) илиқ ва юмшоқ эди. Унда ўтириш татами да ўтиришдан ҳеч фарқ қилмас экан. Аммо атрофимда ўтиришган меҳмонлар энди шарқ кишиларига унча ўхшамас эдилар. Фақатгина мезбоннинг ўзи оёқларини қовуштириб ўтирди, қолганлар эса оёқларини узатиб ўтиришди.

— С, Сизлар шарқча ўтиришни тамомила унутибсизлар-ку? — кулдим мен. Бироқ мен ҳам аънавий японча вазиятда ўтирмасдан, оёқларимни чалкаштириб олдим.

Ой равшан нур таратмоқда, боғ томондан эса салқин тунги шабада эсмоқда. Иқлим бу ерда кескин ўзгарувчан: кундузи ҳарорат йигирма етти даражагача кўтарилади, кечалари эса еттигача пасаяди. Мезбон илтифот кўрсатиб, худди пахталик кимонога ўхшаш йўл-йўл чопон кийишни таклиф этди, лекин мен унамадим.

Мезбон юқорида эслатиб ўтган япон шеърлий тўпламини келтирди. Мен ҳам чўнтақдан ўзимда бўлган шеърларимни чиқардим. Ғафур Ғулом бўлса, Такубоку танқларини² баланд овозда ўқий бошлади. Бу Ғуломнинг русчадан ўзбекчага таржимаси эди. Албатта, ўзбекча маъносини тушунмадим, лекин шеър жудаям жозибали эшитиларди. Утирганлар нафасларини ютиб эшитишарди. Кейин менга айтишларича, таржима жуда аниқ ва шу билан бирга шоирона чиқибди. Бунга жавобан мен ҳам Такубоку шеърларини япон тилида ўқий бошладим.

Биз таржимонсиз рус тилида гаплашардик ва Такубокунинг шеърларини аввал русча таржималарида, лекин яна ўзбек ва япон тилларида ўқидик.

Ғафур Ғулом томонидан қилинган таржималар равон қўйилиб келарди. Бундан кўринардики, у Такубоку шеърлари тўпламини анча кунлар қайта-қайта ўқиган ва шунинг учун ҳам ўзбек тилига таржималари унинг қалбида яхши етилган эди. Шу тарзда Такубоку асарлари русча таржима орқали ўзбек шоирининг севимли шеърлари бўлиб қолди.

Ғафур Ғулом бизга яна ўн беш-ўн олти шеър ўқиди. Тунги ҳаво салқинлашиб борарди. Менга Ғулом ўзининг ўзбек тилидаги, мен эса унга ўзимнинг япон тилидаги тўпламинини ҳадя этдим. Ниҳоят, биз хайрлашдик.

1956 йил.

¹ татами — японларнинг похолдан қилинган бўйраси.

² танк — (қисқа кўшиқ) япон шеърятдаги жанр (тарж.)

Ўзбекистон халқ артисти Танаберди Қурбонов:

ДАРДИМ БИТГА...

— Танаберди ака, сиз раҳбарлик қилаётган Ҳ. Олимжон номидаги Самарқанд область драма театри жумҳуриятимизнинг тўнғич театри ҳисобланади. Бугун театрнинг аҳволи қандай? Театр институтини, консерваторияни битказиб областга келаётган ёш актёрларнинг тақдири, маош ва турар-жой таъминоти ҳамда роллар тақсимотидаги муносабатлар ҳақида гапириб берсангиз.

— Театр аҳволи билан танишдингиз, йиғлагиси келади одамнинг, сочилиб кетай деб турибди. Самарқандликлар шаҳарда шундай театр борлигини ҳам унутиб қўйишгандир-ов, анчадан буён спектакллар қўйилмаяпти. Театр биноси ҳам ишга яроқсиз...

Актёрга театр керак! Театр эса йўқ. Бу гапларим театр биноси ҳақидагина эмас, том маънодаги театр актёрига муносабат ҳақида. Ҳақиқий актёр учун маошдан ҳам инсоний ҳурмат муҳим. Ҳеч бир театр 20 йил ичиде бизчалик кўп актёр олган эмас. Театримизда режиссёр йўқ. Тўрт йилдан буён ўзим директор, ўзим режиссёрман. 26 та актёр бор. 1984-1988 йиллари театрда ишламадим, шу муддат давомида бу ердан 23 та актёр кетиб қолган, янги асарлар деярли қўйилмаган ҳисоб. Бешта директор алмашди. Хуллас, чидаёлмай яна театрга қайтдим. Бизга ишга келган айрим режиссёрлар шароитга чидаёлмади, айримларини ўзим ёқтирмадим, сабаби актёрларим улардан кўра ақллироқ. Театрга Сергей деган арман йиғитини режиссёрликка жўнатишибди. Бир йилча ишлади. Ўзбек тилини умуман билмайди. Мана, ўзбек театрининг аҳволи!

Театр — маданият маскани. Маданиятсиз ҳаётни фаровон деб бўлмайди. Маданият масканлари ҳамда маданият ходимларига ғамхўрлик бўлмаган жойда қайта қуришнинг ғалабасига ишонмайман. Мен театрга олтимиш тўртинчи йилда келганман, лекин ҳануз гримхона нима эканлигини билмайман. Орзуимга етмай пенсияга чиқсам керак. Нега биз бошқа миллитларнинг театрига шароит яратиб берамиз-у, ўзимизга келганда хормиз. Енгинамизда рус опера театри бор. Уларда ҳамма шарт-шароитлар мавжуд. Бу миллий адоват қўзғамайдими? Бирор марта бу театрнинг плани бажарганини билмайман. Халқ бу театрга бормади. Кейинги бир ярим ой мобайнида 16 та спектакль томошабин йўқлиги сабабли қўйилмади. Театр ходимларининг 17 фоизи мутахассис. Ҳаммаси бўлиб 368 та одам маош олади. 700 минг сўмга яқин давлатдан дотация олинди. Бизнинг театр эса 95 минг сўм билан қифояланади. Буни социал адолат деб бўладими? Шу театр биносини бизнинг театрга беришганида, пойтахт театрларидан қолишмайдиган спектаклларни қўймаймиди?! Нега биз, опера халқимиз учун азалдан ёт эканлигини ошкора айтишдан чўчиймиз?

Ҳозирча вилоятнинг колхоз ва совхозларида гостролларида бўлиб, кичик сахна асарлари қўйишдан нарига ўтол-

ганимиз йўқ. Шу йўл билан плани бажаришга ҳаракат қиляпмиз. Театрга ҳар хил актёр керак. Ўзини қурбон қиладиган ҳам, «Жаноби олийлари, овқат тайёр!» деб турадиган ҳам... Аввало, ҳукумат раҳбарларининг ғамхўрлиги лозим. Ҳазнавийсиз Ибн Сино бўлмасди, Бойқаросиз Навоий... Адабиёт ва санъат доимо ҳомийларга муҳтож бўлган, бундан кейин ҳам шундай бўлаверади! Инсон меҳр-оқибатга ташна. Масалан, обкомда идеология бўлими ўз халқ тарихини, адабиётини, санъатини чуқур билиши керак. Бизда эса бунинг акси. Кечаги студент бугун комсомол қўмитасига котиб, эртага қарабсизки, идеология бўлимига раҳбар! Колхоз раисига ҳам, театр режиссёрига ҳам бир хил муомалада. Чой фабрикаси бошлиғига плани бажармадинг деб қандай зугум қилса, театр директорига ҳам худди шундай дўқ уради. Унинг ўзи спектаклларнинг фарқига бормаса, театрга келмаса, билетлар сотилмаса, томошабинсиз театр плани қаердан бажарсин?! Раҳбарларнинг келиб кетишлари жонимга тегди. Кимки амалга минса хоҳлаган ишини қилади. Бири иккинчисининг ишини рад этади. Ўзини санъаткордан ҳам кўра кўпроқ театрни тушунадиган қилиб кўрсатади. Маслаҳатлашишни ор деб билади. Ахир Ленин ҳам давлат гербини яратишда Луначарскийдан маслаҳат сўраган. Бизда қайси вилоят, районга борманг идеология секретарилигига кўпинча хотин-қизлардан сайлашади. Бўлажак котибнинг билими, савияси ҳаммиша ҳам эътиборга олинавермайди. Бу жаҳолат-ку! Раҳбарларимиз артистларга «артист-да» деб қарашади. Халқ учун, миллат учун балки мен баъзи раҳбарларга қараганда кўпроқ қайғурарман ёки кўп биларман. Езувчилар, санъаткорлар, рассомларга миллий бойлик деб қаралиши керак.

— Келгуси ўн йил давомида театр ҳаётида жиддий ўзгаришлар бўлишига кўзингиз етадими?

— Йўқ. Театр учун томошабин керак. Томошабин эса миллий маданиятдан йироқлашиб қолган. Виргина Самарқанд шаҳрида бирорта ҳам ўзбекча ёки тожикча болалар бoғчаси йўқ. Шундай бўлгач, бу болалар улғайиб, ўз халқ тарихи, маданияти ва санъатини, адабиётини чуқур биладиган, эъозлайдиган гражданин бўлиб етишишларига кўзим етмайди. Халқимнинг саводсизлигидан доғдаман...

— Шахс сифатида танлаган йўлингиз тўғрими? Ешларга нима дейсиз?

— Мен СамДУни битирганман. Қизиғи шундаки, аспирант ҳам бўлганман. Катта-кичик 25 та роль ижро этганман. 1978 йили Халқ артисти унвонига сазовор бўлдим. Мен ҳали театр ҳам, режиссёр ҳам кўрганам йўқ. Эллик икки ёшга кирдим, армоним яна икки, учта йирик ролларни ижро этсам, сўнг пенсияга чиқсам дегандим. Мен ҳаммиша спектакль қўйилишидан тўрт соат олдин театрга бораман. Буни раҳматли Шукур Бурҳоновдан ўрганганман. Ягона идеалим: актёр охириги сўзини айтгач, уни сахнадан суяб олиб кетишса...

— Мароқли суҳбатингиз учун раҳмат.

Суҳбатдош С. Шукур.

Мирза Холматов

НИГОХ

Атоқли совет шоири Владимир Маяковский ўз шеърларидан бирида «Китъамиз шодлик учун яхши жиҳозланмаган» деб ёзган эди. Чиндан ҳам ташвишларга тўла мураккаб даврда кулиш ва қўлдириш катта истеъдод талаб қилади. Шунинг учун ҳам бундай қобилиятга эга бўлган кишилар эл ичида эътибор топади.

Республикамиз кулги даргаларининг номи каттаю кичikka маълум. Юсуфжон қизиқдан тортиб Эргаш Каримовгача, Солиб Хўжаевдан Обид Асомовгача ўзларининг бетакрор қобилиятлари билан халқ қалбидан жой олганлар. Ана шундай кулги усталаридан бири Мирза Холматовдир. Унинг ичан ўзди ҳангомалари, тақлидлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бюрократлар, танбаллар, порахўрлар унинг аччиқ ҳажвига дўчор бўладилар. Санъаткорнинг ҳаракатлари, овози қаҳрамоннинг ҳақиқий қиёфасини кўз олди мизда гавдалантиради.

Албатта, Мирза Холматов ўз репертуарини янада бойитиши, долзарб мавзудаги кулгили сазналар яратиши устида ҳали кўп иланиши керак. Биз масъулиятли ва шарафли ўғлида унга омад тилаймиз.

БЕЗАТУВЧИ РАССОМ
М. АҚРОМОВ.

л-
и-
н-
п-
д-
н-
р

г-
в-
и-
д-
и-

н-
к-
а-
о-
г-
в-
а-
и-

л-
у-
да-
и-
и-

Юз дона арпа вазни қанча?

Ўрта Осиёнинг қадимий ўлчов бирликлари

Ҳозирги ўлчов бирликлари қабул қилинмасдан олдин Шарқда, жумладан, Ўрта Осиёда хилма-хил ўлчов бирликлари бўлганки, қуйида келтирилган атамалар буларнинг бир қисми, холос. «Бир пиёла чой ичими», «бир гўшт пишими», «бир чой қайнами», «бир сут пишими» (вақт ўтди), «бир тегирмон сув», «бир сиқим», «бир ҳовуч», «бир коса», «бир тутам», «арқон бўйи», «бир юмалоқ» (чай) каби сўзлар яқин вақтларгача ҳам муомалада бўлган. Руслар 50 г чойни осъмушка (қадоқнинг саккиздан бири) дейишган, бу сўз Ўрта Осиёнинг бир қанча жойларида «ашмишка» деб юритилган. Жуссаси кичик одамларга нисбатан «ашмишка» деган лақаб ҳам ишлатилган.

Мамлакатимизда ҳозирги ўлчов бирликлари 1918 йилда жорий қилинган. 1927 йилдан эътиборан бошқа ҳар қандай ўлчов бирликларидан фойдаланиш бутунлай ман этилган. Шундан сўнг узунлик учун метр, оғирлик учун килограмм, ҳажм учун кубометр, суюқлик учун литр, вақт учун секунд ва уларнинг ҳосилалари қабул қилинди.

Шунга қарамасдан ёзма адабиётда ва халқ орасида ботмон, мисқол, тош, олчин, газ, қари, таноб, чакса каби ўлчов бирликлари ҳамон тилга олинади.

Ўрта Осиёдаги қадимий ўлчов бирликлари ҳақида бир қанча тарихчилар, шарқшунослар, этнографлар, тилшунослар сўз юритганлар. Бу мақола ана шу мутахассисларнинг фикрлари асосида ёзилди.

Оғирлик (вазн) ўлчовлари

Ботмон-манн — Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда ишлатилиб келинган оғирлик ўлчови. Ёзма адабиётда манн, халқ оғзида кўпроқ ботмон деб юритилган. Турли жойда турлича вазни билдирган; XIX асрда Хоразмда 20,16-40,95 килограммга, Бухоро ва Самарқандда, асосан, 8 пуд (131 кг)га, Фарғона водийсида 8 — 10 пуд (131 — 163 кг)га, Тошкентда 10,5 пуд (171,9 кг)га тенг бўлган. Айни вақтда ботмон майдон ўлчови ҳам ҳисобланган: бир ботмон уруғ (буғдой) кетадиган жой «бир ботмон ер» деб аталган.

Ботмон сўзи ёзма адабиётда дастлаб Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону лугатит турк» асарида қайд қилинган. Бир қанча олимлар ботмон туркий «ботмоқ» (ботиб кетмоқ, чўкмоқ) ва арабча «манн» сўзларидан келиб чиққан деб ҳисоблайдилар.

Дахсари (дахсар-дахсер) — бу ўлчов бирлиги Ўрта Осиё шаҳарларида, жумладан, Самарқанд ва Бухорода маннинг (ботмоннинг) чорак қисмига тенг бўлган.

Дирҳам — қадимги Юнонистондаги кумуш пул бирлиги — драхма (4,25-4,33 г) сўзининг арабча талаффузидир. Бухорода 3,36 — 3,5 г, Хоразмда 3,185 г ҳисобланган.

Йўхча (юхча) — XIX асрда Тошкентда чоракнинг 1/4 қисми (671,8 г)га, Хўжанд атрофларида 4 килограммга, Бухорода 2 нимчага барабар эди.

Мисқол — 4 граммдан 5 граммгача бўлган вазни билдирган. Ўрта Осиёга араблардан ўтган; араблар эса уни румликлардан қабул қилганлар. Самарқандда 4,46 г, Хоразмда 4,53 — 4,55 г. Бухорода 4,8 — 5,0 г бир мисқол ҳисобланган. Фарғона водийсида бир мисқол 4,55 г, XIX асрда эса 100 дона арпа ваъзига тенг бўлган.

Нимхурд (нимча) — Бухоро амирлигининг кўпгина мавзеларида ишлатилган. Пуднинг ўн олтидан бири, яъни бир килограммдан сал ортиқ оғирлик ўлчови (1,024 кг). Нимхурднинг ярими (512 г) ятимак (ёки етмак), ятимакнинг ярими (256 г) ясирак (есирак), ясиракнинг ярими (128 г) ғарибак деб юритилган.

Бу ўлчов бирликлари тожикча ва ўзбекча сўзлардан иборат бўлиб, ним — ярим, хурд — кичик, ятимак — етмак — етим (бола), ясирак — есирак — есир, бева (хотин), ғарибак эса ғариб (киши) сўзларидан олинган.

Пайса — Фарғона водийсида кенг ишлатилган. XIX асрда Хўжанд, Наманган, Қўқон атрофларида бир пайса 25,6 г, баъзи жойларда 23 г, яна бир хил жойларда 31,85 г, Тошкентда эса 33,3 граммга барабар бўлган.

Сер (сир) — Мовароуннаҳрда кенг тарқалган ўлчов бирликларидан. Ҳамма жойда ботмон (манн)нинг 1/40 қисмига тенг ҳисобланган.

Чакса — Фарғона водийсида кенг қўлланилган. Хўжанд атрофида 2,5 қадоқ, яъни 1,024 кг, Наманганда 5,3 кг, Қўқонда 4,6 кг ёки 5,1 кг бир чакса ҳисобланган. «Чумчуқ семирса, чакса бўлмас» деган матал бор.

Чорак — чорак (чайрак). Бирон нарсанинг 1/4 қисми деган маънони англатган. Самарқанд-Бухоро томонларида бир пуднинг 1/4 қисми — 4,1088 кг — бир чорак ёки катта чорак дейилган, кичик чорак эса 2 кг чамасида бўлган.

Қирот-қарат — бу сўз асли юнончадир. Арабларга қирот, италянларга карато, русларга карат шаклида ўтган. Одатда жавоҳирлар, жумладан, олмос қирот-қарат билан ўлчанган. Халқаро келишувга кўра, бир карат 200 мг (бир граммнинг бешдан бири)га тенг.

Булардан ташқари Ўрта Осиёда арпа — (0,05 г), қадоқ (409,5 г) қоп (4 пуд ёки 8 пуд), нахуд-нўҳат (0,2 г), пиёла, тобоқ-товоқ (4 — 16 кг), тоқи — тўпи (1,3 — 2,5 кг) каби ваъз ўлчовлари ҳам амалда бўлган.

Узунлик (масофа) ўлчовлари

Газ — Турли жойларда турлича узунликни билдирган. Кўпинча, ўрта бўйли кишининг бармоғи учидан бурнигача (ярим қулоч) ёки бир қўлнинг учидан иккинчи қўлнинг қўлтиғигача бир газ ҳисобланган. Газ аксари жойларда 1 метрдан узун, аниқроғи, 106 смга тенг бўлган.

Жариб — ҳажм, вази ва майдон (юза) ўлчов бирлиги. Юза ўлчови сифатида танобга тенг. Профессор А. А. Семёнов жариб 3,600 квадрат газга баравар, деб ёзган.

Мил — Илмий адабиётда мил (миля) икки хил учрайди: жуғрофий мил — 7 240 м, денгиз мили — 1 852 м. Араб мили эса булардан бир оз фарқ қилган. Урта Осиёда мил қадимдан маълум. Милни Заҳриддин Бобур шундай таърифлаган:

Тўрт мингдур қадам била бир мил
Бир куруҳ они Ҳинд эли дер, бил.
Дедилар, бир ярим қари — бир қадам
Ҳар қари, билки, бордир, олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна бир элик —
Олти жав арзи бўлди, бил бу биллик.

Яъни бир мил 4 000 қадам (милни ҳиндлар қуруҳ дейишади), ярим қари бир қадамга тенг, бир қари эса — олти тутам, бир тутам тўрт элик, бир элик эса — олти арпа зига тенг.

Шундай қилиб, бир мил Шарқда, тахминан 2 кмга баравар бўлган.

Олчин — Русча «аршин» сўзининг бузилган шакли. 71 сантиметрга тенг бўлган. Баъзан олчин билан газни тенг деб ҳисоблайдилар. Лекин бу тўғри эмас.

Фарсах-Фарсанг — санг, тош. «Фарсах» арабча сўз бўлиб 12000 қадамга яқин. Форс тили таъсирида бўлса керак, фарсанг деб ҳам юритилган. Урта Осиёда тожикча санг, туркийча тош сўзлари ўша маънода ишлатилган. Бир фарсах (фарсанг) 8 чақирим ёки 8,5—9,5 км га тенг. Ўзбекчада тош ўрнига йиғоч сўзи ҳам қўлланган. Масалан, Бобур Бухоро билан Самарқанд ораси 25 йиғоч келади деб ёзган.

Қари — Қадимий турк тилида ва мўғул тилида қари «қўл, билак» маъносини беради. Бобур бир қари 6 тутамга тенг деб ёзган.

XIX асрда бир қари Хоразмда 148,94 см, Тошкентда 177,8 см, Фарғонада 164,45 смга баравар бўлган. Урта Осиёда яна катта қари ҳам ишлатилган бўлиб у икки қулоч (355,6 ёки 365,76 см) ҳисобланган.

Бундан ташқари, **ангушт** (бармоқ) — олти **дона арпа эни** (2,18 — 2,28 см), **бўгин** (бош бармоқнинг биринчи бўғинига тенг ўлчов), **жав** — арпа (6 дона от қили зига баравар), **қадам** (одим), **қулоч** (166 — 170 см), **қарич** (қариш), **суям** — бош бармоқ билан кўрсаткич бармоқ ораси (18 см) каби узунлик ўлчовлари ишлатилган.

Майдон ўлчовлари

Таноб — (маъноси — «чизим ип», «каноп ип») Урта Осиёда кенг тарқалган юза ўлчови бирлиги. Кўпинча тўрт томони 60 газ бўлган майдон (3600 квадрат газ ер) тушуниланган.

Таноб Хоразмда 4037—4097 м², Бухоро ва Самарқандда 4097 м², Фарғонада 1820 м², Тошкент атрофларида 1820,9 м², Қашқадарёда 1820,9 м², — 3641,8 м², Сурхондарёда 2733 м га тенг бўлганлиги тарихий манбалардан маълум.

Бундан ташқари бир **чорак**, бир **ботмон**, бир **қоп** уруғлик кетадиган ер «бир чорак ер», «бир ботмон ер», «бир қоп ер» деб аталган ва ҳоказо.

Суюн Қораев,

филология фанлари номзоди

«Қодирийнинг сўнгги кунлари»ни ўқиб...

Яқинда бир қаламкаш дўстим ўтмишимиз ҳақида матбуотда босилаётган мақолалардан нолиб қолди. Унинг фикрича, одамлар гўё бир-бирларидан ўч олиш учун матбуотни қулай минбар қилиб олишганмиш. Ўзбек совет адабиётининг пойдеворини қурган атоқли сўз санъаткорлари — Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғунларга нисбатан матбуот адолатсизлик қиляпти, ёшларни чалғитяпти, уларда ҳурматли адилларимизга нисбатан салбий тасавурлар пайдо қилмоқда, бу билан биз адабиётимизни боши берк кўчага олиб кириб қўямиз, деб у ўз фикрини давом эттирди. Гўё давр одамларни шу даражага олиб келган ва уларнинг ўрнида бошқа одам бўлганда ҳам ўзгача бўлиши мумкин эмас экан.

Мен бу ҳақда узоқ ўйладим. Шундай вақтлар келадики, ҳозирги давримиз ҳам қачонлардир тарихга айланади. Одамлар эса ўзларидаги нуқсонларни бир-бирларидан яшириб яшайверадилар. Улимидан кейин одамга ёмонлик тамғасини босиш бизда одат тусига кириб қолган. Тириклигида эса юз-хотир, андиша устун туради.

Агар ҳозирдан оқни-оқ, қорани-қора дейишга одатланмасак, авлодлар бизни кечирмайди. Чунки ҳар қандай қабоҳат ва разолатнинг бош сабабчиси бўлган «Ҳазрати инсон»нинг азалдан бир-бирларига зуғум ва адоват билан яшашлари ҳаётини қонуният бўлиб келган. Шундан келиб чиқиб, киши қанчалик таланти бўлмасин, ўз истеъдодини кимнидир бадном қилиш, ёки қурбон қилиш эвазига намоиш этса, ёки юрагининг аллақайси тубида яшириб ётган иллат парчасини яшириб ўзини одамларга «улуғ зот» қилиб кўрсатса ва биз «ёш авлод чалғийди» деб улар ҳақида салбий гап айтиб қўйишдан ҳадиксирасак, унда инсон маънавиятидаги туб бурилиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Ҳаётнинг битта фалсафаси кишини ўйлантиради: агар ўтмишга нигоҳ ташласак, оддий одамлар ўртасида содир бўлиши табиийдай кўринган ўзаро келишмовчиликларнинг зиёлилар ўртасида ҳам рўй бериши ачинарли ҳолдир.

Энди талабаларга бу ҳақда қай йўсинда маълумот бериш масаласига келсак, муаллим ўтмиш ҳақида кенг билимга эга бўлган ҳолда, нима, қачон, қаерда, қай ҳолатда бўлиб ўтганлиги тўғрисида борини гапиравериши керак. Шундай қилмаса, талаба эмас, аксинча, ўзи бебурд бўлиб қолади.

Абдимутал САМАТОВ,

Бўз педагогика билим юртининг тил-адабиёт ўқитувчиси

МАЪНАВИЯТИМИЗ

Борлигимиздур

Тарихда ҳаёт дарахти гуркираб ўсган дамлардан кўра қуриб-қақшаб, инқирозга учраган даврлар кўп учрайди. Яқин ўтган йилларда жамиятимизда рўй берган турғунлик ҳолати бунга яққол мисол бўла олади.

Қарсақбозлар, маддоҳлар, мансабдор шахслар томонидан шу куннинг сохта қаҳрамонларини яратдик. «Улуғлар»ни кўкларга опчиқиб қўйиб дўппини осмонга отавердик. Ҳар жабҳада маънавиятимизни кўз-кўз қилиши ўрганиб қолган эдик. Аслида эса, ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммедов таъкидлаганидек: «Бутун дунёда қайд этилмаётган мутолаадан безиш жадвали тузилгудай бўлса республикамиз юқори ўринлардан бирини эгаллашига шубҳа йўқ». («Давр, мафкура, шахс», «Еш ленинчи» газетаси 1989 йил, 12 апрель).

Энг даҳшатлиси ўз она тилимизда ҳеч қандай масалани ҳал этолмайдиган ношудларга айланиб қолдик. Руҳий хазинамизни, маънавий бойликларимизни сариқ чақага сотиб ичдик.

Одабийликнинг оддий кўринишлари — кадр-қиммат, эзгулик, ор-номус, эътиқод ва андишани унутта бошладик. Тубан муҳит одамларни, фарзандларни, ота-болаларни, ака-укаларнинг бир-бирига бўлган меҳри совушига олиб келди.

Ҳаётий бир воқеани айтиб бермоқчиман.

Оилани, ўзига тўқ В. исмли йигит кекса онасини қариялар уйига олиб бориб ташлайди. Ордан анча вақт ўтгандан сўнг она бетоблик туфайли қариялар уйида вафот этади. Тасодифан буни эшитган нобакор фарзанд қариялар уйига келиб марҳума онаси-

нинг ўнг қўлида қимматбаҳо узук борлигини, уни олиб кетиш учун келганини айтади...

Муштинлар волида ҳаётдан кўз юмишдан олдин мана шу узукни қариялар уйида хизмат қиладиган ўрта ёшлардаги К. исмли кишига берган ва бунинг эвазига вафотидан сўнг барча расм-русумлар билан қабрга қўйишни илтимос қилганди.

Табийки, ўғли томонидан ташлаб кетилган, жабрдийда онанинг илтимоси бажарилади...

«Биз сўровчиларга, илтимосчиларга айланиб қолганмиз! Уялмаймиз, инсоний кадр-қимматимизни оёқ остига олиб тепкилаётганимизни ҳис қилмаймиз — бутун муомала маданиятимизни, уддабурунлигимизни, сўз санъатимизни, ақлу идрокимизни нималарнидир сўрашга — ундиришга исроф қиламиз. Тирик жон сифатида зарур бўлган энг оддий манфаатларимизнинг қулига айланиб қолганимизни яширмаймиз, бизнинг одамларни шу кўйга солган муҳит иллатларини рўй-рост очиб ташлашни ўйламаймиз», деб ёзади Хуршид Дўстмуҳаммедов юқорида тилга олинган мақоласида.

Таниқли ёзувчимиз Одил Еқубов куюнчаклик билан ёзган «Қишлоқдаги фожиа», мақоласининг («Литературная газета», 1987 йил, 19 август) губ-тугал ечимлари ҳам охир бориб маънавиятимизга тақалади.

Яшаиш шароитимиз, маънавий савиямиз Волтиқбўйи ва бошқа республикалардан орқадалигини тан олмай илож йўқ. Болтиқбўйидаги истаган республиканинг деҳқони билан ўзбек деҳқонини ҳар томонлама синаб-солиштириб кўринг-а, ўртада, еру осмонча фарқ борлигини кўрамиз. Нега шундай? Ахир, ҳаммамиз ягона социалистик жамиятда яшасан. «Комсомольская правда»нинг ёзишича, Литва ССРда фермерлар фаолият кўрсата бошлашди. Бизда-чи? Буни ҳали ўйлаб кўрмадик. Қолаверса, бунга тайёрмизми? Уйлашимча ҳамма бало бефарқ-бепарволигимизда, ён-веримиз-

даги ўзгаришлар билан ҳисоблашмаймиз, биз учун фақат қора қозонимиз қайнаб турса бўлди...

«Известия» газетасининг шу йилги 15 май сонисида америкалик фермерлардан беш киши 800 гектар ерда дон етиштиришлари ва йилига 250 чўчкадан 3 ярим минг чўчка боласи олишлари ҳақида ёзган эди.

Ҳар бир фермернинг йиллик даромади 48 минг долларга борар экан. Мана буни ишбилармонлик деса бўлади.

Яқинда Марказий телевидение орқали Канаданинг «Макдоналдс» фирмаси вакили Жорж Коханнинг айтишича, фирманинг 11 мингдан ортиқ ресторанлари 53 хорижий мамлакатларда ишлайётган экан. Биз ўзимизнинг умумий овқатланиш тармоқларимизни тартибга соломмаймиз. Фирманинг ресторанларида маҳаллий мамлакатнинг маълум бир синовлардан ўтган юқори синф ўқувчилари ишлаб тузуккина ҳақ олишаркан. Энди шундай ресторанлардан бири Москвада очилиш эҳтимоли бор. (1989 йил 16 июль. Марказий телевидениесининг «Эрта саҳарлаб» дам олиш кўрсатувидан).

Биздаги ишбилармонлик эса, «бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар» қабилидадир.

Бундан икки йил аввал, яъни 1987 йилнинг 3 октябрида Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти ходимлари билан Жиззах область Пахтакор район Пахтакор совхозининг 6-бригадасига ҳашарга борган эдик. Белгиланган жойга етиб келганимизда ҳашарчилар учун яшайдиган жой ҳали аниқ эмаслиги сабабли бир кун сарсон бўлдик, сўнг илож топилмагач, ора-мизда қизлар, аёллар бўлишига қарамай кенг пахтазор ўртасида тунашга тўғри келди.

Бир нарсга ҳайрон қолсан киши: ҳашарчилар келишини ҳамма раҳбарлар билатуриб вақтинчалик тура-жой билан таъминлаш ҳақида қайгуришмаган. Ваҳоланки, «ҳашарчилар учун бизда барча шарт-шароитлар яратилган» деб мавсум олди-

дан ҳисоботлар берилдики, асти қўяверасиз.

Мамлакатда инқилобий, маънавий ўзгаришлар бўлаётган бир пайтда қарашларимизга зид бундай ҳолатлар кечириб бўлмасдир.

Табиатнинг гултожи бўлмиш инсоннинг маънавияти чекинганда, тубанлашганда, тафаккурини моғор босганда, шахсий манфаати олдинга ўтганда у ҳар балоларга қодир, жумладан, жиноий ишлар қилишдан қайтмайди. «Адолатнинг занг босган гарозуси» мақоласида адиб Раул Мирҳайдаров шундай ёзади: «Ҳали

совиб улгурмаган далиллар»га таяниб, шунга айтишим мумкинки, ўтган йилнинг шу пайтига нисбатан жиноят қилиш 31,8 фоизга кўпайди. Ута оғир жиноятлар 58,7 фоизга, талончилик 52 фоизга ортанлигини алоҳида таъкидлаш керак». («Гулистон» журнали, 1989 йил 6-сон). Кўришиб турибдики, маънавий қашшоқлигимиз, пировардида не кўчаларга судрамас экан. Наҳот, биз унинг орқасидан бемақсад, беумид чопаверасак?!

Тўғри, ҳозир қайта қуриш шарофати туфайли замон бошқа, вақт бошқа, қарашлар ўзгарди.

Ҳаёт олға интилишга ундайди. Биз эса ҳозирча худди бир ерда туриб югураётган одамга ўхшаймиз, назаримда. Яна социалистик ҳаёт тарзимиздан норози бўлиб қўямиз.

Менимча, ҳар қандай мушкулотни енгиш учун бирор асос, замин бўлиши шарт. Буни моддий ва айтиқса маънавий эҳтиёжларимизни баркамоллаштиришда, деб биламан. Зеро, инсон табиатда буюк куч — тафаккурга эга. Бордию, унинг тафаккури мустаҳкам бўлса бу унинг тириклиги, шарафли ишларга қодирлик белгисидир.

МИРЗАУМАР ХАЛИЛОВ.

ЮРАК АРМОНЛАРИ

Хайрли иш кечроқ бўлса-да, хайрли деб тан олинади. Кейинги йилларда Комилжон Отаниёзов, Берта Давидова, Ҳалима Носирова, Саодат Қобуловалар ҳаёти ва ижодига бағишлаб ишланган фильмлар яратилиши қувонарли, албатта. Буни қутлаш керак. Лекин айтиш-чи, бизда ҳозир кинога олса арзигулик эъзозли кишилар камми?

Хоразм қўшиқчилилик мактабининг ўнлаб санъаткорларининг ўзини санаб ўтиш мумкин. Масалан, Ҳожихон Болтаев, Комилжон Отаниёзовларнинг ленталарга тушмай, халққа етиб бормаган қўшиқлари қанча!?

Шошмақом қадимда халқ орасида ҳофизлар томонидан айтилиб, хон ўрдасининг қўшиқчиларидан ўтиб Юнус Ражабийгача келган. Юнус Ражабий уни муайян қолипга солиб, мусиқа жавонини бойитди. Мақомларни ноталарга туширди. Эндиликда Шошмақомнинг олти тамақоми ҳам унинг тузиб берган тартиби бўйича қўшиқчилар томонидан айтиб келинади. Бир замонлар Ғаззолий «Ҳужжатул Ислоҳ» номини олганидек, улуг мусиқашунос ҳам мақомларни ҳужжатлаштириб, яъни абадийлаштириб берди.

Биз аждодларимиз тарихини ўрганадиган эканмиз, уларнинг яшаб ўтган ҳаёт тарзи, маданияти бизнинг бугунги маданиятимизнинг, ҳаётимизнинг туб илдизлари деб тан оламиз. Лекин, бу меросни,

бугунги ҳаётимиз пойдеворини тўлалтиришга, тирикчилигига ҳис қила олмаймиз. Бир неча фактлар, қисқа воқеалар тафсилотига таяниб, намуна бўларлик ажойиб инсонлар умрини ўрганилган тарих деб биламиз. Аслида ундай эмас. Бугунги кўтариб турган тарих ҳозирги кунда биз фақат тасаввур кучимизга таянадиган жўн нарсаси эмас. Тарихни ўрганиш, ундан озиқ олиш, фахрланиб яшаш билан бирга ўзимиз ҳам тарих яратамиз. Бир кун келиб келажак авлод тасавурида биз яшаган давр бўшлиқдан иборат бўлмаслиги, миллий ифтихор ҳисси ўлмаслиги учун қанчадан-қанча куч, идрок сарфлашиши керак.

Кўз билан кўриладиган, эшитиладиган, киши маърифатини бойитадиган, ҳис-ҳаяжон уйғотадиган, ҳаётнинг асл моҳиятини англайдиган миллий тарих ҳали ёшлар онгига етиб бормади.

«Ўтмиш — ўтганлар, келажак бу — тириклар» деган нақл бор халқимизда. Ўтмиш хотираси оғригини ҳис қилиб яшаш тирикларнинг бурчи, акс ҳолда улар келажак бўлаолмайдилар. Ўтган йилларда биз яшаган даврни ботқоқда ҳасса ушлаб юриб, сўқмоқ излаган одамга қиёслаш мумкин. Бу одам изини ботқоқ кўмиб юбараверади.

Рус маданиятининг ғурурлари ҳисобланган Л. Толстой, В. Маяковскийларнинг овозлари кейинги авлодларга фахрли совға си-

фатида грампластинкаларга ёзилаётган, С. Есениннинг ноёб истеъдоди маълум бўла бошлаган кунларданок у ҳақда махсус ҳужжатли фильм ишланаётган эди. Демак, бу санъаткор адибларнинг келажаги учун Москва жон куйдираётган бир маҳалда хоразмлик Худойберган Девонев деган бир сураткаш чиқиб, Хива хонининг фоторасмини, ҳаттоки (манбаларда айтилишича) ҳаракатларини фильмига олиб, сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Кейинчалик Тошкент телевидение ватани деб тан олинди. Қисқаси, кино санъати бизда кечаги кундан бошланган эмас. Хўш, шундай дейлик ҳам. Лекин шунча вақт ичида республикамизда озмунча улуг сиймолар яшаб, умрларини ўтказганлари йўқ. Қай бирини санайлик, бизда Чўлпон бор эди... Қодирий бор эди... кейин Усмон Носир туғилди. Абдулла Қодирийни ҳужжатли фильм қилишлари мумкин эмасми? Еки халқнинг муҳаббати камлик қилармиди? Еки майли Қодирийни узокроқ тарих дея қолайлик, (наилож), ammo ундан кейингилар (намуна сифатида 60-йилдан сўнг яшаганлар) экранларда қолдиларми? Буларга аниқ далил келтирганимиз йўқ. Лекин шуниси бор гапки, Ғафур Ғулومнинг 80 йиллик юбилейи арафасида телевизор экранида унинг тасвири туширилган бирор кадр кўрганимиз йўқ. Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ҳақида эса жуда қисқа сунъий бир-иккитагина картина кўрганмиз, холос. Нима, биз уларни ҳурмат қилмас эдикми? Йўқ, назаримда биз улуг кишиларни

қалбларда кўпроқ ардоқлаймиз, бағишлов шеърлар, баъзан хотиралар ҳам ёзамиз. Бироқ, билмадик, қунтсизлик ёки ҳафсаласизликми, фильмлар ишламаймиз.

Абдулла Орипов, Шерали Жўраев каби халқ суйган санъаткорларнинг эл ичида машҳур бўлганига қарийб йигирма йилча бўлган. Энди улар ўрта яшар деб тан олинмоқда. Шунга қарамасдан шоир ва қўшиқчи ҳақида энди-энди фильмлар яратилаётганини кўриб афсусланасиз. Чунки А. Орипов ёки Ш. Жўраевларнинг бундан 10-15 йилча бурунги ҳаёти уларнинг ўзларига ҳам янгилик бўлиб туюлар эди... Афсус. Халқимиз уларни яхши кўрмаганида, улар халқимиз учун зарур бўлмаганида бу сўзларни айтиб ўтирмас эдик.

Фильмлар кўпгина жонли эпи-

зодлари билан кўпчилик томошабин эътиборини тортади. Уларнинг маърифатга ташналигини қондиради. Бу каби фильмлар бизда ўнлаб ва юзлаб ишланиши керак. Эҳтимол, шу билан бир кўриб, савияси пастлигидан кўнгилга тегувчи фильмлар камаё бошласа ва келгусида томошабинлар савияси даражасида яхши картиналар ишланса. Шу билан бирга бу типдаги фильмларда кўпинча обрў-эътиборли кишиларнинг сўзи кўпроқ ўрин эгаллайди. Аслида эса мартабали санъаткорларнинг далилларисиз ҳам унинг қиммати томошабинга ойдин бўлади. Бизда ҳужжатли картиналар китобий, яъни қолипга солинган. Ундаги ҳаракатлар табиийликдан узоқ. Ҳужжатли фильмлар қисқа муддат ичида

тайёрланади. Биз бунда санъаткорнинг вақт ўтиши билан ўзгаришини айтмоқчимиз. Санъаткорнинг қиёфаси, ёши, маҳорати ўзгарар экан, бундай йирик пландаги кинолар тугамаслиги керак. Яъни давом этиши керак.

Ҳақли савол туғилади, Ўзбекфильм, Ўзбектелефильм ва кинохрониканинг планларини ким тузади. Ишланаётган фильмлар миллий турмушни ҳар тарафлама қамраб олаётими? Бу саволларга жавоб топиш қийин.

Ўзбек маданиятининг юзини дунёга кўрсатадиган, тирик тарих бўлиб келажакка хизмат қиладиган фильмларни кўплаб яратиш, уларни халқ дилидагидай жўшқин, таъсирчан бўлишига эришиш муҳим.

Ойбек Раҳим

Мамлакатимизда ошкоралик ҳамда демократия принциплари тиклана бошлагач, ҳар бир миллат ўзлигини топишга, тарихини чуқурроқ ўрганишга киришди. Ҳозирги кунда чигал миллий муносабатларни ҳал қилиш, уларни тўғри изга солиш муҳим вазифа бўлиб турибди.

Республика матбуотида тарихимиз, халқ ва миллатлар тўғрисида жуда кўп мунозарали баҳслар бўляпти. Нафақат республикаимизда яшовчи ўзбеклар, балки чет эллардаги юртдошларимиз ҳаёти, турмуш тарзи ҳақида ҳам ёзиляпти. Бу мақолалардан биз чет элдаги ўзбек биродарларимизнинг ҳаётини ўрганишимиз. Аммо мамлакатимиз республикаларидаги ўзбеклар ҳаёти, турмуш тарзи, уларнинг маданияти ва муаммолари билан ҳеч қизиқмаймиз.

Мен ҳикоя қилмоқчи бўлган ўзбеклар Туркменистон ССРнинг Тошхувуз областида истикомат қилишади. Озрок тарихга мурожаат қиладиган бўлсак, Тошхувуз қалъаси пайдо бўлибдики, унда асосан хоразмликлар истикомат қилишган. Қалъа ўртасида тошдан ясалган катта ховуз бўлиб, шаҳар номи шундан келиб чиққан. Инқилобдан кейин то 1924 йилгача Тошхувуз Хоразм халқ республикаси таркибига кирган. Республикаларни миллий-территориал чегаралаш пайтида Туркменистон республикаси таркибига ўтказиб юборилган.

Ҳозирги пайтда Тошхувуз шаҳридаги аҳолининг 60 фоизидан кўпрогини ўзбеклар ташкил қилади. Тошхувуз шаҳри чин маънодаги байналмилал шаҳар. Унда 67 миллат вакили тинч-

Ўзлигимизни англайлик

тотув яшаб келмоқда. Ачинарлиси шундаки, ҳозирги кунда нафақат шаҳарда, балки бутун областда миллий масалага эътибор сусайиб кетган.

Шаҳардаги 20 та мактабдан 9 тасида болалар ўзбек тилида, 7 тасида туркман тилида, 4 тасида рус тилида ўқишга тилади. Ўзбеклар гўж яшайдиган кўпгина маҳаллаларда ўзбек тилида ўқишга тиладиган мактаблар йўқ. Ўзбек тилида дарс бериладиган мактабларда дарсликлар, ўқув қуроллари умуман етишмайди. Ота-оналар ўз болаларига дарслик излаб Хоразм областига ёки Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларига борнишга мажбур бўлмоқдалар.

Область аҳолиси учун туркман тилида «Коммунизм ёлы», рус тилида «Ташауэская правда» газетаси чиқади. Ўзбек хонадонлари ўз она тилида газета ва журналларни Ўзбекистондан почта орқали олишади. Почта яхши ишлагани учун газеталар 2—3 кун кечикиб келади.

Оқсоқоларимизнинг гувоҳлик беришича, 1940-50 йилларда областда миллий муносабатлар ҳозиргига нисбатан анча яхши йўлга қўйилган экан. Чун-

ки шу йилларда область маркази — Тошхувуз шаҳрида ўзбек тилида педагогика билим юрти ҳамда институт, музыкали драма театри, ҳатто «Янги турмуш» номли область газетаси ҳам чоп этилган. Кейинчалик, 1950-йиллар охири, 60-йиллар бошига келиб, бу муассасаларнинг ҳаммаси туркман тилига ўтди, 1962 йилда «Янги турмуш» газетаси чиқишдан тўхтади.

Ҳозирги қайта қуриш даврида йўл қўйилган хатоларни тuzатиш, шаҳардаги олий ўқув масканларида, педагогика ва медицина билим юртларида ҳамда музыкали драма театрида ўзбек группалари тузиш ва уларга шаҳардаги малакали ўзбек мутахассисларини жалб этиш максадга мувофиқ бўлар эди. Бунда Ўзбекистон ва Туркменистон партия ва ҳукумати раҳбарларининг учрашувлари яхши кадам бўлди деб ўйлаймиз.

Файзулла БОБОЖОНОВ,
ТошДУ толиби.

Эрамиздан олдин яшаган юнон адиби Лукианнинг «Ватан шаънига» номли асаридида шундай сўзлар бор: «Менинг бу гапларим гоаят эски гаплардир. Лекин ҳақиқат шундаки, ўз отасини севмаган фарзанд ўзганининг отасини ҳам ҳурмат қила олмайди, ўз Ватанини севмаган киши ўзгалар Ватанини ҳам қадрлай билмайди». Икки минг йилдан ортиқроқ вақт ўтган бўлса ҳам Лукиан учун жуда эски бўлиб туюлган бу гаплар нақадар замонавий жаранглаяпти.

Ватан деганда нимани англаш керак?

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га биноан, «Ватан — 1) Киши туғилиб ўсган ва ўзини унинг граждани ҳисоблаган мамлакат, она юрт; 2) Кишининг туғилиб ўсган ўлкаси, шаҳри ёки қишлоғи, юрт, дийр; 3) Турар-жой, бошлана, макон, уй».

Абдулла Авлоний эса «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида бу ҳақда шундай ёзади: «Ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейдилур. Ҳар ким туғилган, ўсган ерини жонидан ортиқ суйар. Ҳатто бу Ватан ҳисси-туғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз ватанидан — ўз юридидан айрилса ўз еридаги каби роҳат-роҳат яшамас. Маишати талх бўлиб, ҳар вақт дилининг бир гўшасида ўз Ватанининг муҳаббати турар.

Биз туркистонликлар ўз ватанисизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўллари, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суйрлар. Агар суймасалар эди, ҳавоиси яхши тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, ҳижрат қилурлар эди.

Боболаримиз: «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртида чўпон бўл», демиллар».

Бу юк мутафаккиримизнинг фикрича, биз туғилган юртимиздан узоқ кетсак, бизни «тортиб келатурган қувват ўз ватанисизнинг, она тупроқнинг меҳру муҳаббатидур».

Биз «Ватан» сўзини не-не сўзларга қўшиб не-не қадриятларга ном тонамиз: Ватан тупроғи, Ватан адабиёти, Ватан туйғуси, Ватан тарихи...

Ҳижратда Ватанини соғинсак, кўз ўнгимизга харитада сарҳадлар билан белгиланган мағлуж жуғрофий макон эмас, албатта уйимиз ёнида ўсиб турган олча дарахт, шу дарахт ёнида жилдираб оқувчи лойқа ариқча ёки қишлоқ четидаги, бир замонлар, болалик фасларида биз варрак учирган қадимий кўргонлар харобаси — улкан тепаликлар, оналаримизнинг мунгли кўзлари, фарзандларимизнинг кулгули қилмишлари ёдга тушади.

Жуда кўплар ўша жуғрофий харитадаги маконни, унинг байроғию гербини, давлат идораларини ватан деб англайдилар. Улар паспортларига босилган муҳрга биноан ўзларини мўйян Ватан фуқароси деб биладилар.

Ватан Чегараси

Улар қаерда яхши яшаш учун қулай шароит бўлса ўша ерни ватан қиладилар. Асл ватанпарвар эса ўз халқи билан, ватан тупроғи, бу тупроқдаги ҳар бир чечак билан уйғунлашган маънавийли одамдир.

Ватан деганда фақат ўзи туғилган шаҳар-қишлоғини, улар атрофидаги қадимий боғларни, дилга яқин далаларнигина назарда тутмай, шу билан бирга, чеки йўқ пахтазорларда қора меҳнатдан умри хазон бўлган болалар, зах ва дим хоналарда сарғайиб, чанг босиб ётган кўлёмалар, йўл тополмай ўт ичига кираётган аёллар, қуриётган денгиз, булғанаётган дарёлар қисмати тугайли дилда оғриқ, юзда уят совуғини туйган одамгина ватанпарвардир.

Ватанини, унда яшаш қулай ва бозорларида арзончилик бўлгани учун танламайдилар. Ватан бизни танлайди. Ватан муҳаббатига етишиш осон эмас. Бунинг учун кучли қалб эгаси бўлмоқ керак. Кучли одамгина Ватани сева олади, ожизлар эса ҳамшиша севилиш стагаида бўладилар.

Ибн Арабий «ҳар бир инсон ўз яратганини севади» деган экан. Нақадар ҳаққоний сўзлар. Биз банди ожизлар бу ҳикмати «Сен севган одам сени яратади» деб тушунмишимиз ҳам мумкин. Агар шундай тушунсак, демак Ватан ишқи бизни яратади, тилимизни, дилимизни яратади. Муҳаббат ҳеч қачон зулм, ёвузлик, жаҳолат маҳсули бўлган эмас. Жаҳолат ҳукмрон бўлган қалб ҳамшиша таназзулга юз тутади.

Ватан деганда нимани англаш керак?

Она тупроқ Ватаними? Ҳижратда жон бераётган мусофир кўксидида неча йиллар давомида яшириб юрган дил тўтибеси — бир ҳовуч тупроқни боши остига қўйишни васият қилади. Ўлжас Сулаймоннинг шегъри эсиниздами? Оддий тупроқмикан Ватан тупроғи? Қанча қону қанча қора тер, қанча кўзёшу қанча она суги тўкилган бу тупроққа. Кўзимизни осмондан узмай яшаймиз-у, вуҷудимиз шу тупроқники... Бу тупроқ боболару момоларимизнинг муқаддас хоки. Умри иморат тиклаш, паҳса уриш билан ўтган кекса усталаримиз албатта лой қориш олдидан хоки туброга айланган ажодлар руҳини ёдлаб, улардан ё изн, ё кечирим сўрагандек муқаддас китобдан оятлар ўқийдилар.

Тилимиз ҳам Ватанисиздир. Ахир юрт тупроғидаги ҳар бир гулнинг, ҳар бир майсаннинг, ҳар бир оғочнинг, ҳар бир паррандаю даррандининг, ҳар тоғу боғнинг номи бор — Номни тилга олар эканмиз, улар «ярқ» этиб бутун залвори билан кўзимиз ўнгидида гавдаланадилар. Ғала-ғовур бегона шаҳар кўчаларида тўсатдан она тилимизда гапирган одамни учратсак, дилимиз орзиқиб кетади, уни тўхташиб суҳбатлашгимиз келади. Шоирлар шегъридаги юртимиз мадҳи дилларимизда меҳр уйғотади.

Умримизнинг ҳар бир лаҳзаси Ватанга бўлган муносабат билан белгиланади. Ватан — умримизнинг мазмуни, мақсадимиз гоаяси. Лосось деган балиқ бор. У умрининг сўнгидида нечанича денгизу дарёларни ошиб, тошлар устидан ҳатлаб, қачонлардир ўзи кўз очган кичик ва тинч ўзанига қайтаркан. Ҳар баҳорда уйингиз пештоқида ин қурган қўшларни кўрасиз. Улар уйингизни адашмай топиб келадилар. Инсон тафаккури ҳам йиллару кулфатлар оша ўзининг ибтидоси — Ватанга қараб интилади. Бу интилиш абадийдир...

Давлат чегарасидан ўтаётган поезд хонасида ўтирган одам деразани ташқарига қанчалик зийрак боқмасин, давлат чегараси устунини кўрмагунча, чегарадан қачон ўтганини билиши қийин. Зеро атрофдаги далалар бир-бирига уланиб кетган, бу далалардаги чечаклар, оғочлар бир хил бўёқда гуркираб яшайдилар, кузда бир хил хазон тўкадилар, қишда бир тарзда қорга кўмилиб ётадилар.

Шунинг учун ҳам Ватанининг табиий чегараси ҳеч қачон унинг асл чегараси бўлмайди. Ватанининг асл чегарасини унинг даҳо фарзандларининг умри, ижоди ва жасорати белгилайди. Ҳар бир даҳо ўз истеъдодининг қудрати, ўз маънавийтининг юксаклиги билан Ватан чегараларини кенгайтириб боради. Ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Фаробий, Улугбек, Навоий, Маҳмуд ибн Вали, Исмоил Бухорий даҳою Ватан чегараларини шу қадар юксакликка олиб чиқдиларки, баъзан жонимизни ҳовучлаб, ўйга толганимизда, бошимиз боболаримиз юлдузларига тегиб кетаркан, бу олий юксакликни бир қарч ҳам кўтаролмасанимизни ўйлаб, бизни муздек тер босади.

Ватан чегараларини унда яшаётган халқ санъатининг даражаси, адабиёт

тининг қудрати белгилайди. Самарқанд, Бухоро, Хива, Кўҳна Урганч, Шаҳрисабз, Туркистон, Қўқон, «Девон-ул лугатит-турк», «Алломиш», «Кунтуғмиш», «Утган кунлар» юрғимиз сарҳадларини шу қадар кенгайтирдиларки, биз — уларнинг ношуд фарзандлари ҳанузгача бу бепоёнлигу кенгликлар аро довдираб, адашиб юрибмиз.

Ватан чегарасини фарзандлар тилаклари, орзу-интилишлари кенгайтиради. Шоҳ Бобур ўз диёрига сизмай бегона ерларда бир салтанат түзди-ким, унинг чегаралари шаксиз ва чексиз эди. Бироқ, шоир Бобур ўз қалби сарҳадларини шу қадар кенгайтирдики, юракка сиққан бу диёр жаҳонга сизмайди. Шоҳ Бобур салтанати асрлар ўтиб, замонлар бўҳронларига дош беролмади, шоир Бобур диёри эса барқарор қолди. Шу боисдан унинг душманлари шоир Бобурни энгишга кучкуватлари етмаслигини, фитналари даҳо олдиди ожиз бўлишини билиб, шоҳ Бобурга ёпишадилар. Улар даҳо шоирнинг асрлар шердек ғажиган этакларини итдек ғажийдилар. Улар билмайдиларки, этак бўм-бўш, руҳ эса юксакда — сарҳади йўқ коиногда учиб юрибди.

Ватан сарҳадини унинг ман-ман деб, тарих йўлларида чанг кўтариб ўтган, «урҳо-урҳо»ю қарсақларга кўниккан, ўз халқини алдаб, кўкрайига нишонларни маржон қилиб таққанлар эмас, юрагида эзтиқод туйғуси уйғоқ фарзандлар кенгайтирадилар. Ватан чегараларини Тўмарис, Широқ,

Нажмиддин Кубро, Спитамен, Темурмалик, Номоз, Қурбонжон она, Бобон ботир кўксига яшаётган, аламдек безовта, муҳаббатдек абадият мезони бўлмиш эзтиқод кенгайтиради. Бу эзтиқод номи — озошлик!

Ватан чегараларини унинг тили, бу тилнинг равнақи кенгайтиради. Она тили ўрнини боса олгучи иккинчи тил йўқ бу жаҳонда! Ўз она тилини унутган ўзбек бор экан, у ҳеч қачон ўзбек эмас, ўзбек бўлолмайди ҳам. Чунки у бу тилда куйлолмайди, ўйлолмайди, илло, севолмайди. Ҳар бир одам «Она тилим — улур тилим!» деб ҳайқирши ҳуқуқига эга.

Ватан чегарасини унинг тарихи, унинг маданий мероси белгилайди. Ўтмишни бугун яратиб бўлмайди, ўтмиш бугунни яратади. Тарихдаги ҳар бир ижтимоий юксалиш жамиятнинг ўз меросига, ўз ўтмишига бўлган муносабатини ислоҳ қилишдан бошланган. Ўтмишга бўлган ҳар қандай ижобий муружаат эса ҳамиша инқилобий ўзгаришларга замин тайёрлаган, ўтмиш ақидалари бугун учун хизмат қилган. Бироқ, ўтмишга муружаат қилишдан аввал унга бўлган муносабатни ҳалол, тўғри йўлга солиш керак.

Минг афсуским, бугун ўтмишни қайтадан яратмоқчи бўлганлар, даҳо-ларни тарозига ўтқазиб, бозорга солаётган кимсалар ҳам биз билан ёнмаён, ҳамнафас яшамокда. Соат милларини орқага бурган билан Ватан — тарихини қайтариб, ёки тўхтатиб бўлармикан, сарҳади йўқ фалакда учиб

юрган буюкларнинг руҳларини ўқ узган билан ўлдириб бўлармикан?

Ватан душманлари, ўтмиш агёрлари юрт сарҳадларини кенгайтирадиган одамлардан кўрқадилар. Шунинг учун умри ва даҳоси Ватан сарҳадининг устунларига айланган халқ фарзандларига: Алломиш, Навоий, Бобур, Қодирий, Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Файзулла Хўжаев, Иброҳим Мўминов кабиларга ҳужум қиладилар, уларнинг руҳини таъқиб қиладилар.

Аммо халқ уларни — ўз болаларини кўксига яширади: душманлар Чўлпон шеърларини гулханда ёқадилар, билмайдиларки бу шеърлар аллақачонлар халқ кўксига Ўрхун-Энасой тошларига битилган битиклардек абадиян муҳрланган. Бу кўкракларни очадиган калит — эзтиқод, бу эзтиқод — Ватан ишқи, Ватан озошлиги!

Ватан қўйнида яшаётган ҳар бир инсон ўз муҳаббати билан Ватан сарҳадларини кенгайтиради. Муҳаббатсиз юракка Ватан сизмайди. Ҳар бир гўдак, ҳар бир қария ўз дарди билан Ватанни бепоён этади. Дардсиз юракка Ватан сизмайди. Ватан дарди, Ватан муҳаббати яшаган юракгина инсониятни севади, инсоният учун куйилади. Ўз юртини ўз халқини севмаган, ўз она тилини алқаммаган одам ҳеч қачон бошқа тилини, ўзга элни севолмайди, бегона тупроққа ҳам меҳр қўёлмайди.

ТИЛ САНДИФИ

- таварак — ҳовли ўралган девор
- бесон — лапашанг
- тагир — велосипед филдираги
- чуралак — филдирак
- тагрик — ифлос
- қийиқ — бурчак ер
- буюқ — совуқ
- тўпар — маҳалла
- қарта — пластинка
- чағил — майда тош
- чимхўр — камовқат
- ўтрук — эртак
- лук — айниган тухум
- тоти — олифта
- судратма — уновқат
- пўсиқ — юмшоқ, мулойим
- пўрриқ — бўшанг
- жилмилиқ — жилпангловчи
- шувалак — ҳуштак
- лелик — ялама
- очар — отвёртка
- пирдон — ишбилармон
- зўмбўйин — қайсар
- тулумча — шўх йигит
- чуйқамоқ — қорайиб кетмоқ
- зиққа — астма касаллиги
- қатим — ип
- қабзанмоқ — чала туйиш

- наргази — тўғралган савзи
- гум — ариқда болалар чўмиладиган жой
- хўгир — шерик
- бурум — муюлиш
- пахчак — ун оши
- ўзбири — қариндош
- юлмон — шўх бола
- тўға — камарнинг банди
- тегай — ўтмас, кесмас
- дўлоб — шовқин
- санжоб — сийрак
- кампал — адёл

Расул РУЗИЕВ. Навоий ноҳияси, Жалойир қишлоғи.

Неки бўлса, юракдан бўлди...

Яна бир кун ўтди. Шу бир кун
Менга нима берди? Билмадим.
Гарчанд куним ўтди кўп эркин,
Эх, неларни хаёл қилмадим...
Суратингни тикладим ёдда,
Фаррух, гоҳо фаромуш боқдинг.
Учиб юрдим сирли қанотда,
Томиримда бир хоҳиш оқди.
Саболарга бердим измимни,
Гарчанд ажиб оғриқ кўксимда.
Самоларга ёздим исмингни
Кун ўтмоқда дея ўксинган...
Мен Умида бўлиб қоламан,
Майли, йиллар, фасллар ўтсин.
Мен боламан, ҳамон боламан,
Майли йиллар баримдан тутсин.
...Сувратингни тикладим ёдда,
Тупроқ йўлда қолган болалик.
Кетсам, кетмон қоларкан ортда,
Уроғимни олган болалик,
Маъюс ўйга толган болалик!..
Энди менинг билганим аниқ:
Шу кун қайтиб келмайди бошқа.
Баркашдек ой мезоннинг тиниқ
Сувида-ю, қалқийди бошда...

Ўч

Юрагимнинг бир чеккасида,
Сўзга, кўзга тушмас хилватда
Сиздан ўч олмоқлик қасдида,
Тикладим бир сирли келбатни.

Ёлғизликка дош беради у,
Хонада юзбутан йиқилиб.
Кўчаларда фоз юради у
Мурасасоз ҳавони қирқиб.

Деразани чил-чил синдириб,
Чақмоқларга айланиб кетар.
Кўксимга куз баргин қўндириб,
Титроқларга жойланиб кетар.

Аммо билмас сиздек сукутни,
Таъқиб этмас асло кўзлари.
Бир кунда минг бора кулдириб,
Ўлдирмайди унинг сўзлари.

Умида Абдуазимова

Жавонимга яширганман сўзимни,
Маржон каби тизиб ипдек сатрга.
Жавоним тан олмай энди ўзимни,
Рўйхуш бермай кўйди ҳатто хотирга.

Йўқотганман чунки унинг калитин,
Бундан қирқу эллик йиллар илгари.
Шундан бери ўйнаяпман бетиним,
Устоз кўрмай ўтган шогирд сингари...

Агар гуллар тўксалар баргин,
Баҳор бўлса пойимда поймол,
Дилим ўртаб, орттирса дардим,
Уни ўйлаб... рангим тортар ол!
Ва биламан ҳали яшашим,
Ахир мен-ла нафас олар у.
Ҳар бир чечак, чаман, чашманинг
Османийсин қиламан орзу,
Бор бўлса бас ёнгинамда у!

Бедарак йўқолган турналар,
Қайтдилар қадрдон уйига.
Кишанларсиз қолди турмалар,
Ер кенгайди эни, бўйига.

Қулфу калит йўқолди бирдан,
Занжирларни кескир занг ялар.
Ясалса ҳам чўян, темирдан,
Эриб кетди оғир тамғалар.

Ўша кунни кўнгил мулкимни —
Яширолмай қолдим кулгумни.
Кулгу бирам ярашди менга...

Мен сени бировга бераман,
Бировда юрибман ўзим ҳам!
Мен сени бировдан кўраман,
Тиланиб сендаги тўзимдан...

Оёғим остида олмалар,
Тўкилган пишиб ё қоқишган.
Ноаниқ қисматда олмалар,
Юзлари ол ҳозир олқишдан.

Сен — ўша, олмадек ол қиздан
Олқишлар эшитиб яшайсан.
Сендан ҳам,
Мендан ҳам,
Ҳол биздан
Сўрамас бировлар, тошдайсан...

Бу одамни ёмон кўраман,
Лекин доим омон кўраман,
Кўринмайди ёмон кунимда,
Ҳамиша хуш замон кўраман.
Бу одамнинг йўқлиги яхши!
Камон эмас, ўқлиги яхши!
Учиб кетсин мендан узоққа,
«У йўқ» деб, дил тўқлиги яхши!..

Ялиниб келмадим олдинга,
Тиланиб келмадим садақа.
Янги кун, яхши кун олдидан
Душманам қолмасин сендақа!

Чарх уриб, бош уриб парвона
Қулайди, парвона бўлайлик.
Юзма-юз ўлтириб мардона
Қани бир гаплашиб олайлик.

Сўнг майли, қулайлик юзбутан,
Юрмай ҳар кўрганда ўртаниб.
Чоғланиб турибман ушбу дам
Тақдирни мусаффо қилгани.

Неки бўлса, юракдан бўлди,
Некбин орзу, тилакдан бўлди.
Яширмайман, жасоратларим
Сиздан эмас, бўлакдан бўлди.

Шунинг учун бегуноҳсиз сиз,
Ғам-ёмғирда ивиб қолмассиз.
Яна айтиб қўяй, раҳмингиз
Келиб чиндан севиб қолмассиз.
Ё аксинча, келиб қаҳрингиз
Нафратланиб совиб қолмассиз.

Сиз шу қадар раҳмдилсизки,
Ҳатто юрагингиз изнда!..
Бегуноҳсиз чиндан ҳам, йўқса,
Турмас эдим ҳозир таъзимда.

Туроб Ниёзов

1959 йилда Сирдарё область, Ғалла-орол районида туғилган. 1978—1980 йиллар мобайнида Совет Армияси сафида хизмат қилди. 1985 йили ТошДУ журналистика факультетини тугатиб, ҳозир «Ленин учқуни» газетаси редакциясида ишлайди.

Ҳайкал ёнида

«Енгамиз» деб айтмоқчи эди,
Нафасини бўғиб қўйди ўқ.
У қайтадан тирилди, ҳатто
Кўкрагида яра изи йўқ...

Сохталик

Сезаман: сен уни ёмон кўрасан,
Аммо гапирасан сохта жилмайиб.
Дилингда борини айтмоқ бўласан,
Айтмайсан — сохталик борар улғайиб.

Яшаяпсиз бепарво, лоқайд,
Умрингизнинг охири йўқдай.
Бир кун келиб ўч олади вақт,
Санчилади юракка ўқдай.

Пушаймонлар қиласиз у дам,
Ҳайқирасиз: — «Бахт йўқ дунёда!»
Бахтга эса қолар бир қадам —
Босолмайсиз — вақт йўқ дунёда...

Қиш ойдинлиги

Дарахтлар баҳорни туш кўрар эмиш,
Қарға изғиринни хуш кўрар эмиш.
Биз ерда кўрмаган нон ушоғини
Кўкда учиб юрган қуш кўрар эмиш.

Дарс

Ватан муҳаббатин дарахтдан ўқдим,
дунёни севишни эса қушлардан.

Барнобек Эшпўлатов

ЗАРАФШОННИ

ИЗЛАБ...

Биринчи мақола

Дарёлар аслида денгизни эмас,
Бизнинг қалбимизни излаб юради.

Усмон Кўчқор

Бугунги жонқуярларнинг инсоният экологик инқиروز даврида яшаб турганини қатъий таъкидлашдан мақсадлари битта — баҳамжиҳат бўлиб атроф-муҳит таровати ва тозалигини сақлаб қолиш, ўсимликлар ва жониворлар, аввало олам мўъжизаси саналмиш Инсоннинг келгуси авлодлари ҳам ер юзи-

да яшаб қолиши учун имконият яратишдир. Ҳаётнинг муборақ бешиги ҳисобланмиш она заминнинг ёшини турфа моддалар атомларининг радиоактив парчаланиш тезлиги ва уларнинг нисбатига асосланиб 4,65 миллиард йил чамаси деб фараз қилинмоқда. Кўҳна маъданларнинг ёши эса 3,8 миллиард йилга тенглиги илмда исботланди. Янгидан-янги илмий текширишлар натижалари шуни кўрсатмоқдаки, сув ҳам ер тарихидаги энг муқаммал бирикмалардан бири бўлиб, унинг ёши 4 миллиарддан кам эмас экан. Дастлабки сув ҳавзалари қадимий маъданларнинг «қабристон» бўлиб, ушбу муқаддас мазордан илк бир ҳужайрали сув ҳайвонларининг қолдиқлари топилди. Олам ва замин тарихи заррабинидан кузатар бўлсангиз, бир ҳақиқат исботсиз равшан бўлади: коинот гултожи саналмиш одамзот чимдим муддат ичида миллион йиллар давомида таркиб топган, шаклланган ва такомиллашган борлиқ муҳитни ишдан чиқариб, яқсон қилувчи кучга айланган.

Болалигимизда паҳлавон Гераклни юнон тарихининг энг қудратли қаҳрамони эканини билганмиз. Паҳлавоннинг етти жасоратидан бири — тезоб Афина дарёсини бўғиб, улғув сувни Авгий отхоналари томон бошқаришидир. У узоқ йиллар тозаланмай ётган отхонани қисқа муддат ичида сувга оқизшига улгуради. Дарҳақиқат, қойил қолмай иложингиз йўқ. Афсонанинг ҳаётий мазмуни ҳақида, очиги, камдан-кам ўйлаймиз.

Муннажжимлар ва фазогирлар XX асрни инсон жуассасининг эркин парвоз қилишига шаъма қилиб, фазони забт этишининг олтин асри деб аташади. Инсон дунёқарашда эркинлик мавжуд, ҳеч қандай эътирозимиз йўқ бунга. XX аср техника ва технологик жараёнлар тараққиёти туфайли ишлаб чиқарувчи кучларнинг табиий ресурсларга нисбатан аёвсиз истеъмолчилик хуружини мисли кўрилмаган даражада авж олдириб юборди. Экологик олам имкониятлари чексиз ва ҳар қандай хатти-ҳаракатга бардошли деб келингани билан, инсоният унинг дардчил қиёфага кириб қолганининг шоҳиди бўлиб турибди. Демак, асримиз табиат ва уни тўхтовсиз ўзлаштирувчилар — истеъмолчилар ўртасидаги зиддият чуқурлашиб, ўзининг янги, балки сўнгги босқичига кўтарилган юз йилликдир. «Сўнгги пушмон — ўзингга душман», дейсан-у, лекин беихтиёр афсус чекасан; қудратли хатар шарпасини сезаркансан, юрак ҳовучлаб хитоб қилгинг келади: рўзгорингни, ботиний ва зоҳирий ҳаётингни энг мақбул йўлга солиб юборсанг-чи, эй Инсон!

**Баҳам овард хоку оташу об
Кард шуҳи ба сурати одоб
Жам то шуд жамод ном гирифт
Рафта аз он жо набот жом гирифт
Ба равони расиду ҳайвон шуд
Ба суҳан лаб кушиду инсон шуд.
[Бедил. Куллиёт, 29—30-бетлар].**

Бухори латиф — оламнинг бирлиги асоси, мунтазам ҳаракатдаги нозик буг деб билган Мирзо Бедил айни нозик буғнинг, тупроқ, сув, оловни одоб шаштини бузмай, уларни шўхлик билан бирлаштиргани — (пинҳоналик), уларни қовуштириб бўлгач эса чек-чегарасиз вуқуадни, ундан турфа ўсимликлар камол топиб ҳайвонот даражасига кўтарилганини, сўзламоққа оғиз жуфтлаган кун эса инсон зоти вужудга келганлиги ҳақида юқоридаги мисраларда ёзган. Сув оламнинг асосий унсурлари қаторига киритилган. Бухори латиф нима дегани? Аввало Бедил ижодий меросининг мураккаблиги ҳақида аюҳаннос солмоқчи эмасмиз. Бухори латиф атамаси билан Бедил дунёқараш материалистикми ёки идеалистикми? Буни таҳлил қилишга ҳам имкон йўқ. Ваҳдади мавжуд — ҳар қандай илмий дунёқараш сифатида олам асосларини излайдиган таълимотлардан биридир. Бедил айтмоқчи олам асоси бухори латиф пардасига бурканиб олган кўз-

га кўринмас Рухдир. Жаҳон олимларининг илмий изланишлари натижасида Бедил таълимнинг аниқ ҳақиқат эканлиги исботланишига ишончимиз комил.

Азалдан табиат инъомларига икки хил қараш ҳукмрон. Биринчи тоифа табиат неъматларига битмас-туганмас деб қарамаган, меъёр ҳукмига бўйсунганлар, иккинчи тоифа эса табиат неъматларини аёвсиз ўзлаштирувчилардир. Инсониятнинг ақлий баркамоллиги меъёрга нисбатан муносабат тушунчаси билан ўлчанса ўша даврлардаёқ ана шу хислат юксак даражада бўлган. Донишманд Афлотун «Қондалар» китобида «сувни ифлослашга дахлдор бўлган айбдор шахслар жазолансин, етказилган зарарин сув ҳавзаларини тозалаб бериш эвазига тўлашлари лозимдир», деб ёзган эди.

«Тою чашма қуриб битмагунча бирон киши ҳам сувни эъзоламайди». Табиатга эъзоз билан қараш ушбу мўғул мақоли маъзига сингдирилган. Табиатни асраш ва ундан меъёрда фойдаланиш барча жаҳон динларининг муқаддас китоблари, улуг афсоналари маъзи-маъзини тўлдиради. Мусо Алайҳис-Салом авлодларининг халоскори ҳам буюк Нил дарёсининг лойқа сувлари эди. Насронийликнинг қарийб барча маросимларида сувдан фойдаланилади, у тавоф этилади. Мусулмон оламининг муқаддас китоби Қуръонни қаримда ва Ҳадиси шарифда инсоний тахайюл кучи ҳаёт манбаи-сувнинг эҳтиромини яратишга қаратилган. Сув танқис бир шароитда яшаш тарзи саҳроий удумлар, қадимий тажрибалар асосида қурилади. Барча таъқиқлар ва йўл-йўриқлар, сувга, умуман табиат неъматларига қадр-қиммат нуқтан назаридан ёндашиш маданияти шаклланди. Сардобалар ва кўзаларда сув асраш, қудуқлар қазих ва уларни тоза туттиш, ариқ ва дарёларда оёқ ювмаслик, сувга тупурмаслик, нажосатни оқизмаслик каби турли кўрсатма ва таъқиқлар катта ва кичик халқларнинг ҳаётдан мустаҳкам ўрин олди.

1. Зарафшоннинг илмий таърифи

Табиатдаги чек-чегарасиз турли-туманлик сув туфайлидир.
Академик В. И. Вернадский

Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи ҳамда Зарафшоннинг илмий таърифига оид кенг илмий маълумотларни келтиришдан ягона мақсадим — дарё ва халқ хўжалиги, қадимги деҳқончилик санъати анъаналаридан воз кечиб туфайли бой берилган имкониятлар хусусидаги фикрларни ўртага ташламоқ, умуман, Орол денгизи фожиасига сабабчи бўлган хўжалик юритиш сиёсати туфайли кундан-кун оғирлашиб бораётган экологик вазиятнинг сабабларини таҳлил қилишдир.

Қадимий ўзбек миллатининг аجدодлари сув сурган водий — Самарқанд ва Бухоронинг асосий сув манбаи ҳисобланган Зарафшон дарёси шимолдан Туркистон ва жанубдан Ҳисор ҳамда Зарафшон тизмалари туташган ерда 3159 метр баландликда жойлашган Зарафшон музлигидан бошланади. Музликнинг узунлиги 24,7 км, кенглиги 1,7 км², қалинлиги 200 м³. Унинг ҳажми 40,8 кв.км⁴. Шуни айтиб ўтиш керакки, сўнгги 20 йил ичида музлик анча қисқарган ҳамда ҳаводаги чанг, туз, турли химикатларнинг музликка чўкиши натижасида унинг эриш жараёни анча қийинлашмоқда. (Сводки гидрометцентра СССР — М., 1987, 16-бет).

Зарафшон ўзининг биринчи йирик ирмоғи — Фандарё келиб қуйилган жойгача Мастчоҳ деб аталади. Мастчоҳ дарёси Зарафшон музлигининг куйи чегарасида 2775 м. баландликдан бошланиб, ягона ўзан бўйлаб баланд қояли ва тор тоғ дараси бўйлаб Ғарбга томон оқади. Дарё юқори қисмининг кенглиги 25 м. бўлиб, ҳар километр масофада ўртача ҳисоб билан 7 м. пастга тушади, шунинг учун ҳам у жуда тез оқади, тош, кум, лойқа каби оқизиндиларни ўзи билан кўп миқдорда олиб келади. Осие китъаси дарёларига тегишли жиҳатлари Зарафшон дарёсига татбиқ қилиш мумкин. Дунёнинг қайси томонида оқишдан қатъи назар Осие дарёлари уларни бош оладиган тоғларни аёвсиз емирадилар, шунинг учун уларнинг суви таркиби жуда бой ва тез оқиш туфайли яхши тўйинади.

Зарафшон музлигидан 205 км, куйида Варзаминор қишлоғидан юқорида Мастчоҳ дарёсига Фандарёнинг суви

чап ёндан келиб қўшилади ва шу жойдан бошлаб у Зарафшон номини олади. Мастчоҳ дарёсининг сув ҳавзаси 4650 кв/км.га тенг бўлиб, у асосан 3 дарё: Исқандарё, Яқноб ва Посрут сувларининг қўшилишидан ҳосил бўлади.

Мастчоҳ ва Фандарё ўзанлари туташган жойдан 56 км. куйида Дашти Ғозий қишлоғи қаршида Зарафшонга чап томондан Киштут дарё оқими қўшилади. Киштут оқимини қабул қилган Зарафшон тоғ дарёси орасидан чиқиб, бирмунча кенг водий бўйлаб оқади. Кенглиги 5—6 км. бўлган бу водий Ғарбга томон кенгайиб боради.

Панжикент шаҳридан 9 км. юқорида Зарафшонга йирик ирмоқлардан учинчиси — Мўғиён дарёси келиб қўшилади.

Зарафшонга Фандарё, Киштут ва Мўғиёндан ташқари унинг юқори қисмида Туркистон, Ҳисор ва Зарафшон тизмаларидан 50 га яқин тоғ жилғалари келиб туташади.

Зарафшон дарёсининг гидрографик таърифи қуйидагича: узунлиги 781 км, сув ҳавзасининг умумий ҳажми 12300 кв/км.га тенгдир.

Панжикентдан куйида Зарафшон ҳеч қандай ирмоқ қабул қилмайди, балки сунъий суғориш каналлари бўйлаб ўзининг ҳаётбахш сувларини сарфлашга киришади. Панжикентдан 15 км, Ғарбда у текисликка чиқади, бу Зарафшон дарёсининг аллювиал ётқизиклари туфайли вулқудга келган водийдир. Водийнинг Шимолий чегараси Нурота тизмаларининг Жанубий этакларида жойлашган қирлар билан, Жанубий чегараси эса Зарафшон тизмасининг паст адирлари билан туташади. Водий кенглиги 35—40 км.га боради, баъзи жойларда ундан ҳам ошади. Текисликка чиқиши билан Зарафшон дарёси кенгайди. У ороллар ҳосил қилиб, бир қанча ўзанлар бўйлаб оқади. Самарқанд воҳасида дарё ўзанининг кенглиги 1-1,5 км.га етади. Зарафшоннинг ҳар икки соҳилларини кесиб чиқарилган суғориш тармоқлари худди шу райондан бошланади. Самарқанд шаҳридан 7 км. Шимоли-шарқда Чўпонота баландлиги яқинида Зарафшон Шимолий ўзан — Оқдарё ва Жанубий ўзан Қорадарёга ажралиб Миёнкол оролини ҳосил қилади. Миёнкол оролининг узунлиги 100 км, эни — 15—16 км. Ўзининг қулай жуғрофий шароити туфайли Миёнкол қадим замонларда ўзлаштирилган бўлиб, водийнинг энг обод қисмига айланади. Водийнинг Миёнкол худуди Оқдарёдан 26 ва Қорадарёдан 15 та канал бош олади. Водийнинг ўрта қисмида Нурота тизмасининг Жанубий ёнбағридан кўплаб сойлар оқиб чиқади ва Зарафшонга келиб қўйилади. Булар орасида энг серсуви Мойбулоқдир.

Оқдарё ва Қорадарё туташган қисмида водий бироз торайиб унинг эни 18—20 км. га етади. У Шимол ва Жануб томонлардан тоғ олди паст ва баланд адирларини ёриб ўтади ва Ғарбга томон торайиб боради. Кармана шаҳри яқинида унинг кенглиги 8—10 км. дан ошмайди. Янгибозор ва Ҳазора ўртасида водийдан Конимех воҳаси ажралиб чиқади, понага ўхшаб чўл бағрига ёриб қиради, кенглиги 3—4 км.га боради. Шимолдан у Нурота тизмасининг кунботар этаклари билан туташган баланд қирлар ва Жанубдан Конимех чўлининг Офтобачи адирлари билан чегараланади. Навоий шаҳридан қуйироқдан бошлаб Зарафшон деярли икки томондан ўраб олинган чўл орасида оқади. Дарё ўнг соҳили бўйлаб Чўли Маликнинг шимолий этакларини ювиб ўтади. Сўнг Шимол ва Жануб томонлардан қисилган тор Ҳазора дарбандига оқиб қиради. Бу ерларда водий ниҳоятда тораяди, унинг кенглиги 2,5—3 км.дан ошмайди. Оқдарё ва Қорадарё қўшилган жойдан Ҳазорагача Зарафшондан 16 магистрал канал бош олади. Ҳазора Дарбандидан чиққач, у ўз водийсининг куйи қисмига қараб йўл олади. Водийнинг бу қисмига кириши билан Зарафшон йўналишини Жануби-Ғарбга томон буради. Шу йўналишда у конуссимон шаклда Бухоро воҳасини ташкил қилади. Бухоро воҳаси шимол ва ғарбдан кўчманчи қумлар остида қолган қадимги суғорилган ерлар орқали Қизилқум билан чегараланади. Шарқдан унга Малик чўли ҳамда Қизилтепа ва Қуйимзор адирлари, Жанубдан эса Қарши чўли ёндашади.

Мавриди бўлса такорланмас жуғрофий янгиликнинг суюнчисини сўрай. Худди ана шу ерларда, ишонасизми-йўқми, улуг Амударёнинг сувлари Зарафшонга келиб қуйилади.

Биз бу янгиликнинг ижобий ва салбий жиҳатларини мақола-нинг қуйироғида таҳлил қиламиз.

Қизилтепадан 7 км, Ғарбда Зарафшондан унинг дельта характерига қадимий ирмоғи Вобкентдарё ажралиб чиқади. Хархўрдан 10 км.га куйида Бухоро шаҳрини сув билан

таъминловчи Шоҳруд бош олади. Шу ердан Зарафшон Қорақўл дарё номи билан аталади. Дубабдан тахминан 78 км. қуйида Яккатут станцияси яқинида Зарафшоннинг қадимги қуриб қолган ўзани Мохондарё Қорақўлдарёнинг ўнг қирғоғидан Шимолий-Ғарбга томон ажралиб чиқади. Бу ердаги кенглиги 2—3 км.дан ошмайди. Яккатутдан 25 км. қуйида Зарафшон Қорақўл воҳасининг узунлиги 20 км, эни 35 км.дан ортиқроқ бўлиб, у Шарқ ва Шимоли-Ғарбдан Жануби-Ғарбга чўзилиб Қарши чўлига энган қирлар ва қолган 3 томондан Қизилқумнинг Шарқий қисми билан қопланиб туради. Ҳозирги вақтда водийнинг Бухоро ва Қорақўл қисмларида Зарафшоннинг ҳар иккала соҳили бўйлаб 35 та ариқ суғориш системаларини таъминламоқда. Бу ариқларнинг кўпчилиги Амурдарё сувининг етиб келиши туфайли барҳам топган.

Водийнинг юқори қисмидан тортилиб келган Зарафшоннинг суви Қорақўл воҳасида батамом тугайди. Фақат унинг партови Тайқир ўзани орқали Жанубга томон оқиб чиқади. Қиш ва баҳордагина ортиқча сувлар Тайқирга ташланади. Тайқир Қорақўлдан Жануби-Ғарбда жойлашган Денгизқўлга қуйилади, Зарафшон Амударёга 25 км. етмай Қизилқумда тугайди.

Асрлар бўйи деҳқонларнинг меҳнат фаолияти натижасида ўзлаштирилиб, обод этилган Зарафшон водийси суғорма деҳқончилик ерларининг сув билан таъминланиши дарё оқимининг барқарор режимига доимо боғлиқ эди. Етук гидролог В. П. Шульц классификацияси бўйича Зарафшон ва унинг юқори ирмоқлари доимий қорликлар билан таъминланувчи дарёлар қаторига киради. Шунинг учун ҳам унинг оқими доимийдир. Зарафшон дарёсининг 34 проценти сизот—қора сувлардан, 31 процент музликларнинг сувларидан, 34 проценти қор ва қолгани эса ёмғир сувларидан ҳосил бўлади. Шу сабабли Зарафшон сув балансидаги ўзгаришлар об-ҳаво шароитига ва ёғингарчиликнинг ҳажмига боғлиқ. Зарафшон тошқинлари бирмунча узок муддат ўтиб, одатда уларнинг бири иккинчисига уланиб кетади. Масалан, тоғлардаги қорларнинг эришдан ҳосил бўладиган дастлабки тошқин май, июнь ойларида, музликлардан пайдо бўладиган тошқин эса июль, сентябрь ойларида ўтади. Шу сабабли дарё оқимининг 62 фоизи ёз мавсумига тўғри келади. Август ойининг охирида бошланган озайиш март ойининг иккинчи ярмигача давом этади. Сентябрь, май ойлари давомида Зарафшон оқимининг ҳажми унинг йиллик ҳажмининг 38—39 фоизини ташкил қилади. Зарафшон оқимининг кўп йиллик ўртача ҳажми секундига 165 м³.га ва вегетация даври бўйича 273 м³.га этади. Зарафшон оқимининг юқорига кўтарилган даври водийда суғорма деҳқончилик учун сувга бўлган талабнинг энг кучайган даврига тўғри келади. Дарё режимидеги бу ҳолат шубҳасиз, водийни ўзлаштириш ва юксак суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожланиши зарур табиий шароитлардан биридир. Зарафшон водийни сув билан таъминлаш баробарида тупроқ унумдорлиги учун зарур минерал моддалардан иборат оқизинди жинсларни кўп миқдорда оқизиб келади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Самарқанд ва Бухоро воҳаларини суғориш деҳқончилик учун яроқли бўлган аллювиал текисликлардаги экин майдонлари, Зарафшоннинг мана шу лойқаси орқали ҳосил бўлган. Дарё сувининг ўртача лойқалиги Дупул-гидротехник пости яқинида 0,88 м³.га тенг. Кармана гидроузели яқинида эса 0,62 м³.га тенг бўлади. Каттақўрғон сув омборида Зарафшон суви совиб кетишидан ташқари лойқаси таркиби ҳам ўзгаради. Дарёнинг ҳар бир км². сув билан йиғиш майдони юзасидан ўрта ҳисобда ҳар йили 421 тонна оқизинди жинслар оқиб келади. Осиё тоғларидан тўйинадиган дарёлар орасида Зарафшон лойқалиги жиҳатдан тўртинчи ўринда туради.

Йиллик лойқанинг 82 фоизи ёзги оқим билан келади. Зарафшон йилига ўрта ҳисоб билан 4,5—5 миллион тонна лойқа олиб келади. Ёзги суғориш даврида Самарқанд ва Бухоро воҳалари бўйлаб экин майдонларига ётқизилган лойқанинг ҳажми гектарига 10—20 т.га тўғри келади. Бу шароитда экин майдонлари, умумий сатҳи 0,9—1,6 мм.га кўтарилади. **Надоматлар бўлсиниким, 60-йиллардан сўнг бошланган Самарқанд ва Бухоро сув тақсимотидаги қатор ўзгаришлар сабаб Бухоронинг қадимги суғорма ерлари Зарафшоннинг ана шу ҳаётбахш лойқасидан маҳрум этилди. Саноатнинг ривожланиши, янги ерларнинг ўзлаштирилиш ҳисобига содир бўлажак улкан талафотлар ҳақида ҳам қуйироқда батафсил тўхталамиз.**

Илмий маълумотларга қараганда дарё сувининг лойқалиги унинг қуйи қисмида юқори оқимга нисбатан кучаяди. Бу ҳолат Зарафшон оқимининг кучига боғлиқ бўлиб, ҳатто лойқа водийнинг қуйи қисмидаги суғориш системаларигагина бемалол етади ва каналларни лойқа босиб, уларнинг савёзлашуви, мўътатил ишламаслигига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам дарёнинг қуйи оқимида жойлашган Бухоро воҳасидаги суғориш тармоқларининг деярли ҳаммасини айниқса уларнинг адоқларини муттатасил лойқа босиб, йилига 2 марта ариқларни тозалашга тўғри келади. Натижада ариқ соҳиллари—рошлари бора-бора кўтарилиб, узун қир шаклини олган. Баъзан ком ва ариқ рошларининг баландлиги 4 м. ва эни 8—12 м.дан ҳам ошиб кетади. Боис, Самарқанд воҳасида роши баланд ариқлар камдан-кам учрайди. Бухоро воҳасида эса қадимги комларнинг излари яхши сақланиб қолган. Зарафшон лойқаси кимёвий таркиби жиҳатдан Урта Осиёнинг йирик сув манбалари—Амурдарё ва Сирдарёдан қолишмайди, айрим элементлари бўйича эса балки устунроқ ҳам туради.

Тупроқ унумдорлигининг гарови бўлган энг муҳим элементлар бўйича дарё лойқаларининг кимёвий таркибини солиштириш Зарафшоннинг оқизинди жинсларида Аму ва Сир лойқаларига нисбатан фосфор 1,5—2 марта ва калий 2 марта ошмироқ эканини кўрсатади. Вегетация даврида суғориш натижасида тупроққа келиб қўшиладиган элементларнинг умумий ҳажми қаторига тонна ҳисобида Зарафшон бўйича оҳак—2350 т, калий—485 т ва фосфор—43 т, Амударё бўйича оҳак—4190 т, калий—422 т., фосфор—45 т., Сирдарё бўйича оҳак—1300 т., калий—119 т ва фосфор—7 т. ни ташкил этади. Дарёнинг муаллақ оқизиндилардан ташқари сув билан бирга экин майдонларига турли хил эриган моддалар ҳам оқиб киради. Вегетация даврида Зарафшон дарёси эриган моддалари оқимининг миқдори 650—700 минг тоннага тенгдир. Шу жумладан, тупроқни озиклантирувчи муҳим элементлардан кальций—200 минг т., магний—33 минг т., калий—20 минг т., азот—1,5 минг т. ва фосфор—1000 т.ни ташкил қилади. Шуниси ҳам борки, Зарафшон суви кимёвий таркиби жиҳатдан Амударё сувларидан 2 элемент ва Сирдарё сувларидан 6 қўшимча элемент билан устун туради.

Агар вегетация даврида Зарафшон сувлари билан бир гектар ерга 36 кг, хлор кирса, Амударё ва Сирдарё билан кирадиган хлор миқдори гектарига 330—410 кг.ни ташкил этади. Натижада ернинг шўрланиши Зарафшон билан суғориладиган ерларда, Амударё ва Сирдарё билан суғорилган ерларга нисбатан 10—15 марта секинроқ кечади. Энди Бухоро вилояти ерларининг аҳволи тўғрисидаги академик М. Муҳаммаджонов маълумотларига эътиборни қаратайлик:

1959 йил Бухоро вилоятида жами суғориладиган 271,3 минг гектар ернинг умуман шўрланмагани 14,3; кучсиз шўрлангани—47,1; ўртача шўрлангани—169,6, кучли шўрланганлари 40,3 минг гектар ерни ташкил қилган.

Самарқанд областида эса бу кўрсаткичлар бутунлай бошқача тусдадир. Жами 298,8 минг гектар экин майдонининг шўрланмагани 270,4; кучсиз—24,7; ўртача—3,3, ўта шўрлангани—0,4 минг гектарни ташкил қилган.

Ушбу рақамлар мазмуни ва Амударё сувининг Бухоро ерларига оқизилиши оқибатлари 80-йиллар бошида ўзининг бор бўйи билан намоён бўла бошлади. Мабодо 60-йилларгача Зарафшон суви икки вилоят ўртасида тенг тақсимланган бўлса, саноат фойдасига бу нисбатининг ўзгаририлиши Бухоро вилоятида суғорма ерларнинг кўплаб шўрланишига, айрим ҳолларда шўрхокка айланишига сабабчи бўляпти.

Умуман олганда Бухоро вилоятида суғориш ишлари йилдан-йилга мураккаблашиб бормоқда. 1978—83 йилларда Зарафшон ҳавзасидаги тўқайлар, қамишзорлар, Малик чўл, Мўмин Мирзачўл, Уртачўл ҳамда Варахша каби қадимий деҳқончилик массивлардан ўзлаштирилган 60 минг гектар ер вилоят қишлоқ хўжалигининг елкасига оғир юк бўлиб тушиши тайин. Афсуски, ер ўсти суви—дарё ва ер ўсти сувлари ўртасидаги мувозанатни сақлаб туривчи тўқайлар ва қамишзорлар ўзларининг сиздирма—филтрлик хусусиятини йўқотиб, ботқоққа, шўрхокка айланоқдалар. Биргина Қизилтепа районида 5,8 минг гектар янги ўзлаштирилган экин майдонининг 3—4 йил мобайнида ортиқча сув сарфлаш ҳисобида амалга ошириладиган шўр ювиш туфайли чириндига бой юқори қатлами оқиб кетган, ерлар тошлоққа айланиши кузатилди.

2. Қутлуғ дарёнинг улуғ тарихи

**Сув хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин.
Сув хотин, сувсиз хотин,
Кўйлаклари бўз хотин.**

Ўзбек халқ қўшиғи

Давримизнинг улуғ ёзувчиси Ч. Айтматовнинг «Асрга таътирлик кун» романида келтирилган Манкурт ҳақида ҳикоя қилувчи афсонада шундай бир лавҳа бор: якка-ёлғиз фарзандини излаб йўлга чиқиб олдиған Найман она шомдан то тонггача булоқнинг шарқирашига кулоқ тутиб чиқади. Балки бу инсоний кайфиятдир, балки кўнгилдаги ишончни мустаҳкамлашдир. Нима бўлганда ҳам аввал Хўжа Аҳмад Яссавий қабрига, сўнгра ҳали манкуртга айланганини билмаган онанинг кўнгли сувдан таскин изляяпти.

Жаҳоннинг барча халқларида сув худоси бор. Дианис, Дожди Бог ва ҳоказолар. Ўзбек халқининг сиғинган аждодлари маъбуда сув хотин — Ноҳид эди. Шундай экан, Найман онанинг сувга сиғиниши янгилик эмас. Талқин, талқин... жуда буюк.

Урта Осиёда суғориш системаси ва унга асосланган деҳқончилик «бронза» даврининг охирида, яъни бундан тахминан 3200 йил муқаддам вужудга келганлигини Хоразм воҳаси, Зарафшон, Фарғона ва Сурхондарё водийларида олиб борилган археологик текширишларда аниқланган.

Зарафшон Осиё қитъасининг нисбатан «ёш» дарёларидан биридир. Қадимги хитой манбаларида Зарафшон «Номи» номи билан қайд этилган. Муаррих А. Тамошевскийнинг фикрича, дарёнинг қадимги номи Номиқ бўлган. Шуниси ҳам борки, Хитой манбаларида Номи деганда кўпроқ Сирдарёнинг юқори оқими тушунилиб, Зарафшон унинг ирмоғи саналган. Кейинчалик Политемит номи билан Юнон муаррихлари Арриан, Квинт Курци Куф, Страбонларнинг асарларида қайд этилади. Политемит Зарафшон дарёсининг қадимги номи эмас, балки у юнонлар томонидан берилган атамадир. Страбон «Сўгддан оқиб ўтадиган дарёни Аристул Политемит» деб атайди. Бошқа кўнгина жойларнинг номларини ўзгартириб, қайтадан куйганларидек, Македонияликлар унга (Зарафшон) ҳам бу номи берган эдилар, деб ёзади. Политемит сўзи юнон тилида ҳурматли, улуғ ва азим маъносини англатади.

Абул Ҳасан Нишопурийнинг «Ҳазоин-ул-улуғ» — «Билимлар хазинаси» асарига таяниб Норшохийнинг келтирган таълимотларига кўра дарё қадимда Мосаф деб ҳам аталган. «Худудул олам» муаллифи Зарафшонни «Наҳрул Бухоро» деб ёзади. «Рўди Бухоро бар дари Самарқанд мегузарад — Бухоро дарёси Самарқанд дарвозаси яқинидан оқиб ўтади» деган аниқ маълумотни учратамиз.

Зарафшон дарёсининг қадимги топонимлари тўғрисида XVI аср адабиётларида аниқ маълумотлар келтирилади. Бу манбалар орасида Урта Осиёдаги йирик руҳонийлар сулоласи Жуйборхўжаларнинг феодал ҳўжалигига оид тарихий ҳужжатларга берилган маълумотлар, айниқса, диққатга сазовор. «Дарёйи Ҳаромком ки дарёйи Кўҳак миноманд — Ҳаромком дарёсини Кўҳак дарёси деб атайдилар».

Урта асрларда Зарафшон дарёси асосан Кўҳак номи билан машҳур бўлган. Дарёга берилган бу ном даставвал XII асрда яшаган қаршилик муаррих Насафийнинг Самарқанд тарихига оид «Қандия» — «Шаҳарнома» номли асарида тилга олинган. Шомий ва Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ларида, «Равзат-ус-сафо», «Бобурнома», «Шайбонийнома» кати тарихий асарларда Ҳазрат Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» маснавийсида ҳам Кўҳак номи билан тасвирланади Зарафшон.

Дарё нима сабабдан Кўҳак номини олганини Бобур куйидагича таҳлил этади: «Кўҳак суви Шимолдан оқади. Самарқанддан икки куруқ келгай. Бу сув билан Самарқанд орасида бир пушта тушибдур. Кўҳак дерлар. Бу рўд пушта тубидан оқар учун Кўҳак суйи дерлар».

XVI асрдан сўнг Зарафшон деярлик Кўҳак номи билан юритилган. «Тарихи Роқими» асарининг муаллифи Саид Роқим Кармана яқинида Зарафшон устига қурилган кўприк

тарихини баён этар экан, асарнинг шу қисмига «Карманада Кўҳак дарёси устига қурилган кўприкнинг тарихи» деб сарлавҳа қўяди. Кармана топоними хусусида ҳар хил тарихий илмий қарашлар мавжуд. Бу баҳсни шундай ачулнлаш мумкин. Кармония топоними IX-X аср тарихий асарларида кўп-лаб учрайди. Араб истилочилари бошқа босқинчилар сингари маълум қадимий жуғрофий атамаларни ўзгартирдилар. Маълумки, араблар Зарафшон водийсини забт этишдан олдин Ҳаястон — Арманиянинг маълум бир қисмини бўйсундирган эдилар. Турон пасттекислиги тугаган, Зарафшон водийси анча тораёнган жойда жойлашган бу шаҳар атрофидан тоғлар, чағатлар умуман ўз табиати билан истилочиларга Арманистонни эсга солган бўлса ажабмас. «Қо-Армания» ўзагидан Кармония, кейинчалик Кармения топоними пайдо бўлган ва тарихийлашган деб ўйлаймиз, зеро бу Арманистонга ўхшаш масканлар деганидир.

Бухоро воҳасидаги энг йирик суғориш иншоотларидан бири Шоҳруд Урта асрларда Наҳри Зар ёки Рўди Зар номи билан аталган. Пайкентгача бўлган катта территория бу ариқ орқали суғорилиб, у ўзининг серсувлиги ва кенлиги жиҳатдан Зарафшоннинг асосий ўзани Қорақўл дарёга нисбатан ҳам каттароқ бўлган. Шунинг учун ҳам X аср тарихчилари Наҳри Зар Зарафшоннинг асосий куйи ўзани, у Бухоро шаҳридан оқиб ўтади деб ёзганлар. Шунга кўра дарёга Зарафшон номининг берилиши Наҳри Зар номининг исми билан боғлиқ бўлган деб ҳисоблаш мумкин.

Зарафшон атамаси XIX аср тарихий асарларининг барчасида дарёнинг ягона номи сифатида барқарорлашган.

Карл Маркс Суғорма деҳқончилик иқтисодиётининг асоси ҳисобланган шарқ мамлакатларида суғориш тармоқлари вайрон этилишининг энг оғир оқибатлари тўғрисида сўз юритиб, «Осиёда мамлакатни бутун асрлар давомида жонзотсиз қолдирмоқ, шу мамлакатни бутун тараққиётдан маҳрум қилмоқ учун битта қирғин урушининг ўзи кифоя қилади» деб ёзади.

Чингизхоннинг Урта Осиёга ҳўжуми ва мўғул истилочиларининг бир асрлик асрлик ҳўжмронлиги бошқа вилоятларда бўлганидек, Зарафшон водийсининг ҳам иқтисодий ва маданий ҳаётига, унинг деҳқончилик ҳўжалигининг асоси бўлган ирригациясига катта зарба берди. Самарқанд шаҳрини сув билан таъмин этган Жўи Арзис устига пишиқ фишлардан бино қилинган қадимги сув тақсимлагич мўғул истилочилари томонидан бузиб ташланиши натижасида шаҳар сувсиз қолиб, аҳолиси қирилиб, вайрон этилган. Самарқанд кейинчалик ҳам Афросиёб номини олган ўзининг қадимги харобалари ўрнида қайта тикланмаган. Академик В. Бартольднинг фикрига кўра XII асрнинг иккинчи ярми, XIV асрнинг бошларида бўлиб ўтган мўғулларнинг ўзаро тахт талашши натижасида Мовароуннаҳр аҳолисининг бошига тушган мусибат Чингизхон босқини келтирган вайронликка нисбатан узоқроқ ҳам чуқур излар қолдирган эди. XIV асрнинг II ярмида Урта Осиёда қудратли Темур давлатининг ташкил топиши билан Зарафшон водийсининг юқори қисмида Самарқанд шаҳри атрофларида йирик суғориш каналлари чиқарилиб, Миср, Дамашк, Шероз, Султония каби кўркам, янги қишлоқлар барпо қилинган ва Самарқанд ниҳоятда обод этилган бўлса-да, лекин Бухоро воҳасининг ирригация тарихида бу давр узоқ йиллар суғориш тармоқлари тикланиб келаётган даврнинг тадрижий давоми бўлган холос. Муаррих Бадриддин Кашмирийнинг «Равзатур ризвон» номли асарида келтирилган айрим маълумотларга қараганда Улуғбек замонида Бухоро воҳасининг Жанубий Шарқий чегарасига ёндош Сомонжўх даштига сув чиқарилиб, обод этилган. Минг надоматлар бўлсинким, бир замонлар обод этилган ерларда бизнинг давримизда Қуйимозор сув обори барпо этилиб, тарихда унумдор бўлган ерларни зах босяпти. Зарафшонга бир замонлар куйилган Зирабулоқ тоғларидан бош оладиган Дорилсой ўзани Навоий цемент заводи ва тоғ-маъдан комбинатининг оқава шахобчасига айлантрилган. Муаррих Амир Мўхаммад Бухорийнинг «Абдуллонома» асарида шундай жумлаларни ўқиймиз: «Уша вақтда ҳар тарафдан тескари шамол эсарди, ҳар тарафдан фитна гарди осмонга кўтариларди, ҳар кўни жигарни ўртайдиган олов ёқиларди, ҳар замон бало тўфони юқори кўтариларди, бардамлик ва сиҳат-саломатлик анқодек маҳфийлик пардаси остига яширинган эди, тинчлик ва хотиржамлик кибрити аҳмар ва аҳду ҳўнарининг ривожидек кўринмай

кетди, омонлик ва тўғрилиқ жаҳондан нафратланиб, интиқом ҳам жамият юлдузлари тўдасидаги чегараланиб қолган эди, халойиқ тангликдан ҳайрон бўлиб, фуқаро бурчак-бурчакда сарғардону андармон эдилар.

Мазкур парча аввало теурийлар давлатининг парчаланиб кетиши оқибаотида Зарафшон водийсидаги қисқа муддатли иқтисодий танглики таърифлайди. Лекин Шайбонийхоннинг ўзи ҳам, унинг авлодлари ҳам ўлкани хароба ҳолида ташлаб қўймайдилар. Бу сулоланинг энг дилбар, халқпарвар ҳукмронларидан бир амир Абдуллахондир. Нимагадир биз ўзбеклар ўз тарихимизга танти ва мардона муносабат билди-ролмаймиз. Маълумки, Абдуллохон ҳукмронлиги даврида (1557—1598) мамлакатда амалга оширилган қурилиш ва ирригация ишларини Бадриддин Кашмирий ифтихор билан шундай ёзганди: «Ҳар бир шаҳарда масжид ва олий мадрасалар бино қилиниб, уларнинг тоҳ ровоқлари етти рангли кошин, олтин ва лажвардлар билан нақланди, ҳар манзилда ровотлар ва сардобалар қурилиб, дарёлар устига тош кўприклар ўрнатилди. Ариқлар ўйилиб, даштларга сув узатилди. Элниг хумлари ва чоҳлари бугдойга тўлди. Халойиқ ўртасида омонлик арзончилик ва шоду хуррамлик пайдо бўлди». 1583 йилда Зарафшон водийсининг шимолида жойлашган Нурота тоғидан оқиб тушадиган Оқчоп сойининг дара ичига Абдуллахон-банди сув омбори бино қилиниб, Нуротанинг шарқий қисмида жойлашган Жўш ва Оқчоп атрофлари суғорилиб, обод этилди. Зарафшон водийсининг ирригация ҳужалигини, жумладан, Бухоро воҳасини суғориш тармоқлари бўйлаб Зарафшон дарёси сувининг тақсимотини тартибга солишда дарё устига қурилган Кармана, Мехтор Қосим, Чорминор, Жондор кўприклари каби сув ўлчағич, сув бўлғич кўприклар муҳим ҳўжалик аҳамиятига эга эди. Қарши чўлига Амударёдан биринчи марта ариқ очилди. Фикри ожизимча, ўзбек халқи тарихи тўла-тўқис ўрганилиши учун Абдуллахон шахси мамлакатнинг умумий ҳўжалик, маданий даражасига боғлаб чуқур қайта ўрганилиши лозим. Еттисойдан Каспийгача, Қундуздан ҳозирги Тюмень областигача чўзилган улкан давлатни юксак ҳўжалик юртиши учун имкон яратиб берган Абдуллахон ташки савдога ҳам катта эътибор берган. Ҳиндистон ва Туркия, Хитой ва Россия ҳукмронлари билан олиб борган ёзишмалари унинг нақадар дилбар шахс эканлигини кўрсатиб турибди. На Сомонийлар, на Теурийлар обод қилмаган Мурғоб дарёси водийсининг ҳам қайта тикланиши Абдуллахоннинг шахсий ташаббуси эди. Абдуллахон даврига оид 300дан ортиқ ўзбек халқи меъморчилиги дурдоналари сақланиб қолган. Бу хулосаларни келтиришдан мақсадим теурийлар ва шайбонийларга айрим-айрим кўз билан қараётган тарихчи ва ёзувчиларимизга андак бўлса-да танбех беришдир. Абдуллахон бошини қайта бириштириб кетган Туркистон халқлари унинг авлодлари ва кейинги ҳукмрон сулолаларнинг бебурдлиги туфайли аввало марказлашган давлатни парчалаб юбордилар, юксалишда жаҳон иқтисодиётидан орқада қолдилар ва охир-оқибатда...

Бухорийнинг буюк тарихий асаридан келтирган парчамиз ўзининг иккинчи томондан замонавийлиги билан қалбларни ларзага солади. Зарафшон тарихини батафсил келтиришнинг экологияга нима алоқаси бор деган савол туғилиши табиий. Мақоланинг биринчи қисмида шаҳарларнинг кенгайиши, аҳолисининг ўсиши, юксак саноатнинг пайдо бўлиши ва янгидан-янги ерларнинг ўзлаштирилиши кундалик, ойлик, йиллик сув сарфининг ўсишига сабабчи бўлди деб айтиб ўтган эдик. Ўзбекистон иқтисодиётининг бир ёқлама ривожланиши, яъни хом ашё етиштириб беришга асосланган ҳўжалик Урта Осиё миқёсида экологик вазиятнинг оғирлашишига сабаб бўлди. Она юртимизда экологик вазият оғир бўлмаган жойнинг ўзи йўқ. Шоҳсула кимники билиб бўлмайди. Самарқанд суперфосфат, «Красный двигатель», каноп, музлатгич, лифт заводлари ва ўнлаб кичик корхоналар, Жума, Каттақўрғондаги корхоналар, Навоий шаҳридаги электрхотимия, Навоийазот, цемент, тоғ-металлургия, мотор-ремонт, ун маҳсулотлари комбинатлари, заводлари ва Навоий ГРЭСи, Қизилтепа асфальт заводи каби юзлаб корхоналар Зарафшонни дарё мисолида эмас, ўз оқва шаҳобчалари деб билишади. Олтинчи синфдами-ей, еттинчидами, «Табиатда сувнинг айланishi» деган схемани ҳар биримизнинг ўқитувчимиз тушунтириб берган. Шаффоф ёғмир қуяди, тиниқ қор ёға-

ди, дарёлар пайдо бўлади, тўйимли сувлар оқади, улар қайта бугланади, қайта шаффоф... Тўхтагн бирпас, Зарафшон дарёсининг доимий суви айланиши бутунлай бошқача. Аввало у Самарқанд шаҳрини чуқур, тўйимли сув билан таъминлайди. Булуғур ва Жомбой далаларини суғоради. Химия заводининг асбоб-ускуналарини совитади, турфа хил заҳарларни оқизиб чиқади. Унлаб ариқлар орқали Пойарик, Иштихон, Оқдарё, Каттақўрғон далаларига оқади, яна нитратларга, пестицидларга бойиёди, Хатирчи, Навбахор, Навоий ноҳиялари далаларига оқади, охирида кимёвий заҳарли элементларга тўйинади. Самарқанддан сув ичган одам, Карманада уни тўйиб-тўйиб ичиши қийин. Ана энди 3 марта заҳар билан тўйиниб-тўйинмай оққач Навоий шаҳри корхоналарига хизмат қилади; юзлаб заҳарли химиявий бирикмалар ва ўнлаб турдаги кислоталар оқизилиб бўлгач, ниҳоят дарё Бухоро томон оқади, унинг далаларини заҳарлайди, «йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб» Бухорога етган одам энди Зарафшон сувини оғизга ҳам ололмайди. Бу гирдоб, ўзгача номга ноил эмас, Водий халқининг соғлигини ютмоқда, пуштини пинҳона қуритмоқда. Зарафшон дарёси тарихи ва табиат экологияси ўртасидаги кескинликнинг шаклланишини ўрганиш шунини кўрсатдики, аввало бевош дарёнинг аждодаларимиз томонидан жиловланиб экинсиз қўриқ ерларга ўнгарилиши туфайли пайдо бўлган, ҳамда биз юксак суғорма деҳқончилик маданияти деб атайдиган халқ ҳўжалиги иқтисодиёти асосларининг яратилиши жараёнида янада кучайди. Табиат эҳсонларидан оқилона фойдаланиш инсон ҳаётига қарши жиноят эмас. Аввало аждодаларимизнинг пастақам чангалзорларни ўзлаштириб йирик-йирик боғлар ва буғдойзорлар, пахтазорлар ва бедазорлар ташкил этишлари табиат билан муносабатдаги меъёрнинг кескин бузилишига олиб келмаган. Чет эллардан бостириб келган зобитлар касофати — суғориш системасидаги вайронгарчиликлар ва уларни тиклашга уриниш туфайли зое кетган йилларни ҳисобга олмаганда XX асрнинг 50-йилларигача Зарафшон дарёси касаллик ёхуд ўлим ташувчи манбага айлантирилмаган эди. Ҳўш, 50-йиллардан кейин нима бўлди? Файзулла Ҳўжаев пахта якказироатчилиги ҳали чуқур илдиз отмаган 30-йилларда жумҳурият иқтисодиётининг бир ёқлама ривожланиши нималарга олиб келишини шундай таърифлайди:

«Қишлоқ ҳўжалигида товар маҳсулотини кўпайтириш жараёни олға бораётганлиги ва бу жараёни тўхтатишга ҳаққимиз йўқлиги, чунки бу жараён, биринчидан биздаги деҳқон манфақатига мувофиқдир, иккинчидан, бу жараён иттифоқ эҳтиёжларини қондириш йўлидан бораётганлиги, яъни иттифоқ билан ҳўжалик муносабатларимизни мустаҳкамлаётган омилдир. Бошқа томондан, биз суғорилаётган асосий районларда пахта ва бошқа техникавий экинларни ривожлантиришга эътибор беришимиз лозим. Бизда бир неча миллион муваффақиятсизликлардан деҳқонларни сақлаб қолиш имкониятини тўғдиришдан иборат. Шундай қилиб, бу ерда ҳулоса шук, қишлоқ ҳўжалигимиз бераётган товар маҳсулотини кўпайтириш суръати тўхтатилмасдан, балки ерларни суғориш ва қадимдан суғорилган ерларни қайта ўзлаштириш йўли билан рағбатлантира бориши ва шу билан бирга қишлоқ ҳўжалигимизнинг ривожланиши Иттифоқнинг бошқа районларига боғлиқ бўлиб қолишини камайитиришга эришмоқ керак» [Файзулла Ҳўжаев. Танланган асарлар. 2—Т, 463—464 бетлар. 1978 й.] Ҳа, азизлар Ўзбекистон ҳукуматининг биринчи бошлигининг иқтисодий мақоласидан келтирилган парчадаги кейинги жумлаларини билмаймиз. Балки, Ф. Ҳўжаев қишлоқ ҳўжалигининг товар маҳсулотини ишлаб чиқариши хом ашё ёки ним маҳсулот етиштириб беришдан афзалликларини таърифлагандир. Балки, республика дарё, сойларининг имкониятларини ҳисоблаб чиқиб, пахтачиликни юксак даражада ривожлантириш ўнглаб бўлмас талафотларга олиб келишини башорат қилгандир. Балки... буёғи ёлғиз... китобни нашрга тайёрловчиларга аёнди...

Маълумки, Ўзбекистонда химия саноати корхоналари саноатининг бошқа тармоқлари сингари пахтачиликни ривожлантириш асосига қурила бошлаган ва бу «тадбир» ҳали-вери турли иқтисодий тадбирлар соясида амалга оширилверса керак, деб ўйлайман. Олимларимиз ва журналистларнинг

ҳисоб-китобиға кўра Иттифоқ химия саноати корхоналарининг 16 фоизи Ўзбекистонда қурилган, ишлаб турар экан. Икки маълумотни қиёслаб кўрайлик-чи: «СССРнинг ер майдони — 22,4 млн. км², Совет Ўзбекистонининг ҳудуди 448,1 белгиланган, демак, Ўзбекистон СССРнинг 56/1 қисмини ташкил этаркан. Юқоридаги 16 фоиз билан қуйидаги нисбатни солиштиришдан қандай хулоса чиқариш мумкин? Йўқса, бор-йўғи 8—9 фоиз тола юртнинг ўзида қайта ишланиб, қолган, асосий қисмининг бошқа республикаларда тайёр маҳсулотга айлантирилиши билан қишлоқ хўжалиғи маҳсулдорлиғи учун зарур ўғитларнинг 90 фоизи республиканинг корхоналарида ишлаб чиқарилиши ўртасидаги нисбатнинг барқарорлиғишдан қандай манфаатдор? Бундай муҳкам, мушуқул муаммолар жуда мўл. Икки миллиондан ортиқ аҳоли яшаватган Тошкент шаҳрининг шимолида Чирчиқ ва шарқда Олмалиқ каби химия, металлургия корхоналари кўплаб қурилган шаҳарларнинг касофати маълум даражада ўзбек халқининг маърифатли қисми авлодлари ота-боболари изини боса оладиган даражада соғлиқ ва билимга эга бўлишларига кафолат бера олармикан?

Зарафшон дарёсининг юқори оқимида жойлашган Самарқанд шаҳри сўлим табиаи ва ўзига хос меъморчилик санъати муҳташам иморатлари билан ҳар йили 1—1,3 миллион сайёҳни ўзига жалб қилмоқда. Одамлар 10 минг км йўл босиб улугвор Регистонни, жаҳонгир Темурнинг муборак қабрини, Шоҳи Зинда ансамблини, умуман бу элнинг санъати, тарихи, маданияти, удуми билан танишишга ва зиёрат қилишга ошиқадилар. Лекин, ана шу қадимий шаҳар ҳудудидан бошлаб Зарафшон водийсининг ялпи заҳарлиниши бошланади, 60-йиллардан бошлаб шаҳарда ва унинг атрофларида кўплаб саноат корхоналари қурила бошлади. Турли-туман автомобилларнинг тутуни қурилишда ишлатиладиган мойларнинг ўринли-ўринсиз ёқилиши оқибатида пайдо бўлган турфа рангли тўзонларга қўшилиб кетади. Натижада Самарқанд ҳавоси ўзгара бошлади ва унинг таркибида киши организми учун зарарли ва заҳарли моддалар — аммиак, водород пероксид, карбонат ангидрид, фторидлар ва шунга ўхшаш 36 хил оғу борлиги аниқланди. Биргина суферфосфат заводининг ўзи ҳавога 6 хил заҳарли газ чиқариб юборади. Юқорида санаб ўтилган моддаларнинг асосий хусусиятларидан бири уларнинг соф ҳавони сиқиб чиқаришидир. Майдони 51,9 км² бўлган шаҳарнинг ҳар бир км²ига 490—510 тонна чанг ўтириши олимлар томонидан аниқланган. Демак, биргина Самарқанднинг ўзига 104000 тонна чанг қўнар экан. Бу миқдорнинг 32—36 проценти фазовий чанглardan иборатдир. Аҳоли атеросклероз, юрак томири касалликлари, сурункали бронхит, ўпка раки, бронхиал астма, асаб касалликларига дучор бўлмоқда. Катта ёшдаги одамлар, айниқса болалар организмнинг юқумли вирусларга қаршилиғи сусайиши натижасида аллергия касалликлари содир бўлмоқда. Метеорологларнинг кузатишича, шаҳарда йил давомида эсадиган шамолнинг 34 проценти, Шарқий, 27 проценти Жануби-Шарқий, 18 проценти Ғарбий ва Шимоли-Ғарбий йўналишдадир. Ушбу маълумотлар ё ўз вақтида аниқланмаган ёки суперфосфат заводининг қурилишига бош-қош бўлганлар бу табиий ҳодисани назар-писанд қилмаганлар. Оқибатда суперфосфат заводи шаҳарнинг Шимоли-Шарқда қурилган. Шамолларнинг йиллик йўналиши ва завод қувур-минораларидан чиқаётган тўтун бевосита куюндек шаҳар устига ёпирилади, шаҳарликларни заҳарлагач, бутун воҳага тарқалади. Бир вақтлар оламга донги кетган Самарқанд боғлари ночор аҳволда. Ҳозирги вақтда шаҳарда майдони 30 гектарга етар-етмас бир талай оромгоҳ ва хиёбонлар мавжуд.

Лекин аҳоли жон бошига тақсимланса, 2—2,5 м² ташкил этади, холос. Болтиқбўйи ёхуд Москва вилояти шаҳарларидаги сингари аҳоли зич яшайдиган массивлар оралиғида янги-янги боғлар ташкил қилиниши керак.

Ўрта Оснё шаҳарларининг ҳусни сув билан. Шаҳарнинг гўзаллигини оширган, унинг ҳавосини юмшатадиган манбалар — Зарафшондан бош оладиган ва шаҳар оралаб оқиб ўтадиган Шавдор, Сиёб, Чашма, Обираҳмат, Обимаҳшад, Хўжаарик, Дамариқлардир. Ҳозирги кунда ана шу ариқлар ачинарли аҳволда. Уларнинг айримлари тагигача цементланиб, ҳар хил чиқиндилар билан тўлган, ариқ ёқасидаги дарахлар қурйи бошлаган. Шовдардан бўлса ариқларнинг канализация воситасига айланиб қолганлиги киши қалбини эзиб юборади. Масалан, Обимаҳшад ариғи ёқасида жойлашган Самарқанд кўн заводи ариқдан суткасига 3600 куб метр сув олади ва унинг уч минг куб метрини ифлослантириб чиқариб юборади. Шу тариқа Обимаҳшад водород сульфид ва аммиак бирикмаларига тўйиниб бормоқда. Боз устига шу ариқ ёқасидаги машина ювиш станцияларининг оқависи ҳам қўшилади. Ҳозирги вақтда Обимаҳшад сувида чўмилиш ҳам хавфли бўлиб қолган.

Лойиҳалашда ишлаб чиқариш корхоналарининг дарё сув ҳавзасидан 800—1,500 минг метр узоқликда қурилиши кераклиги ўқтирилади. Лекин Самарқандда, Чирчиқда ёки Тошкентда бўлгани сингари ариқлар нақ саноат корхонасининг марказидан оқиб ўтади. Навоий ноҳияси СЭСи хизматчилари суперфосфат заводида 1987 йил охирларида содир бўлган авариядан сўнг Зарафшон дарёси сувидан 1988 йил мобайнида 861 марта анализ учун намуналар олишган. 457 марта Зарафшон суви ичиш учун умуман яроқсиз деб топилган. Самарқанд вилоятида яшовчи умумий аҳолининг 36 проценти водопроводлардан сув истеъмол қилади. Қолган 1 миллион 300 минг аҳолининг ёшу қариси заҳри қотил ютмаганига ким кафолат бера оларкин?

«Қандия» муаллифи шундай ёзади: «Кўп йиллик давомида Самарқанд тўғрисида мақтовларни эшитиб юрган номаълум сайёҳ яҳудий уни кўриш орзусида Чин ва Хитой томондан келади. Самарқанднинг улугвор ва ҳашаматлигини кўриб ҳайратда қолади. Гўё ер ўзида ундан чиройли шаҳар мавжуд эмасдек. Сўнгра Кўҳак дарёси бўйига келади ва бир кишидан «Бу катта дарё қаерга оқиб боради!» — деб сўрайди. У одам «Бухорога боради», деб жавоб беради. Сайёҳ «Бухоро шаҳри азим бўлса керак, чунки унга катта дарё оқиб борар экан деб айтади. Сўнгра у Бухорога боради ва сайр қилиб қайтаркан, заргарлар растасида бир кишига нигоҳи тушади. У олтидан 2 оҳу, қумушдан 1 дона қуён ҳайкалчасини ёмби тарзида қўймоқда эди. Сайёҳ устадан: «Ким учун буларни тайёрлапсан!» деб сўрайди қизиқсиниб. Уста ишқорли қўлларини меҳнатдан узиб, «Самарқанд ҳокими учун деб жавоб беради. Самарқанд ҳокими шаҳримизга Зарафшон сувини юбориб туриши учун кўп йиллардан бери биз мана шундай қўша-қўша оҳулар, қумуш қуёнларни қўйиб, бир неча бошқа хил буюмлар, хизматкор ва қўллар билан унга тўлов бермоқдамиз», — деб шикоят қилади».

Азиз одамлар, бу олис ўтмиш ҳангомаси-ку, деб англаш фикрий ожизлигимиздандир. Аслида сув муаммоси, биз яшаб турган ҳозирги кунда ҳаёт-мамонт ишига эврилган экан, олдинда, Зарафшоннинг ўрта ва қуйи оқимида бизни янгидан-янги талафотлар ва йўқотишлар силсиласи кутиб ётибди.

Машъал Хушвақт

ЎТМИШ

Шундай бўлган, ҳа, шундай бўлган:
 Ҳар ким ўйлаб босган қадамни.
 Кўзларини ўйган, тилини кесган
 Замон ҳақ гапирган одамнинг.

Шундай кечган дунёнинг куни,
 Узгармаган ўлчов минг йиллаб.
 Доим ёлғончидан ҳақиқатгўйни
 Одамлар айирган тилига қараб...

Кўзларига қараб таниган уни,
 Кейин эса эргашган тайин —
 Тили кесилганга тутиб қулоқни,
 Кўзи ўйилганнинг ушлаб этагин.

* * *

У туфайли қанча аламлар ютдим,
 Қанча ғамга тутдим у деб юракни.
 Уни ойлаб кутдим, йиллаб кутдим,
 Йиртдим неча-неча кўйлакни.

Не ёмғирлар ёғди, не қорлар ёғди,
 Кўксимда яшади тоқат асирдай.
 Шўрлик юрагимни умидлар боқди,
 Ишонч етаклади уни басирдай.

Ҳали уни яна узоқ кутаман,
 Аламлар ютаман минг бора яна.
 Йиллар мени қувманг, зор ўтинаман,
 Йиртгани кўйлагим бор ҳали, мана!..

* * *

Мен сени изладим кечаги кундан,
 Бугун-чи, бугундан қидирмоқдаман.
 Тополмасам сени бугундан,
 Шунда ҳам қўрқмайман,
 Чунки эрта бордир олдимда.

Кўксимда яшади тоқат асирдай

Эрта жуда сирли,
 Жимир-жимирли,
 Гўё сен беркиниб турибсан унда...

Қишнинг сўнги тунлари

Кечагидек тун саросимали,
 Нотинч яна кечагидек тун.
 Тушига киради шўрлик қарғанинг,
 Қор — ўғирланган оқ пўстин.

Яна тонгга қадар бу ойдин ғусса
 Қолади қарғанинг бўғзида қотиб.
 Ухлаёлмай чиқар қиш бўлса
 Елкасига майсалар ботиб...

* * *

Улим, сенга қадар йўл узоқ,
 Ҳали азоблар бор мен йўқлайдиган.
 Чайнайдиган тошлар бор — қайноқ,
 Оловлар бор мен ҳўплайдиган.

Йўлим олис,
 Бу олис йўлда
 Ҳаёт турар сендан ҳам кучли.
 Машаққатли сендан минг марта,
 Минг мартаба сендан кўрқинчли.

Кутиш

Гул билан кутаман сени мўлтираб,
 Йўлакда қораси кўринмаганим,
 Осмонга ёлвориб, осмондан тилаб,
 Аммо ердан топиб олганим...

Ишончимни азоблар ғажир,
 Ғамлар юрагимни тишлашар.
 Кутиш — руҳим боғланган занжир,
 Гул — қўлимга солинган кишан...

* * *

Эркак ташқарига аста йўл олди,
 Оёғидан тутиб қолмади пойгак.
 Уйда бахтга тўймай бир аёл қолди,
 Меҳр кўрмай қолди бир гўдак.

Эркак кетар, бутунлай кетар,
 Узоқ-узоқларга бошини ола.
 Уйда пойгак қучиб бир аёл ётар,
 Кўрқув-ваҳимага ботар бир бола.

Эркак кетар, кетар қайгадир,
 Нигоҳи паришон, юзлари сўлғин.
 Қоқилади тез-тез негадир,
 Ҳадеб тепасида айланар қузғун...

Мақсуда Эргашева

АЁЛЛАР ЖИСМИДИР ЁНАЁТГАН ДАРАХТ

Ҳозир истаган газета ёки журнални шундоқ очсангиз, албатта, халқимизнинг иқтисодий аҳволи ниҳоятда ночорлигидан сўз юритган мақолага кўзингиз тушади. Ҳақиқатан ҳам шундайми, халқимиз шу даражада ночорми? Ҳа! Хатто айтилаётганларидан-да, ёзилаётганларидан-да баттарроқ. Биз ўзини ёққан аёлларни 250 нафар дедик.

Лекин, бу ҳисобга цирку ичиб ўлганларни, ўзини поезд остига ташлаганларни, ўзини дорга тортганларни қўйганимиз йўқ-ку. Уларнинг ҳисоби қанча экан?! Кейинги 5 йил ичида бизнинг Оқбўйра деб аталган дўппидедекка қишлоғимизда бир аёл ўзини олмага осиб қўйди, бир аёл эса ўзини поезд остига ташлаб ҳалок бўлди. Улардан аввалроқ 7-синф ўқувчиси пахта теримига бориб, ўзини уватдаги тутга осиб қўйган эди. Хайриятки, яқин йилларда ҳеч ким ўзини ёққани йўқ. Аёллар-ку — аёллар, ўз жонларига қасд қилаётган эркаклар-чи?!

Шу йил Олтиариқ районининг «Пахта учун» газетасида район халқ суди ўртоқ Сўпиевнинг «Арқонга алмашинган ҳаёт» мақоласи босилди. Унда айтилишича, январь, феврал ойларида районда етти нафар эркак ўзини осиб қўйган. Уларнинг икитаси ўқувчи. Хўш, аёллар-ку, феодал муносабатлардан, эр ва қайноналарнинг зулмидан ўзини ёқар эканлар, эркаклар нега «ўз ҳаётларини арқонга алмашмоқдалар»? Наҳотки, буларнинг ижтимоий сабаблари бўлмаса?

Ўз жисмига ўт қўяётган оналарнинг, ўз-ўзини дорга осаётган оталарнинг фарзандлари Фарғона кўчаларига таёқ ва тош кўтариб чиқишмадимикан? Уларнинг адолатсизликка томон отган тошлари ўз бошларига, аҳли Фарғона бошига, қолаверса, бутун ўзбек халқи бошига маломат тоши бўлиб ёғилди. Уларнинг ҳақиқат истаб кўтарган таёқлари тили ва дини бир бўлган турк ва ўзбек халқларининг қардошлиқ ипларини узишга хизмат қилдирилди. Ахир, бу низоларни фасод бойлаб, маддалаб, ёрилгунча кутиб турганлар, бир халқни саргардон, бир халқни эса бадном қилганлар ким?

Бу йиллардан, бу фожиялардан огоҳ бўлганларнинг ҳаммаси: «Нега? Нега? Нега бундай бўлди?», деб қайта-қайта

Биз кўйида «ёнаётган аёллар» хусусидаги мактубни эълон қилмоқдамиз. Мақсуда Эргашева — Сизга дардчил шеърлари билан яхши таниш шоира. У киши ўзи яшаётган қишлоқ, жонига қасд қилаётган хотин-қизлар ва бунинг сабаблари ҳақида ёзган. Ҳақиқатан ҳам шундаймикин? Ҳолбуки, ўзига ўт қўяётган аёлларимиз камайиш ўрнига йил сайин кўпайиб бормоқда. Мактубни ўқиғач, балки бизга жавоб ёзарсиз: улар фожиалар сабабини тўғри кўрсатяптиларми? Агар қониқмаган бўлсангиз, ўзингиз қандай ўйлайсиз? Унга бэрҳам бериш учун нималар қилиш керак?

сўрамоқдалар. Мен қўпол бўлса-да, шундай жавоб бераман: «Оч баччагардан қоч баччагарлар!» деганлар ёки «Уладиган хўкиз болтадан қайтмас». Ишлагани иш жойи, яшагани уйи, тирикчилик ўтказмоққа имкони бўлмаганлар нима қилсинлар?! Албатта, ўғирлик ёки безорилик қилади-да. Ахир, ўзбекнинг қизиққон ўғлонлари ноиложликдан жимгина оёқ узатиб қўя қолмайдилар-ку! Моддий қашшоқлик — маънавий қашшоқликнинг онасидир.

Юқорида қишлоқ аҳлининг аҳволи чидаб бўлмас даражада ночор дедим, энди мисоллар келтирмоқчиман. Бултур бизнинг колхозимизда болалар ўлими ниҳоятда кўплиги муносабати билан район санэпидстанциясининг ходимлари келиб текшириш ўтказдилар. Шу вақтда ҳар 1000 та боладан 51 таси ўлмоқда эди. Болалар ўлими юз берган оилаларда гўшт истеъмол қилиш киши бошига 17 граммни ташкил қилар экан. УН ЕТТИ грамм-а!!! Чумчуқнинг калласи ҳам 50 гр. келса керак-ку. Бир йилда бир одам 8 кг. гўшт истеъмол қиларкан. Мен жумҳуриятимизда ҳамма ҳам шунақа қашшоқ демоқчи эмасман. Олти кило гўштни бир кунда истеъмол қиладиган оилалар ҳам бор. Лекин улар биз оғиз кўпиртириб мақтайдиган «олтин қўлли» пахтакорлар эмас-да. Нега энди қишлоқ деҳқони бир кунда 17 гр. гўшт ейди? Қўпроқ олиб еса, пулига чиққон чиққаними? Ҳа, пулига чиққон чиққан! Ахир, у колхоздан олти ойгина гектарига 35—40 сўмдан ҳақ олади. Қолган олти ойда эса тишининг кирини сўради. Аввалги тургунлик деб атаган йилларимизда колхозда ишлаган ҳар бир одам озми-кўпми ҳақ олар эди. Энди эса бутун оила мактаб ўқувчисидан тортиб тер тўкиб меҳнат қилади, лекин иш ҳақи бир кишининг эҳтиёжини ҳам қопламайди. Чунки ер оз, ҳар оилага бир, бир ярим гектардан ер тўғри келади. Бизнинг колхозимизда оддий колхозчининг иш ҳақи 600—800 сўм, тракторчи ва шифёрларники 900—1200 сўм атрофида, идора ходимларининг иш ҳақи эса 2000—3000 сўмни ташкил этади. Кўришиб турибдики, энг кам ҳақни гоҳ аёзда, гоҳ жазирама иссиқда меҳнат қиладиган «корхонасининг томи йўқ» колхозчи олади.

Бир колхоз миқёсида оладиган бўлсак, бир пахтакорнинг бошида ўттиздан ортиқ бошлиқ бор. Звено бошлиғи ёки ижарачи, бригадир-табелчи, раис ва раис муовини, партком ва тафтишком ва ҳоказо... Бу бошлиқларга райком ва обкомдан тортиб юқори идора бошлиқларини ҳам қўйсак, «Минг қўшичага бир бошичи» деган мақолнинг тескариси пайдо бўлади: бир қўшичага минг бошичи. Албатта, бу бошлиқлар ҳам ҳақ-

ни бир килограмм пахтанинг ҳисобидан олишади. Шу кунгача пахтамыз давлатга ўрта ҳисобда 60 тийиндан сотилмоқда. Шундан 33 фоизи колхозчига иш ҳақи сифатида тўланади. Демак, пахтакор бир кг. пахта ҳисобидан 23,3 тийин ҳақ олади. Раису парткомларнинг иш ҳақи шунинг ичиди. Бунинг ичиди олиқ-солиқлар ҳам бор. Бизда бир дона рўмолча 56 тийин туради. Демак, пахтакор бир дона тўқилган рўмолчани сотиб олиш учун 3 кг. пахта етиштириши керак. Ваҳоланки, 3 кг. пахта давлатга 150 сўм атрофида фойда келтиради. Қани энди шу 3 кг. пахтанинг асл баҳосини колхозчига бир ойлик иш ҳақи сифатида тўланса! Йўқ, бизда йил давомида 600 сўм ҳақ олган колхозчи, 12 килограмм пахтанинг асл нархи баҳосида ҳақ олади! Ана сизга адолат ва тенглик!

Ҳаммамизга маълумки, давлат планлари ҳамма соҳада 100 фоиз қилиб белгиланади. Пахта етиштирсанг, юз фоиз давлатга топширасан. Ошиғи мажбуриятга. Мева етиштирсанг, уни ҳам сув текин нархда давлатга топшир. Сабзавот етиштирсанг, марҳамат қилиб давлат планини 100 фоиз бажариб қўй. Агар бўлса етиштирсанг, уни ҳам давлатга 1 сўм 80 тийиндан юз фоиз давлатга топшир-да, ўзинг қассобдан 6 сўмга бир кило бўлса сотиб ол, ойда-йилда бир болаларнингга 17 граммдан улашиб бер! Тухум топширсанг, уни ҳам давлатга 6 тийиндан сот-да, керак бўлса, магазиндан 13 тийиндан сотиб ол. Лекин аёнки, ҳеч бир колхозчи боласига тухум сотиб олиб егизмайди. Ахир иккита тухум бир кило пахтанинг пулига келади-ку.

Нега колхоз ўзи етиштирган бўлса ёки тухумнинг ҳеч бўлмаса 20—30 фоизини шу нўматларни етиштирганларнинг ўзларига беролмайди. Улар туғул, боғчадаги норасидаларига ҳам етарлича ажратолмайди!

Энди болалар ўлимнинг қўлиги масаласига қайтсак. Бу болалар камқон оналарнинг қонидаёқ, нимжон бўлиб тутилмоқдалар ва туғилгач, «оқсил очлиги»га гирифтор бўлмоқдалар. Инграниб-инграниб, азоб торта-торта норасида ҳолида оламдан кетмоқдалар. Исталган район касалхонасининг болалар ёки аёллар бўлимига киринг, ранги сариқ гўлдек заъфарон аёлларни, бўйни иплигдек озғин, онасининг елкаларига бош қўйган болаларни учратасиз.

Болалар ўлимига камқонлик, оқсил ва витамин етишмаслиги, заҳарли ҳаво ва сувдан ташқари яна бир сабаб борки, бу ҳақида ҳозирча унча бош қотирилмаётир. Қишлоқ болаларининг кўпчилиги ёзда ичбуруғдан ўлсалар, қуз, қиш ва баҳор ойларида зотилжамдан ўлмоқдалар. Тўғрироғи қалдирғоч қанотининг соясидан ҳам совуқ қотғувчи мурғак болаларнинг ўлкасини совуқ уриб кетмоқда. Шу кунгача жумҳуриятимиз 33 фоиз газлаштирилган бўлса, бу ҳам шаҳарлар ҳисобига. Аксарият қишлоқларга эса табиий газ келтирилмаган ва келтирилмоқчи ҳам эмас. Оролнинг қуриши натижасини, ўлкамызга қиш эрта келиб, кеч кетмоқда. Октябрдан апрелнинг охиригача печка ёқилади. Орадаги 7—8 ойлик совуқда ёқиш учун 40—50 сўм маош оладиган колхозчи ўтин-кўмирни қаердан олади, бир тонна кўмир фалон пул бўлса. Не илож,

қишда бутун оила — ўн-ўн беш жон — келин-куёв, қайнона-қайнота, ака-сингил, бола-бақра бир хонада яшайдилар. Гул сингари нозик гўдаклар эса бир эшик очилишидаги шабада билан зотилжамга учрайдилар ва... Омон қолгани ҳам нимжон, касалманд бўлиб ўсадилар. Мен мактабда муаллими бўлиб ишлайман. Биз айрим вақтлар болаларни тикка қилиб қўйиб турлича мажлис ва линейкалар ўтказамиз. Шунда мажлис 20 минутдан ортиб кетадиган бўлса, болалар пишган олмалардек тўп-тўп этиб ҳушдан кетиб йиқила бошлайдилар. Шунинг учун мактаб ҳамшираси линейкаларимизда асбоб-ускунасини тайёрлаб доим ҳозир у нозир туради. Нега бу болалар бу қадар нимжон? Чунки улар кун бўйи бир маҳал уйда онаси пишириб берган ёвғон пиёва билан юрадилар.

Миндан ошиқ бола ўқийдиган мактабга атиги 2—3 к. дан бўлиб ажратилади, бу ҳам кунни узайтирилган группа болаларига. Бошқа болалар учун эса мактабда лоқал ошхонанинг ўзи йўқ. Оқсил ва витамин етишмай яшаётган бу болалар ҳушдан кетмай ким ҳушдан кетсин бу аҳволда.

Бизнинг қишлоқларимизга нега газ келтирилмаётганини сўрасак, Иттифоқ госплани Ўзбекистонга жуда оз газ лимити ажратаётганини айтадилар. Бу тўғри бўлса керак. Лекин қаловини топсанг, қор ёнар экан. Биз яшаб турган Оқбўйра қишлоқ советида 30—40 оилага мўлжалланган бир шаҳарча бор. Уни «Жилгородок» деб атайдилар. Бу шаҳарча Файзиободдаги темир-бетон конструкциялари заводига четдан келиб ишлайдиганлар оиласига мўлжаллаб қўйилган. Бу ерда кўпроқ бошқа миллат вакиллари яшайдилар.

Қарангки, Файзиобод қишлоғининг бир маҳалласи бўлган ана шу жойга табиий газ келтирилганига бир неча йиллар бўлди. Иссиқ-совуқ сув доим муҳайё, ҳатто молхона ва чўчқахоналарини ҳам иссиқ сув билан иситадилар. Бизнинг қишлоқда эса ҳаттоки, ҳаммом йўқ. Утган йиллари ҳатто мактаб болаларини бит босиб кетди. Ахир, бу бизнинг бахтиёр замонамиз учун иснод эмасми?!

Нега Файзиобод қишлоғининг бир маҳалласи бўлган «Жилгородок»га табиий газ лимити ажратадилар-у, унинг атрофидаги Файзиобод, Оқмозор, Зилха, Оқбўйра қишлоқларига етмиш йилдан буён марказ газ лимити ажратилмайди? Нега тўртта қишлоқ ўртасидаги бир маҳаллага табиий газ келтирган-у, бошқалар етмиш минг йилдан буён момоларимиз қовлаб келган қора ўчоқни ҳануз қовлаб ўтирадилар?! Бу ижтимоий адолатсизлик эмасми?!

Ўзбекистонда аввал аёллар-оналар ёнди. Кейин эса Фарғонада уйлар — хоналар ёнди. Ўзларини ёққан аёллар — ёнаётган дарахт. Уйлари қуйдирилган Фарғонам менинг — ёнаётган дарахт. Улар ёна-ёна шоир айтгандек оламни ёнмоқ даҳшатидан огоҳ этмоқдалар. Бизлар ҳушёр бўлайликки, аёллар жисмидан бошланган бу ёнган оламни тутмасин.

Азизлар, менинг ҳам қўлимда гуғуртчўп, мен ҳам ўзимни ёндирсам арзийди. Лекин мен бу гуғуртни жисмимга эмас, қалбимга қақаман.

«Яда тошига қон етгач...» ёки «Ёмғир тоши» ҳақида афсона

Алишер Навоий халқимиз орасида асрлар оша ардоқланадиган қадимий анъаналар ва маросимлар билан боғлиқ сўзлар сеҳрини нозик англаган санъаткор эди. Унинг газалларида шундай мисралар учрайдики, гоҳида биттагина сўз ёки иборанинг ўзи бугунги кунда аллақачонлар унутилиб кетган кўнра удумларимизни қайта тирилтиргандай бўлади. «Ғаройибус сигар»даги «Қошинг меҳробини васл аҳли этмиш қиблаи мақсуд» деб бошланадиган газалда шундай байт бор:

Яда тошига қон етгач, ёгин ёғқондек, эй соқий,
Егар ёмғурдек ашким чун бўлур лаълинг шароб олул.

Байтда қандайдир сирли тош воситасида сеҳр-жоду йўли билан ёмғир ёғдириш ҳақида гап кетаётганини сезиш қийин эмас. Хўш, яда тоши нима? У қанақа тош ўзи?

Утмишда табиат ҳодисаларининг ҳақиқий моҳиятини билмаган қадимги одамлар қурғоқчилик ва сувсизликдан қийналган чоғларида сеҳргарлик қилиб, табиатга, ёгин-сочин ва сув маъбудаларига таъсир ўтказиш мумкин деб ўйлаганлар. Винобарин, сеҳрли «ёмғир тоши» кўмагида шамол, чақмоқ, бўрон қўзғотиш, ёмғир-қор ёғдириш ва уларни тиндириш удумлари боболаримизнинг табиат ҳодисаларини тилсимлаштириш билан боғлиқ эътиқодий инончлари замирида шаклланган. Туркий халқлар орасида кенг тарқалган афсоналар талқинига кўра, яда деб аталувчи рангдор тошга ҳайвон ёки қуш қонини суртиб, афсун ўқилгач, қуёшга қарагилса ёки сувга солинса, ўша заҳотиёқ шамол пайдо бўлиб булутларни ҳайдаб келар ва ёмғир ёға бошларкан. Маълумки, қадимги турк қавмлари булут ва ёмғирни мўғтабар санашган. Чунки, ёгин-сочин мўл бўлса, яйловларда ўт-ўланлар барқ уриб ўсади, лалми ерларга экилган донли экинларнинг ривожига тезлашади. Шу боис аجدодларимиз табиат эҳсонига кўз тикиб, қурғоқчилик бўлганда, томчи ёмғирниям кўзга тўтиё қилиб яшаганлар. Ҳар бир туркий қавмнинг ўз афсунлари — ядачиси бўлган. Кўклам қурғоқ келса, у сеҳрли тош — яда кўмагида дуо ўқиб, турли магик усуллар, афсун ва аврашлар билан табиат ҳодисаларининг «эгалари»дан ёмғир юборишини сўраганлар.

Яда тоши ва ёмғир ёғдириш маросимига алоқадор маълумотлар туркий элатлар тарихининг илк даврига оид ёзма ёдгорликларда ҳам учрайди. Хусусан, Хитой тарихчиларининг гувоҳлик беришларича, милоннинг VI асрида яшаган қадимги турк қоҳинларидан бири Ичжини Нишиду «гайритабий қудратга эга бўлган: у афсун ўқиб, ёмғир ва шамол чақира олар экан». (С. А. Абрамзон. Этнографические исследования С. Е. Малова — «Тюркологический сборник», М., 1978, 18-бет). Бу тасодиғий бўлмаса керак. Чунки «яда» деб аталувчи бу ғаройиб тош билан сеҳргарлик қилиб мўғ-

жаза кўрсата олувчи кишилар ва бундай ёмғир ёғдириш ҳақидаги афсоналар туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги маълум.

XI асрнинг буюк тилшуноси Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луготит турк» асарида ҳам яда тоши билан боғлиқ ҳайратомуз маълумотлар келтирилади. «Девон»нинг 3-жилди, 8-саҳифасида қуйидагиларни ўқиймиз: «Яда — ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш усулидир, — деб ёзади Маҳмуд Кошғарий. — Бу одат улар орасида кенг тарқалгандир. Мен буни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёгинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёгинни сўндирди». Туркий элатлар диёрини кезиб, халқ оғзаки ижодиёти ва маросимларини синчиклаб ўрганган улғур аллома «ёмғир тоши» тўғрисидаги халқ афсоналарини тўплаган, ҳатто айрим ядачилар билан ҳамсуҳбат бўлганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. У афсонавий тош ёрдамида табиатга таъсир ўтказиш маросимини шундай тасвирлайди: «Бек ядачига дуо ўқитди. Шунинг учун шамол эсди. Ёмғир ёғди. Бу ҳодиса турклар мамлакатига машҳурдир. Тош орқали шамол, ёмғир, совуқ қўзғотилади» (ДЛТ, 2-жилд, 410-бет). «Девон»нинг 3-жилд, 322-саҳифасида эса «ятлади» феълига Кошғарийнинг ўзи «афсунчи ёмғир ёғдириш учун яда тоши билан дуо ўқиди» деб изоҳ беради.

Маҳмуд Кошғарийдан бир аср бурун яшаб ўтган Ибн Ал-Фақих қаламига мансуб «Китоби ахбор ал-булдон», яъни «Мамлакатлар ҳақида ахборотлар китоби» асарининг ўғузлар диёри тасвирига бағишланган бобида ҳам яда тоши тўғрисидаги қадимий афсоналардан бири келтирилган: «Нақл қилишларича, кунлардан бир кун ўғузларнинг улғур аждодларидан бири сайру саёҳатга чиқиб, ов овлаб, вақти хушлик қилиб юра-юра сеҳрли тоғ жойлашган мамлакатга бориб қолибди. Чўққилар ортидан кўтарилаётган қуёшнинг қизғин нурлари бирпасда чор-атрофдаги барча насаларни жижғанак қилиб юборибди. Ерли аҳоли эса эрта тонгданоқ қуёш нури тушмайдиган қоронғи ертўлалар ва горларга бекиниб олишар, ёввойи ҳайвонлар эса фақат шу тоғдагина бўладиган сеҳрли тош туфайли жазирама иссиқдан жон сақлашар экан. Уғузларнинг бобокалони эътибор бериб қараб турса, дарада ўтлаб юрган ҳайвонлар офтоб чиқиши билан «ёмғир тоши»нинг кичкинагина бир бўлагини оғизларига солиб олганча, бошларини тепага кўтариб осмонга қарашар, шу пайт кўк юзини қора булутлар қоплаб, жониворларни ўз паноҳига оларкан. Улғур ҳоқон ана шу «ёмғир тоши»нинг бир бўлагини ўз юртига олиб келган ва қавмларига мерос қилиб қолдирган эмиш» (С. А. Агаджанов, Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969, 122-бет).

Яша тоши ҳақидаги тасаввурлар туркий қавмларнинг деярли барчасига аён бўлган. X асрда ижод қилган машҳур муаррих Абу Дўлафнинг маълумотларига қараганда, қорлуқ қабиласи ҳам «ёмғир тоши»ни мўғтабар ҳисоблаган. Яшил рангли бу тошни улар азия билиб сигинишар, ёгин-сочин камчил бўлган вақтларда унинг шарафига қурбонликлар қилишаркан.

Мўғжизакор тош ҳақидаги қадимий афсоналар Навоий замондошларига ҳам маълум бўлган, албатта. «Ёмғир тоши» ёрдамида афсунгарлик қилиш удуми Алишер Навоий давригача сақланганлигини улғур бобомизнинг юқоридаги машҳур байти тасдиқлайди. Зеро, ўша даврларда ҳам лал-

микор ерга экин эжиб, деҳқончилик қилувчи соҳибкорлар сув танқис йиллари яда тоши воситасида табиатдан қулай об-ҳаво, ёмғир ва қор тилаганлар. Бунинг устига Навоийга деярли замондош бўлган буюк қалам соҳиби Бобур ўзининг «Бобурнома»сида Хожа Мулла Садрни таърифлар экан: «Толиби илмлиги бор эди, луғатни хили билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчулугни ва ядачиликни ҳам билур эди», — дейди («Бобурнома». Тошкент, 1969, 98-бет). Бундан чиқди, ҳатто XVI асрда ҳам яда тоши билан ёмғир талаб қилиш удуми бўлган экан-да!

Қадимги аجدодларимиз ёмғир ёғдириш маросимларида қўллаган ашё — яда тоши ҳақидаги мифологик тасаввурлар классик адабиётимиз бадииятини бойитди. Яда тоши воситасида образ яратиб санъати Навоийнинг бадиий маҳорати тўғрисида анъанага айланди ва бошқа шоирлар ижодида ҳам давом этдирилди. УЗССР ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида 940-тартиб номери билан сақланаётган ноҳир асарлардан бири — «Муносиул ушшоқ»нинг 1036 — варағидаги ғазалда мана бу байт учрайди:

Лабинг хаёлида кўзлар анингдек ашқифшондур,
Ки тўкмак ила ёғин қонга тушса ҳам яда қилмас.

Мунис қаламига мансуб бу мисралар, биринчидан, адабий анъана мевасидир, иккинчидан, «ёмғир тоши» ҳақидаги хоразмликлар афсоналарини ўзида мужассамлаштирган.

Яда тоши билан ёмғир ёғдириш маросимлари Урта Осиё ва Шарқий Туркистонда XX аср бошларигача яшаб келди. Таниқли этнограф Т. Д. Баялиева асримиз аввалида машҳур бўлган икки қирғиз «жайчи»си — ядачиси ҳақида ёзган эди. Улардан бири Тянь-Шанлик Тўқтурбой Чўпонбоев (черик уруғидан), иккинчиси Жанубий Қирғизистонлик Суномали Қосимов (босиз уруғидан) яда тоши — жай таш ёрдамида сеҳргарлик қилиш билан шўғулланишган.

Қозоқларда жай тас, ўзбек, мўғул, олтой, туркман тилларида яда, ёқут тилида «сата», тувинчасига «чат таш» деб юритилган бу «ёмғир тоши» ҳақидаги ирим-сирим ва афсоналар қадимги туркий қавмларнинг мифологик эътиқодлари билан боғлиқ. Бизнингча, «яда» сўзи қадим замонларда об-ҳавога сирли йўсинда таъсир этиш мақсадида ўтказиладиган жодугарлик усулларидан бирининг атамаси сифатида қўлланилган. «Яда» ва «жоду» сўзларининг бир-бирига уйқашлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Кейинчалик, бу атама ўша маросимни ўтказишда қўлланиладиган асосий ашёлардан бири — тошга нисбатан ишлатила бошланган. Академик В. М. Жирмунскийнинг таъбири билан айтганда, «Об-ҳавога сеҳр-жоду ила таъсир этиш Сибирь ва Урта Осиёда яшаган туркий халқларнинг қадимий шомонистик маросимлари сирасига киради».

Фольклористик ва этнографик кузатишлар натижасида жумҳуриятимизнинг олис қишлоқларида ёмғир, шамол, бўрон кўзготуш ва уларни тўхтатиш мақсадида ўтказиладиган маросимлар мавжудлиги қайд қилинди. Зарафшон воҳасида «Сус хотин», Сурхондарёда «Бўз хотин», «Суст хотин», Қашқадарё вилоятида «Сўз хотин», «Чайла қозоқ», Туркистонда «Чой момо», Бухоро вилоятининг қишлоқларида «Чала хотин», «Кўсам-кўсам», «Сур хотин», Жанубий Тожикистоннинг ўзбек-лақайлар яшайдиган қишлоқларида «Суст хотин» номи билан юритиладиган бу маросимларнинг моҳияти аслида битта: сўз сеҳри билан табиатга таъсир ўтказиб, ёмғир ёғдириш.

Сирдарёликлар кампир шаклидаги кўғирчоқни кўтариб олиб, қишлоқ кўчалари бўйлаб юриб, қўшиқ айтишган. Ҳар уй олдига борганда хонадон соҳибаси кампир-кўғирчоқнинг устидан сув қуяди, хотинлар эса кўғирчоқни кўтариб туриб, қўшиқ айтадилар. Ёмғир ёғдириш маросимида айтиладиган қўйидаги қўшиқ намунасини марҳум фольклоршунос Охунжон Собиров ёзиб олган:

Сув хотин — султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин,
Сув хотин — сувсиз хотин,
Кўйлаклари бўз хотин.

Ёмғир ёғсин сув хотин,
Бугдой пишсин сув хотин,

Хирмон тўлсин сув хотин,
Сув хотин — сувсиз хотин.

Ҳавони ёғдирган сув хотин,
Бугдойни бўлдирган сув хотин,
Элни тўйдирган сув хотин,
Сув хотин — сувсиз хотин.

Ёмғир ёғдириш маросимининг кейинги тараққиёти натижасида «ёмғир тоши» ҳақидаги тасаввурлар унутилган. Шаҳрисабадан 40 км. шарқроқда жасур Муқаннинг охири қароргоҳи вазифасини ўтаган Ҳисорак қишлоғида кузатилган «Сув хотин» маросимида қўлланилган бир усул ўша яда тоши тўғрисидаги афсоналарни эслатгандай бўлади: Кампир-кўғирчоқ кўтарган аёл кетидан бораётган икки нафар эркак қўлларидан тошларни бир-бирига уриштириб, маросим қўшиғига жўр бўлиб овоз чиқаришади. Ёмғир қақриш маросими — «Сув хотин»да тошдан фойдаланиш удуми, бизнингча, яда тоши ҳақидаги иримларга боғланади.

Ёмғир қақриш маросими билан боғлиқ оғзаки ижод намуналарини фольклоршунос олим В. Саримсоқов ҳам тадқиқ этган. Виз 1982 йилнинг жавосида лақай ўзбекларининг фольклорини ўрганиш мақсадида Жанубий Тожикистонда бўлганимизда, Евон ноҳиясининг Султонобод қишлоғида яшовчи Бобо Муслимов, Улдона момо Розикова, Галабулоқ қишлоғидаги Тошгул момо Жумаева, Кўлбулоқ қишлоғида яшовчи Саъдулла ота Мирсапаровлардан ёмғир ёғдириш мақсадида илгарилари ўтказилган «Суст хотин» маросими ҳақида қизиқарли материалларни ёзиб олди. Кўклам қурғоқ келиб лалмига экилган бугдой ўсмай қолса, ўн-ўн беш чоғли йигит-яланглар йиғилишиб, бир болани эшакка тескари миндириб, қўлига сув тўлғазилган кадини тугтазиб қўйишади. Иккита тошбақани тугтиб келиб, оёғига ип боғлаб, эшакка осишади. Жони оғриган жониворлар зорланиб овоз чиқаради. Эшак устидан бола эса қўлидаги кадига солиб қўйилган найчани айлантириб, тошбақа овозига монанд ҳолда «ғурр-ғурр» деб бақиради. Шундай қилиб, йигитлар уйма-уй юришар, ҳар уйга борганда эшак минган бола: «Вой, жоним! Куйдим-эй! Куйдим-эй!» — деб қичқиради. Хонадон соҳиби бўлса бир челақ сув чиқариб ҳалиги боланинг устига сепади. Йигитлар уй эгаси берган дон-дун ёки бошқа бирор егуликни олиб қўшиқ айтганча бошқа ҳовли томон юришади.

Ҳаво ёғмас бўларми,
Томчи томмас бўларми,
Саксондаги кампирларни,
Сув оқизмас бўларми,
Суст хотин-о, суст хотин,
Кўйлаклари бўз хотин.

Деҳқонларни ғам босди,
Омочларни чанг босди,
Ҳаво ёғсин зарчалаб,
Бугдой бўлсин шохчалаб,
Суст хотин-о, суст хотин,
Кўйлаклари бўз хотин.

Кўлбулоқлик Саъдулла ота Мирсапаровнинг хотирлашича, «Суст хотин» маросимини ўтказиётганда деҳқонлар омочларининг учини тепага қаратиб қўйишган. Омочнинг тиғига битта тошбақани осиб, қийнаганлар. Гўё жониворнинг қийналганини кўриб раҳми келган худо ёмғир юборади деб умид қилганлар. Аёллар эса уйма-уй юришиб, «Суст хотин» қўшиғини айтишган. Уй эгаси бугдой чиқариб берса, хотинлар: «Облоҳу акбар! Гулдур момо, Жалдир момо келсин! Ёмғир ёғсин, ҳаммамиз серобликка чиқайлик!» — деб ният қилишаркан. Маросим ниҳоясида йиғилган дон-дундан ош пишириб, элга тарқатадилар.

Бухоро вилоятининг Қорақўл ноҳиясига қарашли қишлоқларда ҳам ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ талайгина анъаналар сақланиб қолган. 1981 йилги фольклор экспедицияси пайтида шу районнинг Жигачи қишлоғида яшовчи 70 яшар Олия момо Онда қизидан:

— Момо, қадимда йил қурғоқ келса қандай ирим-сирим қилинарди? — деб сўраганимизда, у:

— Бутун умидимиз ёмғир — қордан эди, болам. Қиш бўйи еримизга қор тўплардик, тупроқ тўйинади деб. Кўн-лам қурғоқчилик келиб, намгарчилик бўлмаса, ерлар ме-гиндай бўлиб, қоғиб, омовнинг тиши ўтмай қолади. Шундай пайтларда момолар йиғилишиб, «Чала хотин» ўйнар эдик. Хотинлардан битта кайвонироғи эгнига эски-туски нарсаларни кийиб, бошига битта кафғирни қистириб оларди, уни «Чала хотин» дегич эдик. «Чала хотин» уч-тўртта гапга зул қўндирадиган ўкта хотинни изидан эргаштириб, эшикма-эшик юради. Хотинлар ҳар уй олдига борганда:

Қивладан бир булут келар,
Егаман деб.
Момолар титрашади,
Уламан деб.
Егса ёгсин арпа-бугдой устина,
Уравер селлар!

Онамнинг тўнгичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Емғирнинг ёғдиричиман,
Егса ёгсин арпа-бугдой устина,
Уравер селлар! —

деб қўшиқ айтади. Уй эгаси «Чала хотин»нинг устига бир сатил сув сепади, сўнгра бир оз бугдойми, хуллас, нимаки хайр қилган бўлса, чиқариб беради. Хотинлар уни халтага солган:

Айланади Чала хотин,
Ургилади Чала хотин,
Худо берса оби раҳмат,
Егаверсин селлар! —

деб, нариги уй томонга йўл оладилар. Шу тариқа бутун қишлоқни айланиб чиқиб, йиғилган бугдойдан ҳалиса (ҳалим) пишириб, эл омон худойи қиладилар, — деб ҳикоя қилиб берди Олия момо.

Шуниси қизиқки, Жигачининг шундоққина ёнгинасида жойлашган Вахим қишлоғида ёмғир чақирши маросимини «Кўсам-кўсам» деб юритишар экан. 1986 йилги фольклор экспедицияси даврида вахимлик Дурсун момо Ураевдан ёмғир ёғдириш учун қанақа маросим қилинганини сўраб-суриштирдик. Шунда Дурсун момо Вахим қишлоғида бир неча ўн йиллар бурун йўқолиб кетган бир маросимнинг ўтказилиш тартибини шундай ҳикоя қилиб берди. Унинг ай-тишича, баҳорда қурғоқчилик бўлса, кампирлар тўпланишиб, бир катта таёқнинг бошига чўп боғлаб, устидан кўй-лак кийгизиб, қўғирчоқ-кампир ясашар экан. Момоларнинг кексароғи ўша қўғирчоқни кўтариб олиб, уйма-уй юраркан. Ҳар кимнинг эшигига борганда, қўғирчоқ кўтарган момо:

Кўсам, кўсам, ҳой кўсам,
Бир олача той кўсам,
Сен кўсамни кўмарман,
Эрта туриб очарман,
Емғирлари сочарман, —

дея қўшиқ айтар экан. Хонадон эгаси бир коса сув олиб чиқиб, «кўсам-кўсам»нинг, яъни кампир-қўғирчоқнинг устидан қуяркан. Шундай қилинса, илтижо ижобат бўлиб, ёмғир ёғади деб ирим қилишган.

Аллақачонлар унутилиб кетган бу маросимлар ва қўшиқлар ҳозир айрим кексаларнинг хотирасидагина сақланган, холос. Емғир ёғдириш ёки уни тўхтатиш билан боғлиқ маросимлар ва қўшиқларни, яда тоши ҳақидаги афсона ва эътиқодларни тўплаб илмий жиҳатдан тадқиқ этши, туркий халқларнинг ва қолаверса, ўзбек халқининг мифологик инончларини ўрганиш учун жуда зарурдир.

Бегали Қосимов

КАРВОҶБОШИ

Маҳмудхўжа Бехбудий асримизнинг биринчи чорагидаги Туркистоннинг энг машҳур кишиларидан эди. Унинг номи Туркистон генерал губернатори у ёқда турсин, оқ подшонинг ўзига ҳам аён бўлган. Бухоро амири Саид Олимхон уни ўзининг шахсий душмани деб ҳисобларди. 1919 йилнинг баҳорида амир айгоқчилари уни Шаҳрисабзда қўлга олдилар. Сўнг у яширинча Қаршига келтирилди. Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан пинҳона қатл қилинди.

Бу машҳур воқеа кейинроқ маълум бўлди. Зиёлилар, бутун халқ бу оғир мусибатдан қаттиқ изтиробга тушди. 1920 йилнинг апрелида Самарқанд мотам тўтди.

Садриддин Айнийнинг 1923 йилда Бухорода чоп этилган «Инқилоб учқунлари» шеърый тўпламида Бехбудийга бағишланган, ёзилиш санаси «1920 йил апрель, Самарқанд» деб кўрсатилган уч шеър бор. Ушбу шеърларнинг руҳи ҳам, мазмуни ҳам бир нарса — фожеанинг кўлами-даражаси ҳақида. Чунонки, улاردан бири «Бехбудий учун. «Интиқом марши» ҳавосига» деб номланган бўлиб, «Сен Туроннинг қуёши эдинг...» деб бошланади. Иккинчиси «Бехбудий руҳига атҳоф (бағишлов)». «Шаби ҳижрон» ҳавосига» деб аталади. Дастлаб-ки байти қуйидагича:

Сани мундин буён Турон кўролурму, кўролмасму?!
Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму?!

Нихоят, учинчи шеър «Бехбудий афандини эсга тушуруб, қатла ва қатлогҳига хитобан»да шундай сатрлар бор:

**Йўк, йўк! Келур албат, келур албат, келур албат!
Золимлари тард этмага, махв этмага навбат!**

1922 йилда Тошкентда чоп этилган «Еш ўзбек шоирлари» тўпламида Фитратнинг ҳам бир шеърига дуч келамиз. У «Бехбудийнинг сағанасини изладим» деб сарлавҳаланган:

Чўкмишди ер узра олам тўсуғи
Ўқсузлик бойкуши қанот қоқарди.
Ботувда кизориб турғон булутдан
Эзилган кўнглимга мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шахрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларга совориб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлуб, сарғайиб,
Йўқсул қолгонлардай ҳар ён югурди.
Золимлар, мазлумлар зулумларнинг-да,
Қайгулар, аламлилар, ўлумларнинг-да
Бариға учради, барчасин кўрди.
Ўз йўқотқонини излади, сўрди.
Бир дарак топмағоч, бирдан бир тикилди,
Бор кучин тўплади.
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Кичкирди:
— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!..
Кирди тож кўб кўрқди ботур товушидан
Сесканиб, титраб... ёшунди
Бир жавоб бермасдан.

Чўлпоннинг 1920 йилда ёзилиб шу тўпلامга кирган «Тортишув боней» шеъридаги қуйидаги сатрлар ҳам Айний ва Фитрат шеърлари руҳига ҳамоҳанг:

Кайгурингиз,
Қишанларни ясовчи усталар!
Бошқаларни тубанлар деб атовчи
Хўжалар!
Сизнинг учун ёз бошининг қоридек
Эрур кунлар келадур!
Сизнинг учун алвастининг зоридек
Йиғлар кунлар келадур!

Биз уч ижодкордан мисол келтирдик. Аслида бундай гапни Бехбудийга замондош бўлган деярли ҳар бир қалам эгасидан топиш мумкин. Яна бир нарсага эътибор қилайлик. Садриддин Айний ўз шеърларига «Қиммати адабияга эга бўлмасалар ҳам қиммати тарихиядан холи эмаслар» деб изоҳ беради. Дарҳақиқат, Бехбудий номи 20-йиллардан қадр-эътибор топди. Ўзбекистон Шўролар жумҳурияти ташкил топиши билан эса Қарши шаҳрига унинг номи берилди. Ва у машғум 1937 йилга қадар Бехбудий аталиб келди. Ҳўш, ҳаёти ва фаолияти халқимизнинг шунчалик назар-эътиборида турган, ўлими бутун эл-юртни шунчалик изтиробга солган, ўн бир йилдан ортиқроқ вақт бутун бир вилоятнинг пойтахти номи билан аталиб келган бу киши ҳақида бузунги ўқувчи нима билади? Деярли ҳеч нарса.

Сабаблари ҳаммага маълум: сталинизм, демократия ва ошкораликнинг истеъмолдан чиқарилиши. Бутун-бутун авлодларнинг қон-қонига сингдирилган кўрқув-вахима ҳисси ва буларнинг шу пайтгача келаётган инерцияси. Дарвоқе, инерция ҳақида. Еш бир филнинг оёғига занжир уриб темир қозққа боғлаб қўйган эканлар. Орадан 40 йил ўтибди. Нима бўлибди унинг оёғидан занжирини олиб ташлабдилар, лекин фил яна 40 йил шу қозқ атрофида айланибди. Абдулла Қаҳҳор учрашувлардан бирида шундай нақлни келтирган эди.

Шу жиҳатдан Солиҳ Қосимовнинг «Ўзбек Совет энциклопедияси»даги мақоласи (иккинчи жилд, 1972 й.) редакция ва муаллифининг катта жасорати деб қаралмоғи керак.

Бу нарса ундан бир йил олдин босилган 4 жилдлик «Ўзбекистон ССР тарихи»даги нуқтаи назар билан қиёсланганда, айниқса, яққолроқ кўринади. «Тарих» Бехбудий ва унинг издошлари ҳақида шундай ёзган эди: «Жадидлар рус буржуазияси билан тенг ҳуқуқда бўлишни, Ўзбекистонда кучли ва фавқулодда оҳрани бекор қилишни, ўлкага рус деҳқонларини кўчириб келтиришни тўхтатишни, аҳолидан ўлпон олишни чеклаб қўйишни ва ҳоказоларни талаб қилдилар.

Буржуазия бу талабларни илгари сураб экан, ўзини бутун ўзбек аҳолисининг умуммиллий манфаатлари учун курашаётгандек қилиб кўрсатмоқчи бўлди. (381-бет). Табиийки, бу эътирозни ўқиганингизда, ҳўш, бу талабларнинг қайси бири «ўзбек аҳолисининг умуммиллий манфаатларига» зид экан, деган ҳақли эътироз тугилади.

Шунингдек, Бехбудийнинг сиёсий қарашлари ҳақида гап кетганда 1906 йилдаги кадетларни қўллаб, социал-демократларни рад этган фикрини келтиришни ҳўш кўрадилар. Бунга ҳам Бехбудий қисматини ҳал этувчи далил деб бўладими, ахир. Аввало, социал-демократлар программасига қўшилмаслик унга қарши кураш олиб бориш дегани эмас. Иккинчидан, унинг бутун фаолияти диний-шаръий жиҳатини ҳисобга олмаси, умумдемократик йўналишидаги жумҳурият йўлида кечди. Колаверса, бутун умри, тушунча-эътиқоди ислом билан шаклланиб тарбия топган бир кишидан бирдан марксизмни талаб қилишнинг ўзи тўғри эмас.

Бехбудий 1875 йилда Самарқандда руҳоний оиласида туғилди. Эски мактаб-мадрасада ўқиди. Қозихоналарда мирзолик, муфтилик қилди. Дарвоқе, Тошкентдаги «Туркистон вилоятининг газети», Оренбургдаги «Вақт» кабиларда босилган бир қатор мақолаларига «Муфти Маҳмудхўжа Бехбудий» деб имзо чеккан. Арабистон, Миср, Туркия сингаи Шарқ мамлакатларига (1900, 1914), Қозон, Уфага (1903—1904) борган. Жадидчилик ҳаракатининг асосчиси И. Гаспринский билан суҳбатлар қилган. Хуллас, 1905 йиллар арафасида замонасининг кўзга кўринган зиёлиси бўлиб танилган.

«Сиёсий, ижтимоий фаолияти, билимининг кенелиги жиҳатидан ўша замон Туркистондаги жадидлар орасидан унга тенг кела оладигани бўлмаса керак», деб ёзган эди Файзулла Хўжаев.

Татар совет адабиётининг асосчиларидан бири машҳур инқилобчи адиб Олимжон Иброҳимовнинг 1916 йилда ёзган «Тиллари бошқа бўлса-да, кўнглилари бир» номи мақоласи бор. Унда туркий тилларнинг XX аср бошидаги тараққиёти ҳақида гап кетади. У ёзади: «Каспий денгизи орқали чиқиб, Мовароуннаҳрга келсак, Самарқанд, Тошканд тийраларидан тўхтаб, бу халқнинг дунёсина кўз солсак, дарсликлар оламинда Истанбулли Аҳмад Мидҳатнинг «Ҳожа аввал», бизнинг «Муаллими аввал»имиз ўрнига аларнинг Хўжа Бехбудийлари «Адиби аввал»лар ёзгонлигин, «Ойна», «Садойи Фаргона», «Озиё», «Тижорат», «Хурийд», «Садойи Туркистон» каби шул ер туфроғинда униб, шундаги ҳаво билан сўғорилиб, яшарга тиришқон матбуот ва адабиётларин кўражакмизки, булар шул Туркистон деган бир ўлканинг ҳаётиндаги хусусиятлардан тугилган, шундаги эҳтиёжларга жавоб берадурғон емишлардир («Он» ж., 1916 й., 5-сон, 87—90 бетлар).

Парчадаги айрим фактик ноаниқликларни диққатдан соқит қилайлик-да, бир нарсага эътибор берайлик: муаллиф Бехбудийни Мовароуннаҳр тараққичилигининг раъзи сифатида кўрсатмоқда, хусусан, маърифатчиликдаги хизматини Туркиядаги Аҳмад Мидҳат ишлари билан тенг қўймоқда.

Умуман олганда, Бехбудийнинг Туркистон мактаб-маърифатчилигидаги хизмати гоят катта. У ўлкадаги «усули жадид» мактабининг энг биринчи назариятчи ва амалиётчиларидан, умуман жадидчилик ҳаракатининг эса тан олинган қарвонбошисидир.

Бехбудий асримиз бошларигадаги вақтли матбуотда босилган мақолаларида янги мактаблар учун ўзбек ва тожик тилларида чиқарган жуда кўплаб дарслик ва қўлланмаларида Гаспринский қарашларига таяниб иш кўради.

Хусусан, Гаспринскийнинг 1898 йилда босилиб чиққан «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» китобида эрашди. «1884 санаси Боқчасаройда бир мактабни усули жадиди қўйиши эдим, самараси умидимдан зиёда ўлди», — деб ёзган эди Гаспринский китобининг сўзбошида. — Бир қом (неча) мактаблар даҳи (тагин) усулини қабул ила ислоҳ ўлдилар. Соҳир вилоятлардан усул кўрмия келуб-кеданлар ўлуб, бу сояда ҳар тарафдан ики юздан мутажойиз (ортиқ) мактаблар усули қабул этдилар эса-да, Боқчасароя келуб-кетмак ҳар муаллима мумкин ўлмадиғиндан усули савтия (товуш)и тадрижия ила мактаб тартибининг надан иборат ўлдидиларини жумлая (халққа) тафҳим этмак (тушутирмак) учун жумлининг анелаяжга тарзда ушбу рисолачини ёзув чиқордим». Гаспринскийнинг мактеби мусулмон дунёсида жуда балид эди. 1883 йилда ўзининг «Таржимон» газетасида Н. С. Тургенев ўлимига «Вәфотнома» ёзиши, 1905 йилги инқилобий воқеалар ҳақидаги фикрлари, ёш турклар ҳаракатига ўзига хос муносабати, миллиятлар қардошлигини ҳимоя қилиб чиқиши Гаспринский қарашларининг анча кенг умумдемократик характерда эканлигиндан далолатдир. Машҳур Вамбери у ҳақда 1909 йилда «Таймежди» (17 сентябрь) ёзиб чиққани бежиз эмас. А. Е. Кримский, В. В. Бартольдлар эса унинг фаолиятига юксак баҳо берган эдилар. 1910 йилда француз журналларидан бири худди шу маърифатчилик фаолияти учун Исмомил Гаспринскийни Нобель мукофотида тақдим этган эди. Ринобарин, Бехбудийнинг Гаспринскийга эргашинидага гайритабий бир ҳол йўқ.

Қузатишда давом этамиз. Раҳбари муаллимин... «да «усули жаид» мактабининг зарурати, моҳияти, қоида ва тартиблари, ўтилажак дарслар, уларнинг мазмун-ийналиши, кунлик, ҳафталик дарслар, соатлар, танаффуслар, таътиллар, имтиҳонлар, шунингдек, синф хоналари, бу хоналарнинг айвони, эшигидан деразаларига, ўтиригичдан-ичитигичига, бўр-габоришидан ёзар-бузар (доска)ига, айни пайтда, муаллими ва унинг қандай сифатларга эга бўлишидан уларнинг молиявий таъминотига — ҳамма-ҳаммаси ҳақида маълумот бор. Муаллиф ҳатто синф хоналарининг ҳамда ундаги жиҳозларнинг қандай бўлишини схема-суратлар билан кўрсатади. «Усули жаид» ёки аниқроқ айтганда «усули савтияни тадрижия» шу таркида Гаспринский томонидан муайян бир система ҳолига келтирилган эди.

Бехбудий мана шу Гаспринский йўлга қўйган «усули жаид» мактабларини Туркистонда қарор топтиришида, уларни дарслик ва қўлланмалар билан таъминлашда жонбозлик кўрсатди. Янги типдаги мактабларнинг миллий-маданий тараққиётимизда муҳим омил бўла олиши муҳимлиги ҳақида йнлаб мақолалар ёзди. Ражабаминдаги Абдулқодир Шакурий мактабини ҳовлисига кўчириб келди. «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география»), «Китобат-ул атфол» («Болалар мактуби»), «Мухтасари тарихи ислоҳ» («Ислоҳнинг қисқача тарихи»), «Амаліети ислоҳ», «Мадҳали жуғрофияи умумий» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мухтасари жуғрофияи Русий» («Россиянинг қисқача географиясига») каби дарсликлар яратди. Нашриёт ташкил қилиб, дарсликлар ва қўлланмалар, хариталар босиб чиқаргани маълум. Булар илк ўзбек мактаблари учун тузилган дарслик ва қўлланмалар сифатидагина эмас, тил-ёзув маданиятимиз тараққиёти нуқтаи назардан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Биргина фактини келтиришни истардик. Пунктуациянинг бизда қачондан қўллангани ҳақида мутахассислар орасида ҳали-ҳануз тортишувлар юради. Инқилобгача бизда пунктуация бўлган эмас, дегувишлар ҳам топилди.

Бехбудий «Китобат-ул атфол»ида (афсуски, биз биринчи нашрини тополмадик. Иккинчи нашри 1914 йилда амалга оширилган) тиниш белгилари («рмуз»)нинг ўнтасини келтиради. Чунончи:

аломати савол?

аломати нидо, таажжуб, хитоб!

аломати муътарыза (арз қилиш, эътироз) //

аломати муммайиза (ажратиш) « »

икки сўзни фарқ қилатурган аломати —

аломати муводофот, ёъни иккиси бир маънода-озгика турмоқ учун.

баён ва тафсил учун:

нотамом сўзлар, кино, муҳам ва маҳфузлар аломати... сўзни охири ёки вақфи том аломати.

Муаллифнинг китоблари ўз даврида қизгин мунозараларга сабаб бўлган. Унинг дарслик ва қўлланмалари ҳақидаги мақолалар матбуотда 1905—1906 йиллардан кўзга ташланади. Чунончи, 1906 йилги «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида «Мадҳали жуғрофияи умумий» ва «Жуғрофияи умумий»нинг тили ҳақида Мулла Олим билан Бехбудий ўрта-да кечган баҳс (март-апрель)ни эслаш кифоя. Адабий тилнинг тараққиёси, халқчилиги масаласида 1905 йиллардан бошланган кураш 1910-йилларга келиб жуда қизгин тус олди. Авлоний ва Ҳамзанинг деярли ҳар бир асари тили — «шева»си «осон»лигига алоҳида тўхталиши, Мирмуҳсиннинг Саидахмад Васлий ва «бемарка-юмалоқ» мактуб юборувчилар билан баҳслари бунга далил. Айниқса, 1914 йилда Гаспринский вафотидан кейин унинг «Камолот ва маориф лисон тараққиёсига боғлиқдир. Бир миллатнинг яхши ва ишланмиш ва адабий бир тили ўлмаеса, камолот ва маорифи нежа ўлур? Сув оқмай ариқ ўлмаса, сув қайдан оқиб келур?» деган фикрига матбуотда тез-тез муножаат қилина бошланди.

Инқилобгача бўлган вақтли матбуотда Бехбудийчилик фаол бўлган иккинчи бир кишини топши қийин. Унинг мақолалари фақат Туркистон доирасида эмас, Кавказ, Волга бўйи матбуотида ҳам тез-тез босилар эди. Бехбудий номи Татаристону Тифлис, Бокуда ҳам таниқли эди. Унинг мақолаларида маърифатдан ижтимоий адолатсизликка — замонининг барча долзарб масалалари қамраб олинган. Масалан, у «Вақт» газетасининг 1907 йил 9 февраль сонидеги «Фарёди Туркистон» мақоласида ёзади: «Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноаҳл мударрис сайланур, бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафарни садоси ила бир жоҳил қози сайланур на Русия маъмуриятининда маърифат ўлур. Минг фақирнинг радду мувоҳаласи мўтабар ўлмаз ва сўзлари эшитилмас.

Ишта бизим Туркистон шаҳарларининг букунги қози, муфти ва мударрис ҳам имом ва ўзга руҳонийларининг юздан саксон, сахро ва қарияларда ўлонларининг ўндан тўққиз шўла номуносиб кишилардан иборатдир». Шу газетанинг йша йил 4 ноябрда босилган «Дума ва Туркистон мусулмонлари» мақоласида эса чор мустамаккачилик сиёсати, хусусан, ўлкада 70 минг русдан 6 депутат бўлгани ҳолда 7 миллион мусулмонга 5 та ўрин ажратилгани таниқил қилинади.

Бехбудий 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналини чиқарди. Газета дастлаб 2, сўнг 4 бетлик бўлиб ҳафтада 2 марта чиққани ва моддий танглик туфайли 45 сонидан кейин тўхтагани маълум. «Ойна» ўлкадаги ўзбек тилида чиққан биринчи журналдир. У халқ орасида анча машҳур бўлган. Бошида ҳафтада бир, 1914 йилдан эса ҳар ўн беш кунда чиққан. Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материалларида бу журналнинг 2 йил давомида 68 сон (жаъми 1720 бет) дунё юзини кўриб, 1915 йил 15 июнда тўхтаганини маълум қилади («Танланган асарлар», 1974 й., 45-бет).

Бехбудий фаолиятида, шў жумладан, матбаачилигида татариқларнинг таъсири кучли кўринади. У Қозон, Уффа борсан 1903—1904 йилни хотира олайлик. Татар ҳаётида янгиликларини таъмирини кўриб кўриб келатган йиллар. Янгиликка ташна, тиниб-тинчмас Рашидқори Иброҳимовнинг «Эй миллат, мана иҳволингга бир разм сол, қандай яшамокдасан!» деб хитоб қиладиган «Мирғот» («Ойна») йўлга қўйилган (Дарвоқе, ҳозирда уни мутахассислар дастлабки татар журнали сифатида баҳоламоқдалар). Тутқунлик ва турғунликдан қутулиш, тараққиётга интилиш тилагини тутган уюшма-ташкилотлар пайдо бўла бошлаган. Ҳатто мадрасаларда, чунончи энг эскипараст «Муҳаммадия»да яширин «Иттиҳод» (бирлик) жаъмияти тузилган, «Алмаориф» газетаси чиқа бошлаган. Худди шу 1903—1904 йилларда эса Қозон мадрасалари тарихида биринчи бўлиб «Муҳаммадия»да шоғирлар кўзго.ланган: «фунуни жаиди» киритишни талаб қилиб бош мударрис Олимжон Барудийга талабнома кўтариб чиққан. Бутун татар ёшларини татар театри, матбуоти, мактаб, мадрасаларини ислоҳ этиши гоёси жунбушга келтирган бир пайт.

Бизда бундай интилиш 1910 йиллардан кўзга аниқроқ ташланади.

1912 йилда ёзилиб 1913 йилда босилган «Падаркуш» драматси Бехбудийга жуда катта шўхрат келтирди. Гарчи биринчи ўзбек драматси («Маҳрамлар») хронологияга кўра бир йилча олдин Намаганда Абдулрауф Шаҳидий томонидан эълон

қилинган бўлса-да, бу соҳада ҳам қарвонбоши бўлиб Бехбудий тарихга кирди. Асар 1914 йилнинг 15 январида Самарқанд хаваскорлари томонидан сахнага қўйилди. 27 февралда эса Тошкентдаги машҳур «Коллизей»да «Турон» труппаси ўз фаолиятини шу спектакль билан бошлади. Шундан сўнг Бухоро, Қўқон, Андижон, Наманган, Каттақўрғон каби жуда кўп шаҳарларда сахнага қўйилди. Асар жамоатчиликка, айниқса, адабиётга кириб келаётган ёшларга қаттиқ таъсир кўрсатди. «1913 йилларда чиққан «Падарқуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз кўёв» деган театр китобини ёзиб юборгонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим», — қайд этади Абдулла Кодирий ўз таржимани ҳолида.

1916 йилда Тошкентга — навабатдаги сафарга келган таниқли шарқшунос академик А. Н. Самойлович «Коллизей»да Авлонийнинг Жалил Мамадулизода асари асосида тайёрлаган «Ушқлар» спектаклини кўради. Босилиб чиққан барча ўзбекча драмаларни кўздан кечиради. «Сартларнинг драматик адабиёти» номли мақола ёзади. 7 драма — «Падарқуш», «Тўй» (Нусратулла Қудратулла), «Бахтсиз кўёв» (А. Кодирий), «Ахлоқ», «Жувонмарг» (Абдулла Бадрий), «Кўчқори», «Эски мактаб-янги мактаб» (Хожие Муин) асосида Туркистонда «Янги адабиёт» майдонга келганини маълум қилади. У ёзади: «Туркистондаги янги адабиётнинг маркази Самарқандда бўлса керак, ёш адибларнинг бош илҳомчиси сифатида эса, на тожик, на турк асли «хўжа» самарқандлик муфти Маҳмуд Бехбудийни эътироф этиш керак бўлади» («Вестник Имп. об-ва Востоковедения», 1916 № 5, стр. 4).

1929 йилда Қозонда босилиб чиққан «Ўзбек адабиёти» китобида эса «Ўзбек миллий адабиётининг негиз тошини Бехбудий билан Фитрат қўйиб берди» (8-бет) деган эътирофга дуч келамиз.

Асримиз бошидаги 25 йилча даврнинг Бехбудийни ҳимоя қилувчи айрим фактлари — шулар.

Бехбудий ҳақидаги бу кичик сўзни «Ўзбек совет энциклопедияси»да келтирилган адибнинг қатл олдидидаги васиятномасида қўйидаги бир нарча билан яқунлашни истардик: «Биз ўз қисматимизни биламиз, аммо бечора халқимизга ўз ҳаёти-мизга наима қилишимиз мумкин бўлса, шунини қилганимизни ҳис этиш билан фахрланганимиздан ўлимни хотиржам кутмоқдамиз. Мустабид амирликнинг ағдариладиган кунни яқин, юксак адолат тантанасига ва меҳнаткаш халқнинг барча эзувчилар устидан ғалабасига ишонч бизга жисмоний азоб-уқубатларга бардош бериш учун куч-қувват бағишлайди; асар бизнинг ҳаётиимиз ҳуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қўрбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз. Бизнинг ўлимимиз учун энг яхши қасос мустабид амирликни тезроқ йиқитиш ва маълум Бухоро Халқларини озод қилиш бўлади.

Мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек маориф ва халқ саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳайкал бўлади.»

Сиз, муҳтарам журналхонлар диққатига адибнинг ўқувчилар учун тузган «Китобат-ул атфол» дарслигидан айрим нарчалар ва хатларидан намуналар ҳавола этмоқдамиз.

Китобнинг мақсад-вазифаси муаллифнинг Сизга тақдим қилинаётган сўзбошида ақс этган. Унга биргина изоҳ бериш билан чекланамиз. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг жуда катта гайрат ва жасоратга тўла фаолиятининг кичик бир намунаси бўлган ушбу китоби таълимга давлат мақоми берилган ҳозирги кунларда фақат назарий-маърифийгина эмас, балки конкрет амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

«Китобат-ул атфол»дан

...Туркистоннинг қадим мактаблариндаги болалар тўрт-беш йил ўтқаргандан сўнг хат машқ қилиб бадинда иншо ёздурлар. Ўшал иншолар ниҳоят мушкул суратда араби махлут форси ва турки ёзилгандурки, шоғирдлар нари турсун, баъзи мактабдорлар зўрға билур. Ўйла мушкул иборатлик узун иншолар, албатта, бола зехнини очмай, балки фикрини йўқ бўлушига сабаб бўлур. Болжумла, мамолики¹ исломиянинг мунтазам мактаблариндаги болалар учун енгил суратда иншо тайёрланибдурки, ибтидоий, рушдий, аъдодий² мактаб талабаларини ҳар бирига мувофиқ суратда иншо таълим бери-

ладур. Яъни шоғирдлар ибтидоий мактабга кириб қалам юргизгонидин сўнг ҳар навъ мактуб таълим олмоқ ила батадриж усули тахрир ва китобати замония ва маҳаллия ва адабиёти миллия таҳсилина бошлаб, бора-бора таҳсилларини охиригача маҳорат ҳосил этадурлар. Биз ҳам шул қондага биноан «Мажмуан китобат ва иншо» унвонинда авлоди ватан учун расмий ва хусусий ҳамда Туркистоннинг шаръий ва миллий маҳкамаларина маъмул³ барча васойик⁴, ҳужжат ва болжумла, муслмон валасной управители (ноҳия мудирни) ҳузуринда бўлатургон дознония, протоқул, қабохатнома ва расмий ҳар навъ матбуотларни мухтарни⁵ бир неча жуздан мураккаб бир асар нашр этмақ амалинда эдук. Шу максадга ушбу «Китобат-ул атфол»ни нашири ила шуруъ этдим...

Хат ёзмок шартлари

1. Котиб ҳар муддаони ёзмокчи бўлганда ўшал муддаони ўзи яхши тушуниб, сўнгра ёзиши керак.
2. Ўзи билмайдургон лугатни мумкин қадаринча ёзмасун.
3. Ҳар тил ва лугат сўзини ўз қонда ва имлоси ила ёзмок лозим. Араби калималарни араби ҳарф ила, форси ва руси сўзларни ўзига тейишли товуши ила ва ўқумақга мумкин бўлгудек ҳарф ила ёзмок керак. Чунончи: сирот, азим, падар, сола... Петербург, Нижний Новгород...
4. Ҳар ким маъносига тушунмайдургон калима ва бегона лугатни сўз ичига ёзмок лозим бўлгонда ҳаракат қўймок керак.
5. Хат боруб тегадургон одамни мулоҳаза қилиб, они фаҳм ва билишига мувофиқ ёзмок лозим.
6. Бировни кўр, қар, ўғри, ҳаммор⁸ ва шунга ўхшаш айб ва ямон сифатлари бўлса, они исмини ёзганда ўша ямон сифатларини ёзмок айб ва мамнуъ дир. Магар ёзилмоғи лозим бўлган суратда (чунончи ҳукномааларда).
7. Ёзилатургон сўзлар ичига ҳар ким билмайдургон лугат мумкин қадаринча ёзмасга ва инчунин, авомча ва кўчаги иборат ва айб саналатургон калима ва лақабларни ёзмасга керак.
8. Халқ орасинда бутун унутулгон эски порси калималарни қасддан ёзиб, ўқувчилар зехнини ташвишга солмалик бехр⁹ роқлур.
9. Туркича ёзилур экан ва бир иборатни туркиси бўлуб туруб, ани ўрнига руси ва ажнаби исмини ёзмокни аҳли дониш манъ қилгондурлар.
10. Аҳли фан, уламо ва удабоға¹¹ махсус ёзилатургон хатлар, маҳкама ва дорулқазо мактублари, илмий ва снэсий маколалар яхши ва адабий суратда ёзилса керак. Мундай мактубларда араби, форси, хатто руси ва франсави баъзибир исм ва лугатни ёзмасга илож йўқдур. Бовужуд шул, бақадар имкон ўшал сўзларни турки ё форсичисини топиб ва топилмаганда жумла ила тафсил қилмок лозимдур.
11. Хатни камсўз, сермаъни ёзмок керак. Эрон, Афғонистон ва Туркиядек шикаст ва таълимсиз ёзмокни тарк қилмок ва хушхат ёзмокга саъй қилмок керак.
12. Узун бир мақола ёзгандан сўнг луғз ва маъноси, назокат ва одоби ва тарзи шевасини тушунуб, тасҳиҳ этиб, иккинчи мартаба ёзмок керак. Биринчисини — тасвид¹², иккинчисини — табииз¹³ аталадур. Мақоаларга қайси шахр ва маҳалладан ёзилгани билдурулса керак.
13. Мақолаини ўз муаллифи ва ё аҳли дўстига кўрсатиб, саҳву хатоларини билмок керак.
14. Ҳазаб ва хафалик ва ё ниҳоят хурсанд ва беҳушлик вақтларда хат ёзмай, ҳолати даражаи эътидолға¹⁴ келганда мактуб ёзмок авлодур.
15. Ҳар бир хатни ўқуб кўруб, баъдинда юборилсун.
16. Бир нимарса ва ё одамни ниҳоят мадҳ ва таъриф ва ё ямонламок ва муболага этмокдан ҳазар қилиб, барча ҳолда ўрта қисмга қалам ишлатмок керак.
17. Мактубга ҳақорат, таъна, ҳазл, фисқ ва гуноҳга тааллуқ сўзлар асло ёзилмасун.
18. Бир кишини тўғрисида хат ёзилур экан, ўшал одамни оянда¹⁵ га дўст ва ё душман, яхши ва ямон бўлуши ва аҳволинни тағйир топилиши эҳтимолини ёдга тутуб, хулоса ҳар бир ишга дастурил амали ҳикмат бўлгон — «хайрул амур авосат-ҳо» хадиси шарифига амал лозимдур.

Авсоф ва одоби мактуб

1) Ёзилатургон хатлар икки қисмга бўлунадур. Бир — умумий, дигари — хусусий. Умумий хатлар девонхона, козихона, тижоратхоналарда ёзилатургон мактублардурки, расмий аталуб яна шаръий ва урфий деган қисмларга айриладур. Хусусий мактублар икки киши аросиға ёзилатургон ёднома, муборакбод ва хабарномалардур.

2) Хусусий мактубни бош тарафига «Бисмиллоҳир-рахмони раҳим» — хайрул само иборати ва ё шунга монанд исми олло ёзмок керак. Сўнгра хат бориб тегадургон кишини такаб, исми ва ё мансаби, сифат ва қароба тига қараб сирнома (туғро) ни исми оллодан қуйи ёзмок лозим. Баъдинда хат тегадургонни зикр бўлгон сифат ва мартабасиға мувофик анга таъзим ва дуо қаториндаги иборатларни ёзмок керак. Сониян муддао бошланадур...

Хусусий хатларга мисоллар

Улуғ тангрим оти ила

Меҳрибон отажоним хизматлариға!

Тангрим сояи давлатингизни бошимдин эскик этмагай, азиз киблагоҳим!

Бу ақшом уйға жаноби халифамни зиёратға таклиф қилдим. Онажоним дедиларки, гўшт ва биринж йўқтур, марҳамат айлаб, таомға кераклик нимарсаларни олиб хизматкордан юборсалар, хурсанд бўлур эдим, афандим.

Қўлингиз...

Севиқли онам хузур шарифаларина!

Парвардигорим доим сизни эсон сақласун.

Онажон!

Меҳрибон опамни уйиға борганингизға ўн кун бўлди. Мен сизни кўб соғиндим. Борай десам, мактабдан қолурман. Ани учун илтимос қиларманки, эмди уйға келсангиз, йўлингизға кўз тутарман, волидажоним!

Мушфик опамға салом айтармен.

12-шавол, явмул чоршанба.

Жаноби устоди киромим хузур анворларина!

Парвардигорим файзу муҳаббату устодоналарини биздин эскик этмагай.

Бонси дониш ва саодатим, жаноби мавлом!

Ҳазрати воҳиб-ал-атойи ўтган ақшом бандангизға бир ўғул биродар ато этди. Шул сабабли буқун жаноби волидам хизматлариға турмоғим лозим бўлдики, мактабға боролмаганимға жанобингиздан афу тиларман, афандим!

Чоқарингиз... 18-зулҳижжа.

Севиқли биродарим ва шерик мактабим!

Умрингиз узун ва илмингиз фузун бўлғай!

Ийди босафон зихиға мушарраф бўлушингизни дўстона муборакбод этармен, азизим! Марҳаматлик парвардигорим кўб-кўб ийдларға оила ва қариндошларингиз ила соғу саломат еткурғай, омин.

Маълумингиз...

Биродари азизим!

Дунёда сабаб йўқ. Охири ҳар жамъият паришон, ҳар хонаи рўзгор вайрон бўлғусидур. Жаҳон фоний. Ялғуз биз ила сиз эмас, жонликларнинг борчаси ҳатто еру кўк ҳукми қазо ила йўқ бўлғусидур. Боқий ва доим фақат зулжалол ҳазратларидур. Буқун ва ё эрта ҳаммамиз тангрининг аржаи — нидоси ила олами арвоҳға кўчуб, ота-бобонинг муқаллас руҳлариға қовушурмиз. Дунёи дун кулфатидан ва олойишидан қутулурмиз. Ўлум навбатдур, ногузирдур ва кўб кўркулатургон нимарса ҳам эмас. Чунки анинг орқасида доимий тириклик бор. Ва руҳлар боқийдур. Ўлумни илғари ва кейин келишиға аҳамият йўқ. Мутлақо буқун бўлмаса, эртаға биз-да кетармиз. Онинг учун жаноби киблагоҳинг дорулбақоға риҳлат этканларига ҳаддан зиёда маънос ва гамнок бўлушингиз маъқул ва машруъ эмас. Олло бошингизни омон этсун.

Ота ўлуми меросдур. Бизу сиздан дуо ва хайрот керак. Оху воҳ лозим йўқ. Мусибатни ўзға олмок фойда эмас, балки зарардур. Имонлик ўлум тўйдур. Олло таолло кетганларға имону қолганларға умр ва сабр берсун.

Эмди сизға лозим шулки, марҳум киблагоҳ васия(т)ларини мўбамў ўрниға келтуруб, оилани ўзунгиздан рози этмок ва отолик ватанини ободу зиёд этиб кадрига етмак ва чироғларини ўчирмаслик лозим. Оилани ўзингиздан рози этиб, ота арвоҳини ёддан чиқармаслик керак.

Азизим! Шуни-да ожизона ёзайинки, эмди ота ўрниға оила учун отадурсиз. Ва бу кундан бошлаб, бомаънилик ила оталарек ҳаракатда бўлушингиз кераклигини дўстона арз этарман.

Котиб ва мирзо афандилардан рижо

Хатларда «Фалон маҳалла ё кишлоқни фуқароси» ёзилурки, бул яхши эмасдур. Биздан бошқалар «...аҳли» ёзарлар. Бизни муҳтарам мирзоларда «фуқаро» (ки мискини гўё мурофиъидир) ёзмасдан «аҳли» ёзсалар, яхши эрди. Масалан ва ё бойини «фалон маҳаллани бечора ва камбағали» деб ёпмок ҳам ялгон ва таҳқирдур.

Асар истибод ва ғалатдур.

Расмий хатлардан

Хурматлу... уездини ҳокимиға

...шаҳрини ... китъа қозисини ... йили ... ойинда ... рақамли ҳукмларини нусхасини ушбуни-ла топшируб илтимос қиларманки... саёзд қозиларини сўровларига юборсалар, Азбаски, мазкур қози ... сўм (ёиқки бир таноб боғ) ундуруб ... ўғлиға топшурмокға ҳукм қилдиқар.

Мазкур ҳукмға шарият бўюнча маним айтадургон дафъи ваҳжим бордур.

...сана ...ойинда.

Луғат ва изоҳлар:

- 1) Сўнгинда
- 2) Аралаш
- 3) Мамлакатлар
- 4) бошланғич, ўрта, юқори синфлар
- 5) амалдаги
- 6) Васикалар
- 7) алоҳида
- 8) ичкиликбоз
- 9) Манъ қилинган
- 10) яхши
- 11) адиблар
- 12) қора
- 13) оқ
- 14) мўътадил
- 15) келажак
- 16) яқинлик

Умарқул Эгамов

КИСАВУРЛАР КИМНИНГ ЭРКАСИ?

МОЛ ҶИРИЛАРИ-ЧИ?

Якшанба куни автобус тирбанд эди. Орқа эшикдан кирган аёлнинг ортидан тиқилиб келаётган йигит сумкасини силаган-дек бўлди. Бармоқлари орасидаги яримта олмос очган «дарча»дан икки бармоғини суқиб букланган бир даста пулни секин суғуриб олди. Бу ишни кўриб қалтираб турган қизга киссавур кўзини олайтирди. Унинг қип-қизил тили устида турган олмосни кўриб қизча орқага тисарилди, кўрққанидан автобус қайсидир бекатда тўхтаганида одамлар орасидан сирғалиб тушиб қолди. Тушган заҳоти йўлнинг нариги томониغا ўтиб кўздан ғойиб бўлди.

— Мен кейингисида кетарман, сиз чиқақолинг, холажон, — ур-йиқит, тиқилинчда ўзи зўрға маршрут такси эшигига етган, қорамағиздан келган мўйловли йигит эшикка интилаётган сумкали аёлга йўл берди.

Билет деб чўнтагига қўл суққан аёл бирданига дод солди: — Ажалинг келгур, ўйрлабди!

Шаҳарлараро қатнайдиغان автобусдан тушган марғилон дўппили меҳмон 1-номери автобусга чиқди. Тўрт йигит ҳам унинг орқасидан автобусга йўл олишди. Тиқилинчда зўрға турган меҳмоннинг фикри-зиқри чап томонида турган йигитчанинг автобус тутқичига юборган қўлларига «илашиб» қолган иягини бир амаллаб чиқариб олиш эди. «Озодлик»ка эришган меҳмон енгил тин олиб одамлар оёғи остида қолиб кетган юк халтасини тортиқлаб яқинроққа келтирди. Тўрт йигит одамлар орасидан олдинга интилдилар. Автобуснинг олд эшигига яқинлашгунларича яна икки аёл ва бир эркак тиқилинчда безовталаниб, «эркинликка» интилдилар. Орқадаги икки йигитнинг панасида турган шеригининг бармоқлари бир зумда йўловчилар чўнтағига кириб «қуйруқ»ни илантиргач, улар тагин олдинга интилдилар. Бунга кузатиб келаётган барзанги йигитнинг қони қайнади. Ҳаяжондан тиззаларигача қалтираб киссавурлардан бирига яқинлашди ва танбеҳ учун оғиз жуфтлади. Лекин киссавурнинг ҳушёр икки шериги икки ёнидан келиб секин унинг икки қўлидан ушлади. Рўпарасидаги эса куртқасини очиб «бу ёққа қара!» дегандек кўзи билан ботирга им қоқди. Ҳозиргина қаҳрамонлик қилмоқчи бўлиб

турган жасоратга даъвогарнинг ранги оқариб кетди. Рўпарасидаги киссавурнинг белидаги тасмага илинган иккита тигнинг совуқ ялтираши «ботир»нинг ҳушини учуриб, қайнаган қонини совутиб юборди.

У итоаткорона пастга қаради: тўрт киссавур олдинга ўтиб кетганини илғади. Улар «Обком», «Облисполком» бекатида автобусдан тушиб соябон ёнига ўтиб «даромад»ни санай бошладилар. «Ботир» автобус деразасидан термулганича эсон-омон улардан узоқлашди...

Шаҳар марказидаги «Москва» магазини олдидаги автобус тўхташ жойида бир бақувват йигит, фош бўлган киссавурлар билан муштлашмоқда! Тўхтаб турган автобус тўла одам! Ҳозиргина бир аёлни чирқиратиб тушган киссавурни ушлаган йигитга қаердан пайдо бўлган унинг шериклари ҳар томондан чиябўриллардек ташланишмоқда. Сўқинишиб, чийиллашиб ҳар томонидан чанг солишмоқда! Йигит уларнинг бирортасини ҳам яқинига йўлатмайди. Ургани йиқилляпти. Аммо йигит рўпарасидан келган иккита киссавурга андармон бўлиб турганидан фойдаланган учинчи киссавур унинг юзига қўл сермаб ўтди! Йигит юзини ушлаганча, энгашиб қолди. Бармоқлари орасидан қон сизди. Тўртинчи киссавур эса йигитнинг юзига тепди. Бешинчи киссавурдан орқасига тепки еган йигит мункиб йиқилди. «Томоша» туғач, пулини олдириб ёқасига туфлаб ўтирган аёл ва бошқа йўловчилар билан тўла автобус чайқалиб ўз йўлига равона бўлди! Киссавурлар эса йўлнинг нариги томонида турган «Жигулига» ўзларини урди-лар...

Эзи билан болаларини ёнига олиб пахта даласида меҳнат қилган гектарчи кўп болали она «годовой отчёт» — йиллик даромад чиққанидан хурсанд. Бир кўнгилларидагини олиб берайин деган мақсадда жужуқлари билан бозорга йўл олади. Бозор айланаётган кичик ўғли «кабоб олиб беринг» дея хар-хаша қила бошлайди. Каттасини кабобга навбатга қўйиб яшириб қўйган жойидан пулларини олади ва ичидан бир сўмлик топиб, кичигига «ма, сан бунга нон олиб келгин», деб

узатади. Эҳтиётдан пулларини камзули чўнтагига солади. Урта бўйлик, мўйловли йигитча келиб ёнида ўтирган сариқ курткали йигитга: «Сал сурилинг, шу ерда бирпас дам олайин», дейди. Нарёқдаги шеригига «жой бўшаса чакирасан» деб ҳам кўяди.

Кабоб учун пул тўлайман деб чўнтагига кўл солган аёл бўшашиб жойидан туролмай қолади! Енига қараса-ҳалиги мўйловли йигитча йўқ!

Киссавур ўзини фош қилган аёлга қарата пештахтада турган консерва банкани отади. Бошига ўрилган шиша ёрилиб юзига томат чапланган аёл йиқилади. Чидолмаган одамлар ўғрида курол бўлиши мумкинлигини ҳам унутиб киссавурга ташланашади. Кўлини қайриб яқин атрофда пайдо бўлган милиционерга топширадидлар. Киссавурни турткилаб етаклаган милиционер орқасидан жабрланган аёл ҳам эргашади. Кооператив дўкони ёнида аёл уларни кўздан йўқотиб кўяди. Бир вақт қараса киссавур ҳожатхона томонга кетяпти, милиционер эса дўкон ортидан чиқиб келяпти. Бозор дарвозасига қараб ёнидан ўтаётган милиционердан аёл жаҳл билан сўрайди:

— Нега кўйиб юбордингиз?!

— Психикан! Документи бор, қамаш мумкинмас. — Милиционер қадамни тезлатади. Аёл нима дейишни билмай, тилини тишлаб қолади.

Мен ёзаётган бу нарсалар бирор дедектив тўқималар эмас, балки айни шу кунларда Жиззах шаҳрида рўй бераётган баъзи оддий воқеалар ҳолос. Бу воқеаларни ўйлар эканман, ўз-ўзидан савол туғилади: нега бизга онадек азиз Жиззах шаҳри ўғри-каззавблар маконига айлиб бормоқда?! Нега улар кундан-кунга «урчиаяпти?!» Улар кимга ишонадилар? Эки кишиларнинг лоқайдликлари уларга мадад бўлиб, жазосизлик уларни ва уларга ҳавас қилаётган енгилтакларни рағбатлантиряптими?! Нега уларнинг дастларидан мўминқобил ва соддакўнгил меҳнаткаш одамлар жабрланмоқда?! Болаларининг ризку насибасига, яхши кунларига йиққан жағфармаларига, ўлимлигимга бирор нарса олиб кўяйин, деб пенсияларидан сўмлаб йиққан пулларига киссавурлар тажовуз қилмоқдалар. Бозорга чиққан сотувчилар худди «душман территорияси»га кириб қолгандек хавотирда кўзлари жавдирайди! Ҳар бозор битта-иккита сотувчини «қақшатиб» кетишади! Наҳотки уларнинг йиғи овозларини совет милицияси эшитмаяпти? Хўп, орган одамлари шунчалик лоқайдликка боришаётган экан, унда одамларнинг ўзларига нима бўлди? Ориятчан йигитлар қаерда қолди?! Улар ҳам гурурларини йўқотиб «ҳайт»га пусадиган бўлиб қолишганми?!

Кўп кишилар билан суҳбатлашиб мен шунга амин бўлдимки, Жиззахда киссавурлар, мол ўғрилари, уй ўғрилари «болалаб» кетган! Жамоатчилик, милиция ходимлари, терговчиларнинг лоқайдлиги, хизмат вазифаларини сунистеъмол қилишлари, юридик қонун-қондаларни воқеа тафсиллига қараб қўллай билмаслиги, кучли адвокат ҳимоясида ўғриларнинг «фактлар тасдиқланмай» қолиб оқланиб кетишлари, суд, прокуратура ишида ҳалол система яратилмаганлиги, прокуратура ходимларининг профилактик ишларни ташкиллаштирмаётганлиги, нопок милиция ходимлари топилиб муносиб жазо қўллаб, матбуот орқали эълон қилинмаётгани, сигнал келишини кутиб кабинетдан чиқмаётганликлари сабаб ҳам шу ҳол рўй бермоқда!

...7 май куни навбатчи эдим. Ишхонага кетаётсам, соат бешлар атрофида мўйловли, шевасидан ўзбекка ўхшамаган йигит қартани чийлаб, ўйинни дўндириб ётибди. Унинг атрофида ўн-ўн беш чоғли киши тўпланган, қартавознинг ёнида турган уч-тўртта шериги тўпланганларга «ҳаво» бериб туришибди. Пул мўйловнинг чўнтагига сувдай оқиб тушяпти.

Худди келишилгандек, шаҳардаги ўттиз битта участка милиционерларидан бирортасиям бу ён-атрофда кўринмас эди. Участка пунктига телефакс қилсангиз ҳеч ким жавоб бермайди. Автобусларнинг охириги бекати — катта бозор дарвозаси олдида «Водник» милиция участка пункти ҳам жойлашган, қиморбозлар худди шу ерга макон қуришган...

Мен Жиззах шаҳар прокуратури ўртоқ Жумаев Эран Жумаевичдан сўрадим:

— Шаҳарда киссавурлар кўпайиб кетган дейишяпти, жуда кўпчилик экан. Уларнинг орасида ёш болалар ҳам бор эмиш?..

— Йўқ, унчалик эмас. Кеча бозор куни битта киссавурни ушлаб келтиришди. Бошқа ёқдан келган экан...

Жабрланувчилар билан суҳбатлашганимда эса бутунлай бошқа нарсанинг гувоҳи бўлдим. Уларнинг айтишларига қараганда, шаҳарда киссавурлар ўзларига яхши қулайлик яратиб олишган экан. Нашаванд, қиморбозлик билан кун ўтказиб юрадиган бу болалар ҳеч нимадан қайтишмайди! Уларни кўпчилик: автобус шофёрлари, такси ҳайдовчилари, сув сотувчилар, бозордаги сотувчилар, пистачи аёллар, участка милиционерлари ҳам яхши танишар экан. Энди савол туғилади: нега унда уларни ушлашмайди ёки ушлаб беришмайди? Бу — мулоҳазаларга ундайдиган савол. Бундай киссавур, қиморбозлар шаҳарга четдан келадиган «гостролёрлар»ни сиғдиришмайди, агар сезиб қолишса ушлаб милицияга беришади. Чунки «объект» уларники. Бу совет милицияси билан киссавур ўғрилар «дўстлик» алоқасини мустаҳкамлашга асос бўлади. Киссавурлар жазоланмай ҳамон озодликда билганини қилиб юришига мана шу ўзаро манфаатдорлик сабаб бўляпти, дейиш мумкин.

Милиция ходимлари хизмат вазифаларини сунистеъмол қилишга тўхталсак, шуни айтиш мумкин: биринчидан, нопоклик авж олган; иккинчидан, юридик қонун-қондаларни яхши билишмайди; учинчидан, жонидан кўрқиб қатъиятсизлик қилишади. Яна битта энг ёмон томони — терговчилар ишни охирига етказмай «далиллар етишмайди» деб ишни ёпиб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Агар милиционер пок бўлса-ю, лекин юридик қонун-қондаларни билмас эки чала билса унда Ўзбекистон ССРнинг жиноят кодексига «Жиноят тўғрисида»ги бўлимда ёзилган 11-моддани амал билмайди, «Рухий касаллик ва медицина характеридаги мажбурий чораларни қўллаш» деб ёзилган бу моддада шундай дейилган: «Жамоат учун хавfli ҳаракатни қилган пайтда руҳий касаллик ҳолатида бўлган шахс, яъни доимий руҳий касаллиги, руҳий ҳолати вақтинча бузилганлиги, аклининг заифлиги ёки бошқа хил касаллиги туфайли ўз ҳаракатлари оқибатида ўзига ҳисоб бера олмаган ёки ўз ҳаракатларини идора қила олмаган шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бундай шахсга нисбатан суднинг белгилаши билан медицина характеридаги мажбурий чоралар қўлланиши мумкин.

Ақлан соғлом ҳолда жиноят қилган, лекин суд томонидан ҳукм чиқаришгача ўз ҳаракатлари оқибатидан ўзига ҳисоб бериш ёки ўз ҳаракатларини идора қилиш имкониятидан маҳрум қиладиган руҳий касалликка йўлиққан шахс ҳам жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бундай шахсга суднинг белгилаши билан медицина характеридаги мажбурий чоралар қўллаш, соғайганидан кейин эса уни жиноий жазога тортиш мумкин».

Демак «псих экан» деб киссавурни кўйиб юборган милиция ходими ноҳақ. У ўзининг бу қилиғи билан жиноятни яширган бўлади. Бунинг учун одатда жиноятчи Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 111-бетида ёзилган «Жиноятни яшириш», 169-моддасига асосан икки йилгача муддатга ахлоқ тузатиш иши билан жазоланади.

Агарда милиционер жиноятни, яъни киссавурликни яшириш мақсадида пора олса мол-мулки мусодара қилиниб, уч йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. («Пора олиш», 152-модданинг 1-банди). Пора берган ўғри ҳам уч йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиниш билан жазоланади. («Пора бериш», 153-модданинг 1-банди).

Лекин биз ўғриларнинг қилмишларига эътибор берсак, уларнинг тамомила руҳий соғлом йигитчалар эканликларини сезамиз. Чунки улар руҳий етишмовчиликлар натижасида адашиб меҳрибон ота-оналари ёки ака-укалари берган пулларини бозорга келган одамлар чўнтақларига солиб қўймайдилар, ақл билан иш қилиб, уюшган ҳолда, фақат одамлар чўнтақларидан оладилар, ҳолос! Демак, улар тамомила руҳий соғлом йигитчалардир! Руҳий хасталиги бор деган ҳужжатларига келсак, у ўзларига ўхшаган «олармон» врач тўғрилаб берган, нопок ишлари учун қалқон қилиб юрадиган бир патта, ҳолос! Юқоридаги изоҳдан маълум бўлдики, жиноят устида қўлга тушганларидан кейин оғзларидан кўпик чиқариб ётсалар ҳам бу «руҳий спектакллари» ўтмас экан. Дарҳол қайта медицина кўриги тайинланиб билимдон мутахассислардан тузилган комиссия кўриб чиқиб, ўз ҳулосасини билдирар экан. Қўлга тушиб, асаблари дош беролмай руҳий ҳолатларида ўзгариш бўлган тақдирда ҳам одамлардан «изоляция» қилиниб даволанадилар. «Кайфиятлари ўз ҳолатига тушганидан кейин» эса айбларига яраша жазо муддати

белгиланар экан! Лекин ўғри «дўстларим»нинг бир «хислат»лари борки, фош бўлиб қолсалар қўлларидаги карманни ёки пулни дарҳол ташлаб юбориб кўзларини лўқ қилиб турaveraдилар! Бу уларнинг ақллари тараққий этиб жабрланувчилардан анча олдинга ўтиб кетганларидан! Қўлидан ушлаб олмаганингиздан кейин, қани терговчи унинг ўғрилигини исбот қилиб кўрсин-чи! Бўйнига кўя олмайди. Қонунларимиз одил, одамлар ноҳақ жазоланмасликлари керак! Менинг ўғри «дўстларим» билдилар: уларнинг қўлларини биров ўз чўнтагида ушлаб олса ҳам бу ўғирликларини «исботлай олмайди». Тиқилинчдаги оддий хаёлпарастлик... Мақсад пул ўғирлаш эмас эди, ўзининг чўнтагига қўл солиб пул чиқармоқчи эди, холос! Жабрланувчи шўрликлар бу нарсаларни билармидилар. Йўқ, албатта. Улар додлай оладилар, холос! Баъзилари милицияни лаънатлайди. Терговчига юксак ҳис-ҳаяжон, ўт ўчирувчилар машинасининг сиренасидек чинқириқ керак эмас, унга оддийгина далил керак, холос! Йўқса, «далиллар етишмаганлиги» сабабли делони ёпишга мажбур бўлади. Киссавуриликда далиллар нимадан иборат бўлади? Кесилган сумка, ўғирланган пуллар, гувоҳликлар, ўғри қўлидаги ёки чўнтагидаги ашёвий қуроллар: олма, қўрқадиган дастаки жиҳозлар, химоя ёки ҳужум воситасида қўлламоқчи бўлиб олиб юрган тигдор ва бошқа совуқ қуроллар. Сиз уйдан олган пулингизни санаб кўрган бўлсангиз, гарчи уни ўғри ўмаргандан сўнг ҳам қанчалигини тўғри айта оласиз. Бироқ унинг шериклари бўлса-чи?

Киссавуриларнинг «болалаб» кетаётганларига асосий сабабчилар — ўз ишларига совуққон милиция ходимлари! Кўркам камзул-шим кийиб, ёнларига тўпнотча тақиб, давлат ва шахсий машиналарини физиллатиб юрган бу кишиларни кўпинча керак бўлмаган жойларда учратиш мумкин. Милиционерга ёки ГАИ ходимига кўриниб турган «объект» билан шугулланиш осон. Тўда-тўда бўлиб чорраҳада машиналар тутшиллар, шағал ортиб келаётган юк машинасини қувиш, даррахтни панасида туриб, тезлигини ошириб келаётган автомобилга таёқ кўтариб югуриб чиқиш, сомон пайти сомон ортган машиналарни тўсиш, чаноқ ортган тележклар йўлини пойлаш, ишдан кейин даладан гектаридан чиққан тўрт боғ ғумайини машинасига ортиб келаётган шофёрга «ўғирлик қилгани учун» жарима солиш қандай завқли!

Участка милиционерлари ГАИ линиясини айланиб юришса бўлгани. Формадонларнинг бариси кечаси ГАИ! Тагин бу участка инспекторларининг етишмовчиликларини айтмайсизми, суҳбатлашсангиз қалаштириб ташлашади. Раҳнмнгиз келиб кўзингизга ёш олиб юборингизга бир баҳя қолади! Улар кўпчилигининг алоҳида кабинетлари йўқ. Стол-стулларнинг камчилиги қўлларини анчагина калта қилиб қўйган. Бир ёқда хўжалик раҳбарларини айтмайсизми? Участка милиционери бюрократ совхоз директори олдида ожиз бир боладек. Уларнинг погонларида юлдузларининг кўпаяётганлиги ҳам иш бермаяпти! Жиноят кундан кунга, ойдан ойга, йилдан йилга кўпайиб кетмоқда! Эпчил ўғирлар ўз ишларида система яратиб олдилар!

Шаҳар милицияси қаршисида дўстим билан гаплашиб туривдик. Майордан буйруқ олган сержант автобус тўхташ жойига қараб фзиллаб кетар эди:

— Ҳа, тинчликми?! — сўрадим ундан.

— Пистачини қувгани! — шошиларди у. Анча туриб қолдик. Бир вақт старшина писта солиingan тўрвани бир томонидан ушлаб, тўладан келган, ғарибгина кийинган аёл иккинчи томонидан ушлаб кела бошлади. Пистачи аёлни ичкарига топшириб чиққач, сержантга ҳазиллашдим:

— Бу дейман, жудаям қийналиб кетдингиз-да! Сизларниям ишларинг жуذا оғир!

— Ҳей, ака — фиғон қила кетди у. — Ушласак бошимиздан оёғимизгача тириллатади булар. Олиб келганинг, қарғиш эшитганинг баҳоси эмас! Қўлимни тшлаб олди!

— Эҳ-ҳей! Битта пистачи билан олишиш шунчалик мураккаб бўлса, ўғри-каззобларга умуман тенг келиб бўлмас эканда, а?

— Ака, пичинг қиласиз-да! Мана шу пистачини оладиган бўлсак, нимага йўқ бўлмайди?! Илгари горисполкомдаги «административ комиссия»га олиб борар эдик. Бир куни биттасини ушлаб бордим. Комиссияга олиб кирсам 10 сўм штраф қилишди! Коридорга чиққанимиздан кейин аёл: «Ана, нима бўлдинг, боя 25 сўм берайин десам йўқ девдинг», —

деб кетиб боряпти. Эртасига қарасам тагин ўша жойида пистасини пуллаёттипти! Нима қилишимиз керак? Битта милиционернинг қўлидан нима келар эди...

Одамларга ҳайронман. Тўрттасининг боши бирикса бўлди, ўтириб олиб юртимизни ўғри, киссавури босиб кетди, нопокларнинг уруғи кўпайиб кетаяпти, деб нолишади. Бири бунга милиционерларни айбдор деб ҳисобласа, иккинчиси дабурустан юртда кетаётган ошкоралик, демократия ҳамма ёқни расво қилди, дейди. Учтинчиси одамларнинг ўзи ноинсоф бўлиб кетди деса, тўртинчиси қонунларимиз бўшашиб кетди, бу кетишда жиноят камайиши ўрнига кўпайиб кетаверади, бундан кейин баттар бўлади, деб куйилади. Бири диндорни айбласа, бири динсизни айблайди. Бири ёшларни, яна бири — кексаларни айблайди. Шунинг учун бўлса керак, кўп ўйлайман: хўш, нега шундай бўляпти? Нега жиноятлар «сурати» фақат бизнинг районда, областда, республикамиздагина эмас, иттифоқ миқёсида кундан кунга тушиш ўрнига ўсмоқда?! Қвартира ўғирлари шаҳарлар тугул қишлоқларда ҳам пайдо бўлмоқда. (Қишлоқ «маданияти»ни шаҳар «маданияти»га тенглаштиришга ҳаракат қилишяптимикини ўғирлар ҳам?..) Гап киссавури ҳақида бораётган эди. Улар кундан кунга ишларига ҳар хил «илғор» тажрибаларни жорий этиб, тактикаларини «мукаммаллаштириб» боришяпти, шекилли. Бўлмаса, милиционерларнинг ўзаро гаплари биринчи бўлиб уларнинг қўлига етиб келмас эди! Бўлмаса, улар илғор техника билан қуролланган, соғлом, бақуваат, ҳар куни танларини жисмонан чинқитиб бораётган милиция ходимларини аро йўлда қолдириб кетмас эди!.. Хўш, ХХ аср киссавурилари, мол ўғирлари, уй ўғирлари шунчалик тутқич бермас қароқчиларми?! Келинг, яхшиси, тагин одамларнинг гапларига қулоқ солаёлики.

— Ўғри қишлоққа четдан келмайди. У шу ернинг шартшароитини яхши билган одам. Ўғри ўзимизнинг ичимизда!

— Касалхонани олдидаги уйга ўғри тушибди. Қувиб ушлашибди. Ўғри хонадон эгаси ўғлининг жўраси экан!

— Омонни уйга тагин ўғри тушибди. Билиб қолиб қувишган экан, томига чиқиб кетибди. Нарвонни олиб қўйиб кутиб туришибди. У эса қўшниси томондан тушиб қочиб кетибди.

— Мол ўғриси кўпайиб кетди. Бу кооператив бўлмади, бир бало бўлди. Ҳамма молларни бошига етляпти!

— Ўғирлар милиционерларнинг шайкаси эмиш...

— Кундузи «Жигули»да келиб «разведка» қилиб, кечаси «КамАЗ» машинада келиб ортиб...

Ҳайрон бўламан. Ишчи-деҳқон Совет милицияси декрети-га 1919 йилда қўл қўйганида, 1920 йилда Ишчи-деҳқон милицияси иши тўғрисидаги қўлланмани тасдиқлаганида доҳийиз Владимир Ильич Ленин бир нуқтага тикилиб Совет милициясининг 70 йилдан кейинги фаолиятини қандай тасаввур этганини? Революцияга эътиқодли бу кадрлар авлодини 70 йилдан сўнг ойда ҳам тартиб ўрнатиб юборса керак деб ўйлаган бўлса керак-ов...

Яна куяётган одамлар гапларига эътибор қиламан:

— Милиция ўзини ишчан кўрсатиш мақсадида фақат очилган ёки очилиши эҳтимолдан ҳоли бўлмаган жиноятларни ҳисобга олади. Очилишига кўзи етмаса, иложи борича дафтарага қайд эттирмасликка ҳаракат қилади.

Тўғрилигига ишонмайман. Бўлиши мумкин эмас-да, ахир. Бу жиноят-ку! Лекин икки молини ўғирлатган Чорвадор посёлкасидаги Қудрат ака келиб: «Ука, қўй ўша милицияни, иложини қилолсан, «узун томда» ишлайсан, ёрдам бер, отангни арвохи қўллағур», деганида силтаб ташлайман:

— Ариза ёзиб келинг. Эртага иккимиз бирга милицияга бораемиз.

У хўп деб чиқиб кетди. Лекин ҳафталар, ойлар ўтади, ариза йўқ. Тасодифан йўлда учратиб қоламан.

«Ҳей, қўявер, — деб қўл силтайди, — барибир милиция изламайди...»

Милиционерларнинг оперативликлари шунчаликка бориб етдики, охирги икки йил бадалида 76-от заводига қарашли Тангли қишлоғининг ўзидан 21 та молни олғирлар илиб кетишди, нима, уларда вертолёт борми деб ўйлаб қолсан одам... Ғаллаорол районида эса бундан ҳам кўп. Жиззах шаҳри атрофларини-ку, қўяверасиз! Қани уни санашдан эринмаган мард топилсал!

Навоийлик Аҳмад ака Абдуллаев ва унинг ҳам 3 ёшлардаги ҳўкизи «Миша»нинг тарифи собиқ Ўзбекистон ССР ички ишлар министри генерал Раҳимовга ҳам бориб етди. Аҳмад аканинг

хўкизи тўғрисида «Муштум» журналида ҳам ёзишди. Лекин олармоннигида пашша кўриб ётган «Миша»ни етаклаб келишга бу мақола бир нўхтаям бўла олмади. Ички ишлар министрлигидагилар «Муштум»га йўллаган жавобларида Аҳмад аканинг хўкизи тўғрисидаги сатрлариням ўғриб «уриб» кетибди!

Яқинда Аҳмад акани учратиб қолдим. Аниқроғи, у мени қидириб ишонкамга келган экан.

— Ука, мен сизни тўғри одам деб юрсам сизам ўшаларни бири экансиз. Ҳақиқат борми ўзи?! Қачон Жиззаҳда тартиб бўлади?! Қачон бу органнинг одамлари меҳнаткашга сал эйтибор қилади?!

— Аҳмад ака, буларнинг ҳам иши қийин-да...

— Ҳеч, қўйинг, ука. Буларни «худоси»гаям ишонмай қолдим. Генералларининг қабулида бўлдим, ёзмаган жойим қолмади! Югеравериб икки хўкизинг пули кетди. Тагин ўйламанг, Аҳмад ака тентак бўлиб қолганим, деб. Ман билмоқчиман: қани, бизда ҳақиқат борми-йўқми? Радио-телевизорда кунига эрталабдан кечгача тинмай гапирилаётган ўша қайта қуриш, қани, қаердан бошланган экан, мен бир кўрай?! 2 майда хўкизимни ўғирлаб кетишганига икки йил бўлди. Ҳали ўша ифлоснигида турибди. Булар барининг ўғрилар билан тили бири!

У кишининг қўлидаги папкани оламан. Ҳар хил инстанциялардан келган жавобларнинг ўзи бир хўкизга юк бўлибди! Ҳаммаси қўйи органга юбораверган...

Телевидениедан ва редакциялардан келган жавоблар бир хил: «Ички ишларига юборилди... Сўралди...»

Ички ишлардан келган жавоблар ҳам бир хил: «...фактлар тасдиқланмади... сизнинг ўғирланган хўкизингизни топашда совуққон, лоқайдликка йўл қўйган ички ишлари ходимлари жазоландилар. Иш қайта кўзғатилди. Кейин ўзимиз хабар қиламиз...»

Аҳмад ака кўк муқовали дафтарини кўрсатди. Унинг биринчи бетиде: «Ўзбекистон ССР ички ишлари министри Учқун Раҳимов қабулида 26 июнь 1988 йилда бўлдим;

Ўзбекистон ССР ички ишлари министрининг ўринбосари Успенский қабулида 13 март 1988 йилда бўлдим;

Ўзбекистон ССР ички ишлари министри ўринбосари Тўхтаев қабулида 14 июнь 1988 йилда бўлдим;

Ўзбекистон ССР ички ишлари министрининг ўринбосари Фафур Раҳимов қабулида 14 июль 1988 йилда бўлдим», деб ёзиб қўйибди.

— Нега буларнинг ҳаммаси бир-биридан кўчириб жавоб ёзади?! — куйинади Аҳмад ака. — Нега ўғрилари уч кун қамаб, кейин қўйиб юборишди?! «Хўкизингиз бугунча шу ерда тура турсин, ўзимиз элиб берамиз» деган милиция ходимлари нега мени икки йилдан бери сарсон қилишади?! Нега биринчи демага тикилган, хўкиз топилган кунни туширилган расмлар йўқ қилинган?! «Отпечатка»сини оламиз деб олиб кетилган занжирни йўқотилди! Хўкизини таниган бешта гувоҳнинг имзоси билан ёзилган тушунтириш хатлари делода йўқ! Нега? Ука, ўзи бу давлатнинг сўрайдигани борми ё кун фақат пулдор товланмачиларга, амалдору ўғри-каззобларга туғадими?! Гапиринг! Буларингизнинг яна зўр ҳунарлариням боракан! Тинчлик бермай, хўкизимни топасанлар, деяверганимдан кейин ўғрилар қолиб, ўзимга нўписага ўтишди! Ун йил аввалги ПМКда мастер бўлиб ишлаган жойимдан баҳона топишга ҳаракат қилишиб, бирор нима чиқиб қолар деган умидда бир одамга ариза ёздириб олиб устимдан иш кўзғатилди! Қанча тентиратиб, асабларимни қақшатиб сўроқ қилишди! Мен барибир буларнинг нўписасидан қўрмайман! Министрликка бораверганимдан кейин бир текширувчини ички ишлар министрлигидан юборишбди деб эшитиб, область ички ишлар бўлими бордим. Лекин у одамни топа олмадим. Ҳеч натижа бўлавермагандан кейин тагин министрликка бориб министр ўринбосари Тўхтаев деган одам қабулида бўлдим. У киши: «Текширувчи Жиззаҳга бориб келди-ку. Ҳаммаларингиз билан учрашиб суҳбатлашибди, текшириб кўриб, тушунтириб келибди-ку», дедилар. Ҳайрон бўлиб қолдим. Келиб кетган ходим 3-бўлимдан, шу қидирувчиларнинг каттаси Абдуллаев Юрий Рөмович деган йигит экан. Тўхтаев уни чақиртирди. У қаршимга келиб ўтирди.

— Бу одамни танийсизми?!

— Йўқ.

— Унда Жиззаҳга бориб нимани текшириб, кимга учрашиб келдингиз?!

— ...

Уша кирим-чиқим дафтарини кўришса № 16(А-25нинг) тўғрисида «От письменного ответа отказался» деб ёзиб қўйибди. Тўхтаевнинг жаҳли чиқиб кетди. «Ҳозир чиқиб бу кишининг ишони охирига етказиб келинг!» деб иккаламизни чиқариб юборди.

Бу Абдуллаев Юрий дегани ўша министрни ҳам «бордим, кўрдим, ҳаммаси билан гаплашдим, суҳбат ўтказдим, ишни ҳал қилиб, келдим. Бўлди, раҳмат сизга, энди шуну ўзи бизга овера бўлиб ҳат орқали жавоб қайтариб ўтирмасаларинг ҳам майли деб айтишди», деб алдаган экан! Кейин ўша қайд қилиш дафтарига юқоридагиларни ёзган экан!

Абдуллаев Юрий дегани 1988 йилнинг май ойи охирида келиб кетган экан, мен 14 июнда министр ўринбосари Тўхтаев хонасида у билан учрашувдим. «Бўлди, кечирасиз, айб менда, ўзим бориб ҳал қиламан», деганига ишониб келаверишман. Уч ойдан кейин тагин бориб ўша Абдуллаевга учрашдим. Анча ўзини босиб олибди, «Бир иложини қиламиз, сиз бораверинг», деди. Тагин қайтиб келдим. Олти ойлар ўтганидан кейин «Юрий Рөмович келибди» деб эшитиб, хотиним билан югургилаб область ички ишлар бўлимига келдик. Эшикдан чиқиб кетаётган экан.

— Юринг, ўғирланган жойни, хўкизини турган жойни кўрсатайлик десақ, «Сизни ишингиз билан келганим йўқ, мен бошқа иш билан келганман», деб кетворди. Буларингиз ўша бошдан бузилган экан, ука! Наҳотки шунчаликка боришса? Ишонгинг келмайди киши. Бундай бўлиши мумкин эмас! Тартиб посбонларни тартибни бузишда «рекорд» қўйиб ўтирсалар-а?! Илож қанча, фактлар олдида ҳар қандай эҳтирос ҳам ожиз! Нега унда «хўкиз сўйилмасин, сотилмасин деб расписка олганман» деган ўртоқ Абдуллаев Юрий Рөмович шунча вақт ўтган бўлса ҳам ишни чувалаштирмоқда? Еки тагин ишонувчан генералларини алдаганмикин?

Оддий бир хўжалик ташкилотига шикоят тушса, айбдор жазоланса, исми-фамилияси кўрсатилади, жазонинг меъёри айтилади, бундан кейин бу ишни ҳал қилишни кимга юклатилган бўлса унинг исми, фамилияси ёзилади, бу ишни бажариш муддати айтилади, лекин ҳурматли тартиб посбонлари йўллаган жавобларда бу нарсалар йўқ. Бу қайси мантиққа тўғри келади? Еки ҳукмдорлик, оддий меҳнаткашларни менсимасликнинг бир кўринишиими бу? Жабрланувчилар алдов қоғозларига термулиб юраверадилар, вақт эса ўтаверади. Кўпчилик эса сарсонгарчиликдан кейин ҳаммасини «худго солиб», қўл силтаб, этагини йиғиштириб қўя қолади. Давлатимиз куч-қудратига, унинг олиб бораётган сиёсатига ишонган баъзилар формадаги кишини кўрса умидвор бўлиб югуриб юраверади. Охири бир кун лақиллатишаётганини, ҳеч натижа чиқмаслигини билиб «давлат одамларининг қилаётган бу лоқайдликларини, силлиққина, ниҳоятда маданиятга ўраб ёки оқиқ-ойдин алдаётганликларини сезиб қолиб, «ҳей сани ўша бербурд давлатингни...» деб сўкишади! Тўрт йилдан бери қайта қуриш ҳақида тинмай жавраётган радио-телевизорни ёнжиниб эшитишади. Бундайларни биз шу ҳолатда ўзимиз олиб келиб кейин тентакка, сурбетга, «ёзувчи»га чиқарамиз! Одамлар ўртасида уларни ёмонлаб гап тарқатамиз. Шундай эмасми ҳурматли мол ўғрилари сўроқ қиладиган терговчилар?! Топиб бергани олиб беролмаган орган органми? Наҳотки одамлар гапирётганидек ҳар бир «дело»нинг ўз нархи бўлса?! Наҳот қонун фақат қуруқ қўл билан қўлга тушганга қонун бўлса-ю, пулдорлар «мойлаб сирпаниб» чиқиб кетаверишса?! Одамлардаги, суд тергов, прокуратура органларига ишонсизлик қачон ва нима учун туғилган?! Нега ишимизни қайта қуриб энди катта йўлга чиқиб олдик деб керилаетган пайтимизда одамларда барибир бу олий давлатни давлат қиладиган қонун химоячилари, ҳуқуқ посбонларига бўлган ишонсизликлари камаймапти? Чунки балиқнинг қаноти ҳаракат қилгани билан думи йўналишини бошқа ёққа буриб юборапти.

Тангли қишлоғилик Юнусов Абдураҳмон ака аламидан ёрилиб кетмаганига ҳайрон қоласан.

— Ўғрилар қолиб бу милициядагилар икки йилдан бери фақат менинг уйимни текширишади. Лагерда завхоз бўлиб ишлаётган укамни ҳам текширишгани-текширишгани! Ўғрилари аниқ ушлаб бўйинига олганларидан кейин бир кун ушлаб туришиб тагин юборишди! Биз энди ҳақиқат қарор топади деб юрган эдик. Тагин ОБХССини юбориб ўзимизни текширтиради! Милиясини юбориб ўзимизни текширтиради! Каттароқ

суёвнинг бўлса бизда ўғрилиқка йўл кенг экан-да!

Охири қинғирликлар давом этиб, аҳоли ўртасида норозилик кучайгач, область ижроия комитетининг собиқ биринчи муовини ўртоқ Хуранов Николай Азаматовичнинг сўровига биноан область Давлат Хавфсизлиги комитетининг бошлиғи ўртоқ Мартинов область Давлат ва ҳуқуқий органлари доимий комиссияси раиси сифатида текшириб ўғриларни аниқлади.

Милиция ходимлари билан гаплашсангиз кўпроқ одамларни беарволикда айблашади. Молини маҳкам қилсин, оғилини қулфлаб қўйсин, нима энди, биз ҳар бир одамниқига бориб қоровуллик қила олмаёмиз-ку, дейишади.

Навоий номили колхоз А. Икромов кўчасида яшовчи Пўлатов Султон аканинг икки сигирини оғилхонасининг қулфини бузиб олиб чиқиб кетишган. Бузишган қулфини Султон аканинг амакисининг ўғли Аскарниқига ташлаб, унинг ҳам бир она-бола сигирини олиб кетишган. Шу колхоздаги Калинин номили мактаб ўқитувчиси Нўмонова Матлубанинг ҳам ўша тунда сигири билан бузоғини ўғирлаб кетишган. Бу воқеаларни қандай изоҳлаш мумкин?! Идорама-идора саргардон бўлиб юрган бу жабрланувчиларнинг гапларини эшитиб ҳайрон қоласан киши. Чет эл фильмларида полициячилар бошлиқлари билан келишиб олиб иш юритадиган мафиячиларни кўрган эдик. Жиззахдаги оммавий ўғриликдан худди шундай ҳолнинг ҳиди сезилиб турибди. Йўқса, кўп сонли жабрланувчиларнинг арзини тинглайдиган бирор одил киши топилар эди.

Ўғри, киссавурулардан жабрланган кишилар милиция, суд, прокуратурага қатнайвериш чарчашгандан сўнг ноумид шайтон деб фолбинларга, ромчиларга югуришмоқда, улардан мадад сўрашмоқда.

Мен милиция ходимлари орасидан ўз қаҳрамонимни қидир-япман. Ҳозирча топа олмадим. Лекин ноумид эмасман. Милиция ходимларининг иши оғир, тушунман, аммо шарафли. Аммо шуни тан олиш керакки, кейинги йилларда совет милицияси билан халқ ўртасида чуқур жарлик пайдо бўлди. Аниқроғи, ҳурмати қонун ҳимоячиларимиз кишиларнинг жиноятга қўл уришини кутиб яшагача ўрганишди. Эндилкида бунинг олдини олиш мушкуллашмоқда. Милиция, ҳуқуқ, суд органлари ишини тез орада қайта кўриб чиқиш, халқ билан милиция ўртасида жарликка барҳам бериш керак. Йўқса, жиноятчиликнинг тугатиш, кишиларнинг осойишталигини сақлаш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Бугунги кунда ҳаракатдаги милицияни халқ милициясига айлантириш зарур. Токи, бола ҳам, катта ҳам ҳар бир милиционерга бир жазоловчи предметга қарагандай қарамасин! Ҳар бир инсон — болами, каттами, олдида ҳимоячи мураббийси-милиционер борлигини ҳис этиши учун аввало ҳар бир милиция ходими ахлоқан мукаммал инсон бўлиши керак! Покликнинг ўзи уларни халққа яқинлаштирадиде! Формада бўлса ҳам чўнтагидан дўпписини чиқариб маҳалла-ёмон кунларига аралашса, оммавий жойларда юракдан сўхбатлашиб бир пиёла чой ичишса, кексалар гап-сўзларига қулоқ осса, ёшларга дўст бўлиб, ака бўлиб, ота бўлиб пешонасини силаса, ғариблардан, беморлардан хабар олса, мана шуларнинг ўзи уни халққа яқинлаштирадиде! Лекин баъзи милиционерлар шунчалик кеккайиб кетишганки, худди ўзларини амир Олимахоннинг қўриқчисидек ҳис қилишади.

Мана ҳозир қайта қурамыз деб кўпчилик хато-камчиликларни таҳлил қилиб ишни тўғри ташкиллаштириш учун таклиф-мулоҳазалар билан чиқмоқда. Оддий сантехник ёки пахта бригадари тўғрисида босилаётган мақолаларни кунда бўлмаса ҳам ҳафта аро матбуотда ўқиймиз. Лекин ҳозирги даврда муаммога ботиб қолган милиция ишига келганимизда фақат қанча жиноят бўлгани, унинг бир кварталга қанча ошгани ҳақида ахборот беришдан нарига ўтмаймиз!

Оммавий ўғриликлар, тартибсизликларнинг олдини олишни мамлакатимиздаги Ленинград ҳамда Горький шаҳарлари тажрибасидан ўрганиб, амалда қўллашимиз керак. 02 дан ташқари қўшимча телефонлар номерлари ажратилсин. Одамлар гавжум, кўзга ташланадиган жойларга катта-катта қилиб ёзиб қўйилсин. Ҳамма жойларда аҳолининг фаол қисмидан милиция ходимлари, коммунистлар ва коммунист бўлмаганлар етакчилигида ишонч постлари ташкил этилсин. Тутилган ўғрилар мол-мулклари мусодара қилинган, маълум проценти, масалан, жабрланувчиларнинг топилган моллари қийматидан 10 фоизи тўтиб берган ишонч пости жонкуярларига моддий

рабатлантириш мақсадида берилсин. Чунки ким билан гаплашмайин, мен шу нарсани сўрасам, ҳамма: «Қанийди агар ўғирланган нарсамиз ёки пулимизни, молимизни топиб беришса жонимиздан садақа, суюнчисини берардик», деб айтишади. Ушанда ўғирликлар қамайгани сари ишонч постлари состави ҳам ўз-ўзидан параллел қамайиб, кераксиз пайтида ҳаммаёқда тинчлик ўрнатилганидан кейин ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади. Ҳозирча бу вариантни «ишчи постлари» деб республикамизнинг Қўқон шаҳрида ташкиллаштирилган. Лекин у ерда ҳам бу ишга жалб қилинган одамлар иш жойлари сақланиб ойлқлари бериб борилмоқда. Биз юқорида айтгандай, ишни ташкиллаштирсак маблағ масаласи ҳам ўз-ўзидан ҳал қилиниб, корхона ишларига ҳам ҳалақит бермасди. Моддий манфаатдорлик бу ишонч группаларининг авангардлигини ошириб, худди Горький шаҳридагидек ўша айтаётган банданинг бошлиқлари билан ушлаш имкониятига эга бўлишарди. Бунинг учун фақат область халқ депутатлари совети ижроия комитети ва область партия комитети чиқарган қарор ва ишонинг боришида назоратни ташкиллаштириши ҳам катта роль ўйнайдди. Бусиз қуруқ ташвиқот билан ишни уюштириш мумкин эмас.

Бизнинг энг катта хатомиз халқ фикрига бепарқлигимиздир! Одамларнинг содда, жайдари сўхталарига қулоқ солсангиз, улар жуда кўп нарсаларни билишларига амин бўласиз. Ҳатто қайси раҳбар қандайлигига унинг яхши ва ёмон томонини, шаҳарнинг қайси бурчагига қандай нопок аёл ёки эркак яшагини, қайси раҳбар ишдан олинади, ўрнига ким келади, қайси раҳбар порохўр, қайсиси енгилтак, қайсиси... Хуллас, халқдан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди. Фақат одамлар қалбига йўл топиб гаплаша билиш керак ва уларнинг олтин фикрларини кадрлар билиш керак. Бекорга чет элларда халқнинг фикрини ўрганадиган қатор-қатор илм даргоҳлари, институтлар ишламаяпти-да, ахир! Бизда, гарчи анча кеч бўлса ҳам буни тушундилар. СССР фанлари академияси қошидаги социология институти директори, фалсафа фанлари доктори В. Ядов: «Ҳозирги қайта кўриш даврида одамлар фикри бир хазина. Биз булар фикрларини ўрганмай туриб Олий Совет ҳам, Коммунистик Партия Марказий Комитети ҳам қонун чиқаришда, социал сийасати, мамлакат экномикасини ривожлантиришда тўғри йўналиш ола олмайди», деб бежизга айтмади! Қани энди ҳеч бўлмаса ҳар бир областда халқ фикрини ўрганадиган социологик лаборатория бўлса! Биз кўп нарсаларга эришган бўлар эдик!

Яна шу нарсаниям айтишим керакки, инсон бирданига бузилмайдиган! Ўғри, киссавуру онасининг қоридан шундай бўлиб туғилмаган! Биз уларга ҳам сўз бера билишимиз керак! Майли, ошкоралик замони экан, улар ҳам матбуотда чиқишлар қилишсин. Нега илғари соппа-соғ бўлган одам бирданига ёки аста-секинлик билан бундай нопоклик кўчасига кириб қолган экан. Наҳот у инсонга бир мартаба берилган умрини инсонлар қарғишига учраш учун сарф этмоқчи? Балки уларнинг баъзилари мажбуран, баъзилари етишмовчиликдан, баъзилари шўхликдан, баъзилари тўқликдан бу ярамас қўчига кириб қолиб, энди ундан чиқишни билмаётгандир. Мен бир Совет граждани сифатида деҳқон ўғли бўлганим учун гапнинг дангалини ёзиб қўяёлдим. Мен бу мақолаи бировга ҳасад қилиб ёки бировдан жабрланиб ёзганим йўқ. Ён-атрофимдагиларни кўриб, эшитганларимни таҳлил қилиб, қалбни қиналаганимдан, одамлар тақдирини ўйлаганимдан ёздим. Биз онгли жамият тарафдоримиз. Шунинг учун ҳам бировлар айтаётгандек ушлаган ўғрининг қўлини кесиб, қулоғини, бурнини кесиб жисмонан жазолашни жиноят кодекси моддаларига киргизмаганмиз! Биз ёмонни ёмонлик, зўрлик билан даволамоқчи бўлиб дийдасини қотириб янада инсоний ҳис-туйғулardan маҳрум этмоқчи эмасмиз. Шунинг учун ҳам жамият олдидаги бурчларини унутиб ўзларининг кўнгиларидек яшаш учун ҳамма нарсага тупуриб ўз қилиқларини оқлаш учун худбинона ақидаларга ўрамоқдалар! Лекин бунинг жазоси бор. Бу фақат суднинг қарори билан бериладиган жазодан фарқи ўларнинг виждон жазоси, нигоҳлар жазоси, беҳуда ўтган умр жазоси! Ноҳақдан жабрланганлар қарғиши жазоси! Булар барибир инсон руҳиятига таъсир қилмай қолмайди! Бир куни ҳиқилдоғидан олади! Кўз олдида гадаланади! Унинг совуқ ели юзларини сийпайди! Қулоқлари олдида ғашли швирайди. Ҳар бир инсон тўғри йўлга тушиб олшиш учун ўзида қудрат топа билиши керак!

Аҳмад Отабоев

ЖИДДИЙ КИНОЯ

Бадиий жараённинг ички тўлқинларини сезиш, англаш беихтиёр ўтган ўн йилликлар шеърятининг хусусиятларини изоҳлашга ёрдам беради. 80-йиллар ёш шоирларининг ижоди билан танишганимдан сўнг 60—70-йилларнинг етакчи шоирлари ижодига бошқа томондан туриб, яъни янгилашиб-турланаётган сўз позициясидан қараб, айрим хулосаларимга ўзгариш «ясадим». Бундай ҳол, кўринаётгирки, хоҳиш-ироданг, ихтиёрингдан ташқаридаги ҳодиса. Аслида, шу уч ўн йилликнинг шеърятини ички узвийликка, ўзаро таъсирга эга ҳамда тажрибада кейинги давр (80-йиллар) бадиий изланишлари учун таянч бўлиб хизмат қилади.

Бу хизматнинг амалдаги натижаларини мен турланаётган бадиий сўз вакиллари Баҳром Рўзимухаммад, Абдували Қутбиддин, Мақсуд Бекжон ва бошқа ёш шоирлар машқларида учратдим. Уларнинг шеърлари фақат бадиий таъсирлар, аксадолар эмас. Баҳромнинг жозиб бадиий-ҳиссий тушунишлари, Абдувалининг фаол метафораларда муносиб ифодасини топаётган нуқтаи назари, Мақсуднинг жиддий кинояга йўғрилган ижтимоий-бадиий талқинлари ўзликларидан далолат беради. Уларга ҳос оддий мулоқотга ўхшаган шеърини нутқ тарзида, метафорали шеър тилига ишқибозликда, ҳам ижтимоий, ҳам бадиий «тақдир ҳазил» ларига имитацияларда янги тенденциялар, оидинлашаётган услубий ранг-барангликларни кузатдим. Бу метаморфоза кўзни қувонтиради, кўнгилга шавқ, идрокка фаоллик бағишлайди. Мен шу севинч ва таратқулардан тўғилган мулоҳазаларимни — миллий шеърятимиздаги ўзгариш, турланиш иштиёқларининг ёш истеъдодли шоир Мақсуд Бекжон шеърларида бўй кўрсатаётган нишонларига борасида фикрлашасан деган ниятдаман.

Умуман, шеърятнинг тараққиёти, янгилашиши муайян даврда «ҳоким» бўлиб олган, бадиий-ижодий меъёрга отланган, кенг обрў-эътибор қозонган, шуҳрат топган услубга зид, «герс оқимлар»нинг кириб келиши, уларнинг мавжуд умумий тартибларга бўйсунмаслиги, мувоzanатсизликни юзага келтириши билан ҳам боғлиқ. Адабиёт тараққиёти учун курашда энг ишончли қуроли адабиёт (рицарлик романлари урфга айланиб кетиши оқибати роман-пародияни («Дон Кихот») юзага келтирганни эслайлик).

Хусусан, бугунги ёшлар шеърятинида «жонли оғзаки нутқ» ва «юксак шоирона» тамойиллар бирикувидан юзага келаётган янги ирмоқлар кўзга ташланаётгир.

Мақсуднинг шеърлари кинояли, истеъзоли, тағдор. Киноя шунчаки ишора эмас, концептуал. Йўқ, киноя бу «Адабиёт ва санъат» газетасидаги «Шум боланинг чойхонаси» ёки «Ешлик»нинг «Елпигич»и эмас. «Миштум»нинг бу гапга алоқаси йўқ. Мен бошқа нарсани — Кинояни айтмоқчиман. Баҳона-сабаб билан Гулҳанай, Муқимийнинг «адаш-

ган» шогирди Мақсуд Бекжоннинг шеърлари ҳақида сўзламоқчиман. Унинг шеърларини кузатиб Кинояга адабий жанр ёки тур ҳуқуқини бериш керакмикан, деган ўйга бордим. Буни Сатир ва Юмор оралиғидаги «бир нарса»га йўйиб қўтилиши осон. Аслида концептуал киноя — роман, ҳикоя, дoston каби — адабиёт, дегим келади. Ҳа, бу энди ҳазил эмас, рост.

Даъвои «назариялаш»дан олдин тажрибаларга мурожаат этайлик.

ТАКРОР

Яна қайтариб айт ўша сўзингни,
Қайтариб айтавер,
тинимсиз қайтар...
Бу сўз, бўсагадан ҳатламай,
Тинимсиз ортига қайтган меҳмондай,
Тинмай қайтаверсин сенинг оғзингдан.
Шундай таққирлайлик бу сўзни,
Шу аллоҳ тинимсиз ерга урайлик,
Бошқа қайтмайдиган қилайлик уни —
Қайтар!

Шеърнинг сарлавҳаси «ўзини оқлаган», а? Тўғрими? «Қайтармоқ» феъли етти марта қайтарилади, «тинимсиз» эса тўрт марта, «Такрор» деган шунча бўлар-да!

Бу шеър ўйсини шоирни бугунги шеърятдаги икки қусурдан асраган: аввало, анъанавий шаклдан қочиб шаклбозликка берилиб кетишдан ҳамда оммавийлашувнинг энгил йўлини тутиб, жўнликка йўл қўйишдан. Бироқ шеър мана шу қусурларнинг уйғунлигидан яралган.

Шоир биз қандай гапирсак шундай тарзда ёзган — биз одатда қандай гапирсак, демак бизнинг табиий кечинмамизни, фикр-туйғумизни ифодалаган. Шеърда олтин баҳосига тенг — камёб ўхшатишлар, образли иборалар йўқ, ифода тарзида фавқулodда янгилик сезилмайди. Мақсуднинг шеърлари қайсидир томонлари билан Баҳром Рўзимухаммад шеърларига яқин. Синчиклаб қараганда бошқача — Мақсуднинг шеърларида оғзаки нутқдан ва бадиий нутқдан асл ҳолича, ўзгариши сезилинган сўзлар биз кўниккан бадиийликка зид тарзда бир қадар пойма-пой, тўғмоқ қўлланилади. Шунинг ўзида шоирнинг эстетик «бузғунчилиги», айна пайтда «янги тартиб»га интилиши сезилади. Шеърдаги ўхшатиш («меҳмондай») бадиий асарда эмас, фақат оғзаки нутқда худди ушбу шеърдагидай эркин ишлатилиши мумкин. Такрорланиши қайта-қайта сўралаётган «ўша сўз» — қайси сўз, қандай маънода экани муҳим эмас. Муҳими шеърдаги муомала одоби, шоирнинг сўзлаш интизомини ёки «интизомсизлиги». Қолганини эса фаҳмлаб олиш осон. Ҳар қалай, «такрор»-«такрор» айтилиши сўралаётган сўзда қайтариқ

сезилмайди, жонга тегмайди, аксинча нафи тегадиган сўз эканига ишонтиради — худди «қайтармоқ» феълнинг «Такрор» шеърига нафи теккандай. Сарлавҳадан шу феълга киноя, шоирнинг сўзга кинояси кўришиб турибди. Киноя-шеър, сарлавҳа-кинояга «ҳазилнинг тагидаги зил» — мазмун халқона лағифа ёки аския тилига яқин тамоёилда кўчган. Бу халқнинг ўзидан кўра унинг табиатидаги «шоирлик»дан кўчган фазилат. Бу моҳиятдан холи бўлмаган шеър тилидаги янгилаший, турланишга уринишининг уқувли ҳосиласи, шеър билан турмушининг, шеър билан адабиётнинг юқори интеллектуал даражадаги уйғунлашуви.

Шубҳа йўқ, ўта сирли, «жумбоқ»қа ўраб ташланган шеърнинг нуқсони ўзи билан — фақат қилчиликка татимаслиги туфайли эмас, мағзи-моҳияти топшимоққа айланиб қолгани бундай машқнинг мақсадсизлигини англатади. Вадий сўзининг мазмунсиз жилавагар «рақибдан ясалган бошқотирмалар шоирлик санъатини намойиш этмайди. Бундай уринишларнинг қанчаси исзиз кетгани аён.

Шу ўринда мен Мақсуднинг икки тенгдоши ижодида ҳам «юксак» сирллиликка, ҳам барчага бирдек тушунарли, содда, яъни «оммабоп»ликка берилишининг қусурларига тўхтаб ўтиш лозим, деб ўйлайман. Жўзъий бўлса-да, бу ҳолатлар уларнинг машқларида жиддий эътиборни талаб қилади.

Абдували Қутбиддиннинг «Тасаввур лаҳзалари»да («Ешлик», 1989 йил, 8-сон) табиий кўнгли кечинмаларидан беғоналашиб бор. «Лаҳзалар»нинг узлуксизлиги ва атай мураккаблаштирилган маъно-мазмунни тез толиқтиради. Шеърнинг «математика тили» завқ бермайди. Алоҳида интеллектуаллик ўқувчи шахидан ҳам махсус малакани талаб қилади. Шоирнинг ақл-идроққа зўр бериб ишлагани ўқувчига ҳам ўта мураккаб, чигал мушоҳадани шарт қилиб қўйди. Мен ақл-идроқларнинг бундай ҳамкорлик, ҳамнафасликдаги меҳнат «лаҳзалари» қачондир кенгроқ кўлам касб этгичига ишоналмайман. Шу боис, бироз шошилиб бўлса-да, ҳулоса чиқаргим келаётир: ҳарқалай, бу янги шеър йўли эмас, бу — изланиш, йўлга чиқиб олишдаги уриниш сўқмоғи; унда узоқ қолиб кетиб бўлмайди, қанча чўзилса шунча зерикари бўлиб бораверади. «Мен»га тушунарли, «мен»и қойил қилган шеър билан кенг майдонга чиқиш қийин, ақл-фаросатнинг «ғаройиб ихтиро»лари ҳам бадийий кашфиётлар йўлидаги шунчаки «қораламалар» бўлиши мумкин, холос.

Ердаги чуқолининг «кўзидан» тортиб самодани Қуёшгача — борки мавжудотда ҳатто яратганининг сиймосини илғашга ҳавас натижаси бирёқлама, яъни фақат ҳавас ва таъсирланиш доирасида қолиб кетгани ёмон. Чунки, ижодкор умумий тасаввурлардан чиқиб кета олмаса, ўзининг шахсий дунёқарашига эга бўлмаса, шунга юзага чиқаришга иқтидори етмаса унинг ҳукм-хулосалари умумий тасаввурларнинг, қонунлар, таъқиқ ва тарғибларнинг бир жумласига айланиб қолади, бундай машқларнинг унутулиб кетилиши табиийдир.

Энди Баҳром Рўзимухаммаднинг «Ривоятлари»даги «оммабоплик»ка интилишининг, содда талқиннинг қусурларига эътибор берайлик. «Учишни ҳаёл қилган қурбақа» ёки «Ҳасис сичқон» иллатли кишиларнинг мажозси. Шеър шунга — социал иллатни ҳикоя қилади. Шоирнинг бу қиёфаларга киритган ўзгариши, ўзининг қўшган чизгиси йўқ. «Тухум ичидаги товуш»да «ҳаммаёқ қоронғи» — тухумдан чиқмаган жўжа, шартли равишда, пўстлогидан ташқаридаги оламни муҳокама қилади. Тушқун оҳанг таъсир қилади, бироқ «қоронғилик» атай қуюқлаштирилгани сезилиб

туради, негаки ранг шеърдаги истеҳзоли талқинга сингмаган, бироз эриш туюлади кишига; киноя меғрига етмаган, мажозга муносабат ортиқ даражада жиддийлашиб кетган. Ёки қўғирчоқ одамнинг шакл-шамойили карикатурадан фарқ қилмайди. Ҳодисанинг интихоси устидан шунчаки кулиш бор, холос («Орқага бурилса» шеъри). «Табассум кўйлагида» аслида «улкан бир олам» яширингани образли тарзда айтилгани билан энгил тушинилади ва тез унут бўлади («Табассум кўйлагида» шеъри). «Ҳақиқат учун» шеъри эса Баҳромнинг шеър тарзига мутлақо ёт. Ахир, унинг бошқа шеърлари шундай ҳам жўрғатиға тўла кафиллик бериб турибди-ку. Шоирнинг машқларида учрамайдиган бу қаҳрамонона патетик ўринсиз тасоифга ўхшамайди.

Мен унинг шеърларидаги ранг ва оҳанг уйғунлигини тасаввур қилиб юқоридаги каби қусурлар жўзъий, дейиш ўринли деб ўйлайман. Мана бир мисол. «Телба» деб номланган шеърдан (шеърнинг оғир таассуроти ёки шу таассуротдан қутулиш баҳонасидадир балки) беихтиёр умид уққунини топишга уриндим. Ахир, ақлдан озгандагидек аҳволдан ортиқ фожиа борми?! «Телба» телба-да: «Битта пар юлиб олар-да, қушдан тупроққа кўмар сўнг эса қуш униб чиқмоғин кутади телба. Бир ҳовуч уруғни қуш уясига ташлаб ўтару майса унмоғига ишонар қаттиқ.» Ҳа, ақлли телба, умиди буткул паторат толмаган телба. Озодлик тасолидан «юлиб олган» парга ердан мадад кутади, тирикликнинг бардавонлиги тимсолини эрк «уясига» ташлаб — умид боғлаб нишона кутади. Тескарисини қилаяпти — телбада. «Телба»даги истеҳзо, энди, бу санъаткорлик, мана бу «табассум кўйлагида»ги улкан бир алам, кулиб турган кўздан оққан ёш. Истеҳзо бор «у»нга шоир нўтқида, алам-ли истеҳзо! Нўтқда аламга ортиқча урғу берилаётгани сезилмайдими? Қаердан бундай фожиали поэтик манера? Биз кам нарсани тақдирдан кечирдикми, одамзод кўрган кўргиликлар оз бўлди! Шеърдаги оҳангдан, шеърдаги оғриқли ондан этинг жўнжикади. «У» дея уқтириб гапириш Баҳромга одатдай кўринади. Шоирнинг шеърларида мен, сиз, яъни «У»нинг аҳволи муҳокамаси баралла эшитилиб туради. Биз, сиз шоирнинг муҳокамасида иштирок этмаймиз, «у» муҳокама мавзусидай, холос, ҳукм-хулосаларни эса шоир чиқаради. Бунда Баҳромнинг совуққон мушоҳадаси, лирик чекенишлардан тийилиши, «мен»ини чеғаралаши, воқеа-ҳодисаларнинг холис манзараларини кўрсатишга интилаётгани сезилади. Ва, бу уринишлари аксарият ҳолларда яхши чиққан.

Мақсуд Бекжоннинг шеърларини ўқий туриб шундай ҳаёлга ҳам борасан киши: шоирнинг илҳом тулпорининг қанотлари қайчилангандай — шеърлари чорлаганда келавермаган илҳомни кутуб ўтирмай, «ёзиб қўя қолинган»дай. Мисол учун «Лаҳза» шеъри:

Ноннинг ушоғи ҳам
Агар, нон бўлса,
Кесақнинг бўлагин ҳам
Кесақ деб айтсак,
Инсон эндигина туққан бир парча гўштни
Инсон десалар...
Лаҳза ҳам мангуликдан тушган
Битта парчадир:
Демак,
Лаҳза ҳам — мангулик
Мангулик!

«Лаҳза» тушунчасининг «фалсафа»си силло-гизм кўмагида, қозоннинг қопқоғини очгандаги-

дек, осонгина очиб кўя қолинганга ўхшайдими?
(Шундай изоҳ тўғри бўладими?)

Назаримда, «мангулик»нинг қадр-қиммати «Лаҳза»нинг қошида бироз «ерга урилайтир». «Мангулик» сўзида юқори патетикани ҳис қиласизми? Биз адабиётда айрим сўзларга тўн бичиши билангина кифояланмаганмиз. «Шон-шарф», «умрбоқий», «минг раҳмат», «раҳнамо» ва яна қанча, аслида мўғтабар сўз, ибораларни қафасларга солиб бош устимизда илиб қўйиб сайратдик, уларни функционал хизматидан, эрдан маҳрум этдик. Бунга мафкурадангина эмас адабиётдан ҳам мисол кўп. Келинг, эркини берайлик сўзга, уни ерга туширайлик, уни меҳробга айлантмайлик, одамдай юрсин, ишласин: нима бўпти, мангулик — Лаҳза-да! Нонинг ушоғидай, кесакнинг бўлагидай, одамнинг боласидай. Чунки «Мен на ойман ва на юлдузман. Ахир, ой ҳам, юлдуз ҳам — мангу». («Юлдузларни сезолмайман...» шеъри).

Мақсуд теварак-атрофи синчков кузатади, биз илгмаган майда нарсалардан, кўз ўнгиде юз бераётган кайфият, ҳолат, ҳодисалардан — шуларни «шарафлаган» шеърлардан зарур деталларни, сўзларни, образларни олади; шеърларининг оҳангиде, шакл-шамойилиде ён-вериде кечаётган воқеаларнинг «амру фармони»ни илгаш қийин эмас. «Фикр, бошпанасиз қолмайин десанг» — Энди тўхта, Борар жойинг йўқ, Бошпана излама ҳур бўлай десанг, Эркининг паноҳи йўқ бошида». Сўз билан амалга ошган, ғоят моҳирона, эпчил ўйин! Устакорлик ва омилкорлик бу ўйинда уйғунлашиб кетган: «эркиннинг паноҳи йўқ бошида» деган ҳулоса муҳолиф ҳодисаларни зоҳиран қарши қўйиш («Бошпанасиз қолмайин десанг» — «Бошпана излама ҳур бўлай десанг»), ботинан изчил мангикни сақлаш орқали келтириб чиқариляпти. «Бошпанасиз» қолмай — эркини йўқотиб қўймайин десанг, «бошпана» — бошингга соябон қидирма. Чунки, «эркиннинг паноҳи» — тузоғи бўлмайди, тузоғи бўлганда — «паноҳга» бош берганда, «паноҳ» қидирганда эрк бўлмайди.

«Эрк»дан сўз очган бошқа шеърларида ҳам Мақсуд очиқ, замонавий ва ғоят «адабий» шоир сифатида гавдаланади. У инсон эркини «Тегирмон паррақларидан ўзини излаган шамол»га («Эрк» шеъри) қиёслаб кўради, тонгни егим қолдирмасликка, бу «эгаси йўқ уй»ни куйга тўлдиришга, «Тонг отар»ни бошпана қилиб олишга чорлайди («Егим тонг» шеъри). Шу шеърнинг сўнги сатрида ҳам ёруғ фикрли, яна ёруғ тақдирли бўлишга ундаш бор. Дарҳақиқат, «Инсон худбин эмас, Унга керак эмас осмон-чексизлик. Бутун кошнотни истаб юрмайди Жажжигина осмони бўлса инсоннинг» («Агар» шеъри).

Бу каби шеърларида шоирнинг некбин дардига беозор истеҳзоси, маъноли ишоралари, топқирлиги фикрнинг яхшиликка томон ҳаракати билан уйғун келади. Буларнинг барчаси енгил-елли назарга кескин тўқиқ бўлувчи сир, жумбоқ қобигига ўралган — дид билан танланиб, дасталанган гул ҳарир қорозга ўралгандай: рангини кўриш мумкин, ҳидини эса...

Бу билан шоир маҳоратини кўз-кўз қиладими, бу нафосатми, сирли бўлиб эътибор топшининг йўлими?

Мақсуднинг шеърларида Баҳромнинг ёки Абдувалининг шеърларида учрайдиган мураккаб метафоралар, ғалати қурама-манзара сўз тўқималари, босиринқи тушдан кўчгандай суратлар тасвири учрамайди. У образни, ташбеҳни бир-икки сатрга, шеърнинг бирор-бир бўлагига жойлашми эмас, балки бутун шеър контекстига ёйиб ёки сингдириб юборишни эп кўради. Шу боис, аксарият шеърлари сирдан қараганда мавҳумдай туйилгани билан ботинан конкрет.

Фасл

Муттасил

Чўзилар

Бошқа фаслларнинг ошени узра

Кўксингни ўртайд мангу яшиллик.

Ўзининг ўқини миғ марта

Айланиб чиққан соат мили ҳам

Ўзини айланиб-ўргилар фақат

Шеър структураси ундаги сўзларнинг ҳар бирига юкланган («Фасл — алоҳида сатр, интонация билан; худди шундай, оҳанг-таъкид билан — «Муттасил», «Чўзилар» сатрлари) мазмунни қарор топтиришига, маъно салмоғига, эмоционал таъсирга мубофиқ. «Муттасил», «чўзилар» феъллариде кайфият яширин — озор чекилаёттир, нолиш бор. Фасл, шеърда конкрет — баҳор «муттасил», «мангу яшиллик»ка айланиб «ўртайдди». Чунки «минг марта ўзининг ўқини айланиб-ўргилар». «Бошқа», «Ўзининг» сўзлари муносабатга аниқлик киритиб турибди. Фасл-Вақт худбинлиги боис тароватдан, роҳатбахшиликдан, файздан бенасиб, «мангу яшил»-баҳор зерикарли, узундан-узоқ, азоб, бебаҳра. Концептуаллик Мақсуднинг шеърларида катта умид пайдо қилады.

Нега энди шоир қаҳрли киноясини «баҳор»га сочяпти, бундай муносабат учун «куз», «қиш» қулай фасл-фурсат эмасми? Нега тонглар — «рутубат», баҳор — «маккор фасл», собитлик — «итдай садоқатли бир оғриқ»? «Юлдуз» билан «ой»ку — шоирнинг буткул «жини суйдирмаган»лари шулар.

Неларни истайсан сен яна,

Интилганинг — у не саодат?

Юлдузлар бор, тун бор-ку мана,

Кенгликлар бор рангис, беадад.

Бу сатрлардаги «юлдузлар» ва «тун» бахту саодатимизни осмонга чиқарган юзлаб-миглаб тантанавор лирик қўшиқлар ва шеърлар қанотидан «қулаб тушган». Энди улар Мақсуднинг қаламида соддалиги, совуқлиги билан таъсирчан.

Мақсуд Бекжоннинг шеърларида муайян мазмун ифодасини топмайди, аксинча «муайян мазмунда шеър ифодасини» топади. Турғунлик даврида, ҳозирги ошкоралик йилларида ҳам қўзиқриндай бодраб чиқаётган, тинимсиз урчиб кетаётган ёлгонбахтиёр, ёлгондардаш, ёлгонватанпарвар, ёлгонҳақиқатсўй асарлардаги мазмун масҳарабоз минган ёғоч отга ўхшаб туради. Бу саводсизлик, риёкорлик маҳсулларидаги ғоя билан ҳақиқий аҳвол орасидаги жарлик Мақсуднинг шеърларида атай бўрттирилиб талқин қилинади. Ёғоч от минган масҳарабоз шаклидаги мазмуннинг қафтда тутгандек аниқ кўрсатадиган элементларини у ўқувчи кўз ўнгиде «тириктиради». Пойма-пой тўмтоқ жумлалар, сўзлар кўмагида — истеҳзоли, кинояли тил билан дардаш кечинмалар, манзарали кўламларга эга бўлган ғойабозлик намуналарининг ниқобини йиртади. Бундай шеърлар бадиий тафаккурнинг танқиди сифатида адабиётга ҳам, жамиятга ҳам хизмат қилады. Шу боис шоирнинг шеърларидаги эрудитлиги, совуққонлиги, нафосатдан йироқлиги ўзини тўла оқлайди. Унинг шеърларининг тили фақат қуруқлиги, яланғочлиги, «поэзия»га ёт сўзларга қоришиб қолганлиги, расмий, газета, маъмурий жаргонларга эгаллиги билан ғоятда эътиборли. Бу фақат қотиб қолган бадиий тасаввулар, бадиий қолиплар, ночор иборалар, чучмал бадиий тил танқиди бўлмай, ижтимоий тенгсизлик, ноҳақликнинг аёвсиз танқиди ҳамдир. Вироқ бу ҳажв эмас...

Бу жиддий киноя.

Фузулий Гўзалов

Сувнинг хаётбахши сеҳри

Сеҳрли эртақларда сувнинг маъно вазифалари

Халқ оғзаки ижодиётида, айниқса, сеҳрли эртақларда сувнинг маъно кўлами жуда кенг. Бунинг сабаби шуки, сув инсоннинг кундалик ҳаётида жуда муҳим аҳамиятга эга. Ибтидоий одам тасаввурида сув оламни ташкил этувчи тўрт унсурдан бири сифатида тушунилган. Афсоналарда айтилишича, қачонлардир бутун ер юзи сув билан қопланган бўлиб, сув бетида сузиб юрган тухум ёки баҳри муҳит тубидан олинган бир парча лойдан бу рўйи замин яратилган эмиш. Шу боис оламнинг яратилишига асос бўлган ҳаво, олов, тупроқ билан бир қаторда сув ҳам муқаддас ҳисобланган. Мифларда аждодларимизнинг сув билан боғлиқ қадим ишончлари сақланиб қолган. Аммо эртақларда сув билан алоқадорлик кўп учраса-да, унинг бевосита илк унсурлик роли ҳақида маълумотлар учрамайди.

Маълумки, қадим замонлардан бери сув ҳаёт манбаи деб қаралган. Ҳаёт булогининг кўзини кўриқловчи аждаҳо сувнинг йўлини тўсиб, нафақат жонли табиатни, балки жамиятни ҳам ўлимга маҳкум этади. Бу фалокатдан халос бўлиш йўллари излаган одамлар аждаҳога ҳар қуни биттадан қизни инъом этишга мажбур бўлишади. Сув олиш учун аждаҳога берилган қурбонлик ёмғир чақириш маросимини ёдга туширади. Ёмғир-чақириш маросими эртатанга кўчга, ўзининг магик хусусиятини йўқотган. Сув ҳақидаги қадимий эътиқодлар нуқтаи назардан қараганда аждаҳо образи икки жиҳатдан қизиқши уйғотади. Биринчидан, бугунги салбий табиатли аждаҳо дастлаб ижобий фазилатли бўлиб, халқ тафаккурининг сўнгги босқичларидагина ўзгаришга учраган. У қадимда сув ҳомийси ёки ёмғир маъбудаси бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Аждаҳонинг бу қадим ижобий хусусиятлари сеҳрли эртақларда унинг сув манбалари, дарёларнинг қўриқчиси сифатида учрашида кўринади.

Иккинчидан, аждаҳо образи эволюциясидаги бу ўзгариш унинг бадиий вазифасини ҳам, унга бўлган муносабатни ҳам ўзгартиради. Аждаҳо ижобий образ — ҳомийдан ёвузлик рамзи — антогонистга айланади. Бу сеҳрли эртақлардаги «сув — ҳаёт манбаи» мотивида ёрқин кўзга ташланади.

Сувнинг маъновий вазифаси унинг тириклик манбаи, яъни обиҳаёт эканлигида яққол акс этган. Сув борлиқдаги жами тирик мавжудот, жумладан инсон ҳаётининг манбаидир. Инсон сув кўмагида ўлимни енгиш ва абадий барҳаётликка эришишни орзу қилган. Тириклик суви ҳақидаги миф эртақларга сингиб кетган. Масалан, эртанг қаҳрамони (айниқса, Ис-

кандар номи билан боғлиқ эртақларда) тириклик сувини излаб узоқ сафарга отланади ва ўша ҳаёт манбаини топиб инсониятни ўлимдан қутқармоқчи бўлади. Бир қанча сеҳрли эртақларда, асосан, акалари ёки ҳамроҳларининг душманлиги туфайли қаҳрамоннинг ўлдирилиши ва сеҳргар ҳомийнинг обиҳаёт ёрдамида уни қайта тирилтириши тасвирланади. Одатда Хизир (ёки Хидир) қаҳрамонга тириклик сувини сепиб, уни тирилтиради. Бу ўринда ҳомий — Хизир образининг ўзи ҳам тириклик суви билан боғланган, ривоят қилишларича, у обиҳаёт ичгани учун абадий барҳаёт эмиш.

Эртақларда тирилиш мотиви ҳаёт суви билан боғлиқдир. Қаҳрамон мазорга кириб, марҳумнинг суюқларини йиғиштириб олади ва устидан обиҳаётни қуйса, у тирилиб ўрнидан туриб кетади. Ана шу мифологик эътиқоддан абадий ҳаёт манбаи бўлган ҳаёт сувини топиш мотиви пайдо бўлган. Тириклик суви билан бир қаторда рус ва европа эртақларида ўлик сув ҳақидаги халқ қарашлари ҳам сақланиб қолган. Ўлик суви сепиб, одамни ўлдириш мумкин деб ўйлашган. Ўлик сув ҳам, ҳаёт суви ҳам ҳар доим нариги оламда, кўпинча антогонистнинг қўлида бўлади. Тириклик суви тип-тиниқ оқар дарё бўлса, ўлик сув тўхтаб қолган, кўлмақ сувдир. Шу жиҳатдан олганда француз этнологи ва файласуфи К. Леви-Строснинг фикрлари қизиқарлидир. Унинг ёзишича, бир-бирига қарама-қарши сувлар мавжуддир. Оқар сув (тинч сув, ҳаёт суви) ва оддий сув тушунчаларини бир-бирига қийслаганда ҳар доим биринчи томон устун чиқади. Рухлар билан алоқадор бўлгани учун оқар сув даҳшатли ҳисобланади, тинч ёки тўхтаган сув эса бетараф характерга эга¹.

Инсон оқмас сувда ҳаёт асарини кўрмаган, аксинча оқар сув жўшқин ҳаёт рамзи бўлиб туюлган. Шу сабабли эртақларда ўлик сув доим оқмас манба — ҳовуз ёки кўлмақда тасвирланади.

Сувнинг яна бир маъно вазифаси даволаш ва куч баҳи этишидир. Қадим замонлардан бери сув куч-қудрат тимсоли бўлиб келган, шу боис сув ичган одам кучга тўлиши, яралари тузалиши мумкин деб ҳисобланган. Эртақларда тасвирланишича, антогонист ҳар гал ярадор бўлганида булоқдан сув ичади ва яна қайта жангга кираверади. Қаҳрамон антогонист устидан ғалаба қозонгач, ҳориб-чарчаб булоқ бошига келади ва сувдан ичиб яна кучга киради. А. Н. Афанасьев тириклик суви ва даво бўлувчи суви ёмғир билан қийслаб ёзади: «Баҳор ёмғири ҳамма дардга даво, кимки унда ювинса куч, саломатлик, гўзаллик ва латофат баҳи этади, хасталар шифо топсин учун уларга ёмғир суви дори ўрнида берилади ёки уларга ёмғирда чўмилиш тавсия этилади»².

Сув ҳаёт манбаи, тирилтирувчи ва даволовчи унсур сифатида тозалик рамзи ҳисобланган. Шу туфайли у билан боғлиқ таъқиқ ва қатағонлар, турли ирим-суримлар пайдо бўлган. Сув поклик рамзи сифатида эртақда янги маъновий вазифа бажаради. Сеҳрли булоқдан берухсат сув ичгани ёки унга қўл тегизгани учун қаҳрамон жазоланган. Масалан, эртақда тасвирланишича, ўрмондаги булоқдан сув ичиш ман этилган. Аммо қаҳрамон огоҳлантиришга қулоқ солмай, ўша сувдан ичади ва қандайдир ҳайвонга ёки қушга эврилиди. Бу ҳол сув билан боғлиқ қатағоннинг бузилиши туфайли рўй беради. Бу эса сувнинг тозаллиги ва муқаддаслиги ҳақидаги қадимий эътиқодлар билан боғлиқ. П. Сэнтининг ёзишича, сув тозаллик рамзи сифатида ёмон одамлар қўли тегилиши хоҳламайди. Агар бегона одам ўша сувдан ичса, сув парисининг газоби келади ва юқорида айтилган эврилиш содир бўлади. Демак, сувдан берухсат ичган одам сув ҳомийсининг тинчини бузган ҳисобланади ва қаттиқ жазога мубтало бўлади.³

Сеҳрли эртақларда сув ҳомийлари доим сув парилари бўлади. Туркий халқлар фольклорига кенг тарқалган бу образ ўзининг ҳомийлик вазифасини тўла сақлаб қолмаган. Лекин ҳамisha улар сув билан, булоқ билан боғлиқ. Булоқ ёки ҳовуз бўйи бу мифологик жонзотлар йиғиладиган ва қуш либосини ечиб, чўмиладиган жой ҳисобланади. Аммо эртақларда қаҳ-

рамон таъқиқланган сувни ичиб, ҳомийларнинг тинчини бузгани ҳақида вевосита ҳикоя қилинмайди. Бу қадимий мотивни француз ва инглиз эртақларида сақланиб қолган айрим белгилар асосида тиклаш мумкин. Сув берухсат булоққа яқинлашган кишини ҳайвонга айлантирибгина қолмасдан, балки жинсини ҳам ўзгартиради. Сеҳрли эртақларда тасвирланишича, булоқдан шундай садо келар эмиш: «Қимда-ким берухсат ичса, қарғишимга қолади: азар эркак одам ичса аёлга айлансин, аёл бўлса эркакка айланиб қолсин!» Булоқ ёки ҳовуз сувидан ичиб (ёки чўмилиб) бошқа жинсдаги одамга айланиши мотиви, туркий халқлар, асосан, озарбойжон ва ўзбек эртақларига хос хусусият бўлиб, Европа халқлари фольклорига учрамайди.

Демак, сеҳрли эртақларда сувнинг асосий вазифаларидан бири қаҳрамон тусини, жинсини ўзгартиришидир. Сувнинг эврилиш унсур сифатидаги роли, «маккор-жодуғар» мотивида, айниқса, яққол кўринади. Маккора аёл аввалга эрини, сўнгга бутун шаҳар аҳлини тошга ёки турли жониворларга айлантиради. Кўпинча эрининг маккор хотин қилмишларини сезиб қолиши ёки унинг ишларига халақит бериши шундай эврилишга сабаб бўлади. Сеҳрар аёл доим бир идишда тилсимланган сув олиб юради. У эрининг устига ўша сувдан сепиб: «Эшак бўл!» «Итга айлан!» ёки «Тош бўлиб қолгайсан!» деса бас, ўша заҳотиёқ унинг айтгани амалга ошади. Қаҳрамон сеҳрарликдан хабардор малика ёки боёвучча билан учрашгунча, ҳайвон қиёфасида юраверади. Малика тилсимни ечиб, қаҳрамонни асл ҳолатига қайтаради. Қайта эврилиш ҳам сув ёрдамида амалга оширилади. Сув қаҳрамонни жодулайди, сув воситасида тилсим ечилади. Одатда, бундай эврилиш уч марта такрорланади, ҳар гал сув воситасида жоду қилинади. Эртақларда мева, ҳайвон териси, хилчилардан ташқари сув ҳам қаҳрамонни жазолашда антогонист қўлайдиган предмет ҳисобланади. Яъни сув инсоннинг кундалик ҳаётини зарурати бўлибгина қолмасдан, катта рамзий маънога ҳам эга дейиш мумкин.

Магик маросимлар ва удумларнинг ҳозиргача сақланиб қолган белгилари асосида, сув инсонни барча гуноҳлардан фориг этадиган сеҳрли восита деб қаралганлигини аниқласа бўлади. Ибтидоий синов маросими чоғида ёш йигитлар сувга шўнгиб чиққандан сўнг, барча гуноҳлардан халос бўлган пок одамга айланади деб ҳисоблаганлар. Қадимги одам сувни ҳаёт манбаи сифатида улуғлагани ҳолда, дарё, денгиз, қўлнинг инсонга фалоқат келтирувчи қудратидан ҳайқиб яшаган. Турли миф ва афсоналарда сув тошқинлари келтирган фожееалар кўп тасвирланган. Шунинг учун ибтидоий одам тасаввурини сувдан азиз, мўътабар, аини вақтда оламда ундан даҳшатли ва қўрқинчлироқ куч йўқ.

Эртақларда сувга тушган одам фақат тусини ўзгартириб, ҳайвонга айланмайди. Баъзи эртақларда тасвирланишича, нари, подшонинг қизи ёки қаҳрамоннинг ўзи сув қайнаб турган қозонга шўнгиб, аввалгисидан минг чандон гўзалроқ бўлиб чиқади. Золим шоҳ бунни кўргач, яшариш иштиёқида қозонга тушиб, ўлиб қолади.

Озарбойжон эртақларида уч хил дарё тасвирланади. Оқ дарёда чўмилган малика сутга чайилгандай бўлади, қора дарёда сочи, қоши, ва киприкларини ювади, қизил дарёда лаби ва ёноқларини ювиб, ҳурлиқога айланади. Кампир ишەқмас, дангаса қизга бутунлай тескари маслаҳат беради: у оқ сувда сочларини, қизил сувда қўлини, қора сувда таники ювиб дарди бедаво махлуққа айланади.

Мифларда ва эртақларда сақланиб қолган айрим мотивларда сув ўзига хос чегара маъносини англатади. Сув ўликлар ва тириклар оламини бир-бирдан ажратиб турувчи чегара деб тасаввур қилинган. Бу қадимий этниқодларнинг айрим излари озарбойжон ва ўзбек эртақларида бор бўлсада, нисбатан тўла ҳолда, айниқса, олтой шомонлик фольклори ва грек мифларида кўп учрайди. Мифологик талқинларга қараганда қадимги одамлар киши йлгач, унинг жони икки олам ўртасидан оқиб ўтувчи дарёдан сузиб ўтиб, ўликлар мулкига кириб боради деб ййлашган. Олимларнинг қайд қилишларича,

иккала оламини туташтириб турувчи «кўприк» ўрнида кўпинча дарё тасвирланади¹. Афсонавий оламини реал дунёдан ажратиб турувчи нарса — сув ҳисобланган қатор халқларнинг (туркий, славян, европа ва бошқа) сеҳрли эртақларида у дунё ва бу дунё, асосан, горизонтал ҳолатда тасвирланади, аммо бундай эртақларда дарё орқали ўликлар дунёси — ўзга оламга ўтиш ёки ўтказиш, деярли, сақланмаган, лекин қаҳрамоннинг сув йўли орқали бу дунёга қайтгани тасвирланади. У дунёдан қайтаётган қаҳрамонни антогонист таъқиқ қилади. Антогонист сув бўйига келиб тўхтаб қолади, қаҳрамон бўлса дарёдан сузиб ўтиб, эсон-омон ўз юртига етиб олади. Дарёдан кечиб ёки сузиб ўтишга уринган антогонист чўйиб ўлади.

Сувнинг у дунё ва бу дунё ўртасидаги чегара родини ўташи қаҳрамоннинг ўликлар мулкига рамзий сафари ҳақидаги эртақларда ҳам учрайди. Золимлар ёки антогонистлар малика ёки қаҳрамонни сандиққа солиб дарёга ташлайдилар ва нариги оламга йўллайдилар. Европа халқлари эртақларида ниҳоятда кам учрайдиган бу мотив кўпроқ туркий (ўзбек ва озарбойжон) эртақларга хосдир. Эртақларда тасвирланган қандайдир дарвеш ёки шоҳ истаги билан қаҳрамонни сандиққа солиб дарё ёки денгизга ташланиши сув чегара маъни тасаввурини нуқтаи назардан тушунарли, лекин шу қараш бўйича қаҳрамоннинг сувда оқиб келаётган сандиқни кўриб қолиб, сувдан олиб чиқиши ва сандиқдаги қизни қутқариши эса изоҳсиз. Ҳар икки ҳолатда ҳам одамнинг дарёда оқизилиши (сандиқда), уни йлмга маҳкум этиши ёки ўликлар дунёсига йўллашдир. Этнографик адабиётларда кўрсатилишича, қадимги одамлар ўлган худолар тасвирланган қўғирчоқларни сувга ташлаб, ўликлар мулкига юборганлар ва уларнинг тирилиб қайтишини кутганлар². Қизиги шундаки, сандиқни сувга ташлаш мотиви қадимги ҳинд достони «Рамаяна»да ҳам учрайди. Ўзининг бўлажак кўёви уни ўлдириб, бутун оламини эгаллаш ниятида эканлигини билиб қолган Рамаяна ундан ўч олмоқчи ва ёлғиз қизини ўлдирмоқчи бўлади. Аммо хотинининг ялиниб-ёдворилишига раҳми келиб, қизини сандиққа солади ва денгизга ташлайди³. Кўриниб турибдики, қаҳрамонни сандиққа солиб, сувга ташлаш мотиви жаҳоннинг кўпгина халқлари фольклорига сақланган. Демак, сувни икки олам ўртасидаги чегара деб тушуниш дунё халқлари ўртасида кенг тарқалган энг қадимий мифологик этниқодлардан биридир.

Бизнингча, сеҳрли эртақларда нариги дунёнинг сув тагида жойлаштирилиши сувнинг асосий рамзий-маъновий вазифаларидан биридир. Бундай эртақларда сув ўликлар дунёсининг рамзи сифатида тасвирланади. У ерга тушган қаҳрамон, одамлар қонидан ҳосил бўлган денгизни, суюқлар уюмини, бошқа бир қанча ғайритабиий ҳодисаларни кўради. Сув реал олам билан нариги дунёни бир-бирдан ажратибгина қолмасдан, унинг асосини ҳам ташкил этади.

Умуно олганда, биз сеҳрли эртақлардаги «сув» унсурини маъно кўламининг маълум қирраларигагина тўхтадик. Айни тўхтамининг ўзи ҳам бутун оламини ташкил этган тўрт унсурнинг бири — сувнинг туркий (ўзбек ва озарбойжон) фольклорда кенг қўлланганлигидан далолат беради.

¹ Левин-Строс К. Мифологические. П. От меда к пеплу. П. 1966, 161-бет. (француз тилида)

² Афанасьев А. Н. Живая вода и вешее слово. М., 1988, 315-бет.

³ Сэнтв П. Сборник фольклорной воды во Франции и французских колониях. П. 1934, 211—222-бетлар (француз тилида).

⁴ Мелетинский Е. М., Неклюров С. Ю., Новик Е. С., Сегал Д. М. Вопросы семантического анализа волшебной сказки (Тезисы докладов IV летней школы по вторичным моделирующим системам). Тарту. 1970, 11-бет)

⁵ Шпернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии Л., 1936, 458-бет.

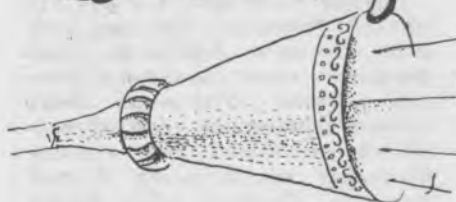
⁶ Гриндер П. А. Древнеиндийский эпос. Генезис и типология. М., 1974, 99-бет.

СОБИҚ

МУСИҚА

Баҳодир Мурод Али

МУНИСТРИ

«Кимсан» исмимининг маънисига келсак, инс-жинсларнинг номи экан. Маълумки, инс-жинсларнинг қўними бўлмайди. «Уғлим кўчанинг боласи бўлсин, касбимни эгалласин», деб отамиз шу шарифни каминага маъқул кўрганлар.

Бизнинг уруғ ёш бўлса, иккала лунжида қуртобаси бордай, кекса бўлса, сузмахалтадай лунжи осилган бўлади. Сабаби — уруғнинг бари карнайчи. Қариндошларимизнинг карнай чалишини кўрмабсиз, дунёга келмабсиз. Ҳар лунжларки, кўк бедага тўйган сигирнинг қорнидек икки томонга чиқиб-чиқиб кетади.

Отамиз, икки укам билан баҳоли қудрат насибамизни териб еб юргандик. Одамлар айтишдики, «Бундай қилиб юрманглар, бирор жойда ўқиб, ҳужжат олинглар. Ҳужжатинглар бўлмаса сизларни карнай чалдирмай қўйишади», деб. Биз ҳам бўш келмадик: «Ота-боболаримиз карнайчи ўтган, буни эл-юрт билади, қолаверса, лойтомни устига чиқиб бир карнай чалайликки, оҳангидан отлар кишнасин!», «Бе, у замонлар ўтиб кетган, эндиликда ҳужжатсиз мардикорчилик ҳам қилломайсан. Ҳатто одамнинг одамлигини аниқлашга ҳам ҳужжат суриштиради. Сал гумон туғилса, қўйни қўрага ҳайдагандай темир қўрага қамаб қўяди».

Одамларнинг гапи таъсир қилди ми ёки кейинчалик тўнғичимнинг тирикчилиги ҳужжатсиз қийин ўтмасин дедими, отам авжи тўйлар қизиганда кўзни чирт юмиб ўқишга юборди. Уқишга келдим. Консерваторияда тумонат одам. Уқишга кирадиганлардан кўра унга қизиқ-

қанлар кўп, камига имтиҳон оладиган уйнинг кўчага қараган деразаси ланг очик. Йўловчилар ҳам ичкарида маймун ўйнатаётгандай тирбанд туриб олишган. Коридорда нафас олиб бўлмайди. Кенг ерда юриб ўрганиб қолганмиз, бир зумда шўрва ичган одамдай терга пишиб, қўйлак баданга ёпишиб бўлди. Тезроқ кириб чиқай, десам қўлига қизил боғлаган уч-тўртта талаба йигит ҳадеганда ўтказавермади. Жаҳлим чиқиб қолган экан, бор-э, дедими карнайни ғилофдан чиқариб, «анжан полка»га чалиб тўғри имтиҳон оладиган хонага ўтиб кетавердим. Тарғиб сақлаётган йигитлар пулини киссавурга урдирган одамдай ортимдан «ҳай-ҳай» лаганча қолди. Остона ҳатлаб ичкарига кирсам, карнайимнинг вата-вангидан имтиҳон олаётганлар ҳам, имтиҳон топшираётганлар ҳам ҳайрон бўлиб, менга қараб қолишди. Баъзилари ўзларини четга олди. Бир аёл урасолиб ташқарига қочиб чиқиб кетди. Кўзойнак таққан биттаси бир зумда мелиса бошлаб келди. Индамасам карнай-парнай билан қўлни қайриб, машинасига тикадиган. Карнайни ғилофга жойладиму тўрда ўтирган катта домлага ялиндим:

— Ака, биз ҳам умид билан келганмиз. Карнайчининг боласи одаммасми? Емон кўрганни мелисага тутиб бериш эканда-а? Бари таниш-билишларингни рўйхатинг олдига ёздирибсизлар. Биз орқанда.

- Фамилиянгиз?
- Қаҳҳоров.
- Алфавит билан-да, ука!
- Бунақа экан, нимага олдинроқ

айтмадинглар. Билганимизда Абдуллаев ёздириб келардик биз ҳам.

— Аттестатниям ёздириб келмаганмисиз, мабодо?

— Йўғ-э, ўзлари ёзиб беришган.

— Узи нимага келувдингиз?

— Уқишга-да, ўқишга! Карнайчилик ҳунаримиз бор. Шаҳрисулвнинг Карнайчи қишлоғиданмиз. Ҳамма ўқиётганига биз ҳам бир ҳавас қилиб келувдик. Аслида ҳозир тўй мавсуми, уёқ-буёққа борадиган пайт ҳам эмас. «Уқисанг ўқи!», деб отам ҳам зўрға жўнатди.

— Нотани биласизми?

— Биламиз-да домла. Мамлакат бошлиқлари берадиган нотами?

— Карнайни соладиган нота!

— Домла, энди хафа бўлмайсиз, қишлоқчилик, биз карнайни ғилофга соламиз. Бундан буёғига нотага солсак солаверамиз-да, асакамиз кетармиди.

Домла кулди:

— Карнайни эмас, куйини.

Куйиниям соладиган идиш бор экан-да, деб бошим қотди. Йўқ, яхши муаллим экан, мелисага бермади, ҳаммасини ўзимга тушунтирди. Ҳужжатларимни қайтариб олдим.

Қишлоққа қайтганим замон вилоятимиз марказидаги муסיқа билим юртига бориб нотани ўргандим. Мен йўқ, отам кучли-қувватли бир карнайчиға мустарим бўлиб турган эканлар. Уқишга киролмаганимдан суюниб, тўйларга бошлади. Қарасам, яна тўйга қизиқиб нотани эсдан чиқарадиганман. Қўшнимиз рассом Рафиқни ишга солдим. Жамики биладиган куйларимнинг ҳар биттасини биттадан

чойшабга ёздирдим. Кимнинг тўйига борсам, тўй эгасининг деворига нота ёзилган чойшабни михлаб, ўшанга қараб чаламан. Мендан кейинги укамни ҳам бўйи чўзилиб, мўйлови сабза урган. Укамнинг оғзи карнайда-ю, кўзи меҳмонга келган қизларда. Унга ҳавасим келади. Мен тўй тугагунча чойшабга тикиламан. Олдинга бу иш қийин кўчди: одамлар ўрганмаганда! Чойшаб ёйиб қўйсам, кувёқайлиқ бу ёқда қолиб, одамлар менинг чойшабимни томоша қилишади: «За-ап чиройли палак экан-да, шу гулни бахмалга урганда борми, роса айтарди-да, а?»

Одам боласи бир нарсага ўрганмасин экан. Олдин нотасиз ҳам чалиб юрардим, шундан кейин нотага қарамасам, чалолмайдиغان қилиқ пайдо бўлди. Одам йиғилгач, томоша қилиш бошланадию чойшаб тўсилиб, мен нотадан чиқиб кетаман. Куй укамникига мос келмай, отамдан сўкиш эшитаман.

Одамларни нота ёзилган чойшаб палак эмаслигига ўргатгунча она сутим оғзимга келди. Қайси тўйга борсам, мезбонлардан бири қўлида гаврон билан бизнинг чойшабни қўриқлайди, бола-чақа, қиз-жувонларни яқинлатмайди.

Шундай қилиб, нотаниям ўргандим. Келгуси йили консерваторияга ҳам ўқишга кирдим. Энди ҳам кимсан-карнайчи, ҳам кимсан-студентман. Қишлоқда бошқа биров консерваторияда ўқимаган, обрў дегани олам-жаҳон. Аввалгидай карнайчи бола дейиш йўқ. Тухумдан чиққангача студент дейишади.

Шу десангиз, ўқиш дегани бир бемаза нарса эканки, асти қўяверасиз. Бўлар бўлмасга қаердаги карнайга алоқаси йўқ китобларни ўқитади, ёздирди. Жуда зада бўлган эканман, биттаси тўйга айтиб келиб қолди. Уч-тўртта бешик тўй, келинтуширдилар бор экан. Бор-э, дедиму карнайни елкага ташлаб жўнавордим. Уёқни одамиям ўзимизга ўхшаган меҳмондўст экан. Сийласа юраверибман, ўқиш эсда йўқ. Салкам бир ой деганда машинага солиб, олам-жаҳон ховадор, нимталанган кўй билан ўзлари ташлаб кетишди. Энди ўқишдан ҳайдалсам керак, деб ўйлаб, яхшироқ ном қолдирмоқчи бўлдим. Кетар жафосига ичаклариям музика чалиб чарчаган талабаларни ўша кун хурсанд қилдим: қўйни тарқатдим, зориққанларга уч-тўрт сўмдан улашдим.

Эртасига бизнинг хотамтойлик консерваторияда хўп овоза бўлибди. Ётоқхонадан кетишга тайёргар-

лик кўраётсам, «Қани, бизга атаганингни узат!», деб ҳонамга декан кириб келди. Ҳазиллашяпти, деб эътибор бермабман. Бир маҳал талабалар уюшмасининг муовини мени коридорга имлаб чақириб, «Домланинг улушини бер, бўлма-сам ўқишдан ҳайдаласан», деб қолди. «Домляям оладими?» дедим, «И-е, шулар олади-да, сен нима деб ўйловдинг?!» дейди. «Ўқишда қолсам ҳисоб, бошқа нарса керакмас», дедим-да, ховадорга тушган пулнинг ярмини йигитга узатдим. Мен ташқарида қолдим, у кириб кетди. Анчадан сўнг домла кулиб чиқди:

— Эртадан дарсга боравер!

Эртасидан ўқишга қатнайвердим. Студентларни ҳисобламаганда, биров суриштирмадим. Ҳатто

ўқитувчилар менга илғор талабадек қараб, гапини тасдиқлашиб оладиган одат чиқаришди. Имтиҳонлардан сал оқсагудек бўлсам, фурсатни қўлдан бермай, дарров деканни «зиёрат» қилиб чиқаман. У ҳам хурсанд, мен ҳам. Шаҳарда нима кўп — одам кўп, нима кўп — тўй кўп, менинг вақтим кўп. Эшитган тўй борки, бегона қилмадим. Ўзим студентман-у, ҳар замонда отамга пул жўнатиб тураман. Ҳашпаш дегунча консерваторияни қизил диплом билан битирдим. Бошимда шляпа, бўйнимда галстук,

маълумотим олий, мутахассислигим карнайчи. Мени музика министрлигининг пуфлаб чаладиган асбоблар бўлимига ишга юборишди. Студентликда жамғарган пулим бор эди, кооператив уй сотиб олдим. Қишлоғимизда нота ёзилган чойшабни томоша қилиб юрган қизалоқларнинг бўйи етиб қолган экан, шулардан биттасига уйландим. Эшитган қулоқ борки, бунақа студентни энди кўришимиз, деб тонгирқайди.

Музика министрлиги менга кўп маъқул тушмади. Ўзимни ўзим роса койидим. Ҳақиқатан, нима қилардим қизил дипломга битириб? Декан сўраганида бизга кўкьям бўлаверади, деб қўявермайманми. Менга ким кўювди, бўлганига яраша қизил бўлсин, дейишни. Оқибати нима бўлди, қизил дипломга битирди деб, министрликка ишга юборишди. Кунимиз қуруқ ойликка қараб қолди, на бир тўйга бориб бўлади, на бирор ердан кириб бор. Номи улуғ супраси қуруқ. Айниқса, шу кунларда олий маълумотли бўлса ўзини тўйидаям ашула айтолмайди. Сен отарчисан, деб «Муштум»да дўмбира қилиб, уриб чиқишади. Министрликда ишлайдиганни-ку, гапирмасаям бўлади. Тагин-қайта талабалик йилларим, қишлоқда юрганларим кўзимга суртгудек яхши кўринди. Дўппимни олиб, мундоқ ўйласам, министрнинг декандан нима фарқи бор, унинг оғзи йўқ, деб биров кафолат беролмайди-ку. Дарҳол ишга киришдим. Хотинининг туғилган кунига кишибилмас бир донагина узук совға қилдим.

Орадан озгина вақт ўтиб, министрлик ҳайъати пуфлаб чалинадиган чолғу асбоблар бўлимининг катта инспектори сурнайчи Сувоновни ўз ишига номуносиб топиб, мени унинг ўрнига лозим кўрди. Министр ўз қабулига чақириб:

— Табриклаймиз янги лавозимлар билан. Асли сиз катта инспектор бўлишингиз керак экан. Мутахассислигингиз шуни тақозо этади. Пуфлаб чалинадиган асбобларнинг каттаси карнай бўлгач, унинг эгаси ҳам катта бўлсин-да, нима дедингиз? — деб қолдилар.

— Мутлақо тўғри ўйлагансиз! — дедим севинчимни ичимга сиғдирибмай.

Министр билан алоқамиз яхшилангач, менга унинг атрофидаги катталар ҳам дуппа-дуруст мурожаат қиладиган бўлишди. Уша катталардан биттасининг ўғли бизнинг консерваторияни энди битираётган

экан. Акахонимизнинг ўғиллари — укахонимизнинг мутахассислиги скрипкачи. Бахтга қарши министрликнинг торли асбоблар бўлимида бўш ўрин йўқ эди. Шу боис уни пуфлаб чаладиган бўлимга ишга жойлашни таклиф қилдим. Йигитча ишни бошлаб юборди. Шундан менинг ҳам ишим юришгандан юришди. Бўлим мудир, бошқарма бошлиғи, министр ўринбосари. Йигитча ҳам менинг ортимдан суриб кўтарилиб келар, бизга ҳеч ким тўсқинлик қилолмасди. Энди министрликни эгаллаш қолганди, холос. Бу анча қўл тутди. Уни ишдан олишга фактлар етарли эмас экан. Бу иш менга топширилди. Министримизнинг касби чилдирмачилик бўлиб, чилдирмачиликнинг ривожланишига кенг шароит яра-

тилган. Телевизорларда чилдирма, радио — чилдирма, магазинлардаги чилдирмаларни айтмайсизми, ҳар хилдан бор. Озиқ-овқат магазинида ҳам бир-иккита осиглиқ туради.

Яхшилаб қидирсанг камчилик топиларкан. Коллегида ўзим сўз олиб, министрими чилпарчин қилиб ташладим. Кейинги пайда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хусусан, гўштнинг камайиб кетишига чилдирмакашларни айбдор, деб санадим. Чунки бир пайтлар, яъни «акамиз» шу лавозимга ўтиргач, доирага эътибор ошди. Жамики ҳайвонлардан сўйилиб, терисидан чилдирма ясашга киришилди. Не-не отларимиз, не-не қўй-эчкиларимиз, қанчадан-қанча чўчкаларимиз сўйилиб кетди. Натижада ҳозирги кунга келиб гўшт маҳсулотлари кескин камайди. Бунда шубҳасиз мусиқа министрнинг кецирилмас айби бор. У шуларга бефарқ қараган, — десам залда ўзим аввал тайинлаб қўйган одамларим қарсақ чалиб юборишди. Сўнг ниятимга етдим. Министр бўлдим. Жамики таниш-билишлар табриклагани келишди.

Бир Комил деган жияним политехника институтини битириб шаҳарда қолган эди. Анчадан буён ишдан нолиб юрарди. Хурсандчиликнинг шарофатидан шу йигитга, сенбоп иш топиб бераман деб мақтанворибман. Эртасига берган ваъдан эсга тушдию консерваториянинг ректорини кавлаштирдим. Суриштирсам, ҳайвонларнинг дўхтири экан, мусиқа соҳасига тўғри келмайсиз, деб ариза ёздирдим. Урнига Комилни ректор қилиб тайинладим. Қарасам, ҳамон чил-

дирманинг уни ўчмаган, ҳамма ёққа сим қоқтирдим. «Нима сизларга карнайнинг овози ёқмайди?», деб қўйдим, вассалом. Қарабсизки, карнайни кунни туғди. Эрталабдан радиода карнай марш қилади. Телевизорда карнайсиз концерт йўқ. Бир композитор «Муножот» ниям карнайда айттирди. Туғилган кунларгача карнайсиз ўтмайдиған бўлди. Тўртта одам тўпланди — карнай чалинади. Қайсидир бир жойда азада ҳам карнай чалворишибди. Карнайчиларнинг обрўсини кўринг, тўйларда аввалгини сингари навбат талашишлар йўқ. Карнайчилар келди, дейишса тамом, бошқалар микрофонларини йиғштиришиб, секин ғойиб бўлишади. Ҳар карнайлар ясалдики, қараб тўймайсан. Одамлар бир-бирига карнай совға қиладиған бўлиб кетишган. Ушдан биттаси ҳозир менинг уйимдаям бор, нақд икки газ келади. Уч киши ушлаб турса зўрға чаласиз. Қўйингки, карнайчилик борасида бурилиш ясадим.

Кунларнинг бирида мени ишдан олишди. Қайтар дунё экан, айбимни ўринбосарим, ўзимнинг укахоним — скрипкачи топди. Ҳайъат мажлисида консерваториянинг аввалги ректори нотўғри ишдан олинганлиги, янги ректор политехника институтини битирганлиги учун мусиқани техникалаштириб, жозибадан маҳрум қилганлиги айтилди. Ва яна қўшимча қилганики, карнай ҳаддан зиёд кенг тарқалганидан одамлар уйғониб кетяпти эмиш. Халқнинг уйқуси бизнинг тинчлигимиз экан.

Мажлис тугаб, хонадан чиққанимизда радиодан скрипканинг майин овози эшитиларди.

Рассом Ҳ. Содиқов

Мундарижа

НАСР

Нормурод НОРҚОБИЛОВ. Тўқнашув. Қисса. 5

АСЛИЯТДАН ТАРЖИМА

Александр СОЛЖЕНИЦИН. Қамоқхоналар Бош
Бошқармаси оролчалари 20

НАЗМ

Усмон АЗИМОВ 1
Умида АБДУАЗИМОВА 49
Машъал ХУШВАҚТ 57

ТАНИШУВ

Исмаи ХУДОЕР 19
Туроб НИЕЗ 50

НИГОҲ

Сандувоч садолари 34
Янги йилингиз номини биласизми? 36
Ман ИНОУЭ. Тошкентда бир оқшом 37
Танаберди ҚУРБОНОВ. Дардим битта 39
Мирза ХОЛМАТОВ 40
Суюн ҚОРАЕВ. Юз дона арпа вазни қанча? 42
Абдумутал САМАТОВ. «Қодирийнинг сўнги
кунлари»ни ўқиб 43
Мирзаумар ХАЛИЛОВ. Маънавиятимиз — бор-
лигимиздир. 44
Ойбек РАҲИМ. Юрак армонлари 45
Файзулла БОБОЖОНОВ. Ўзлгимизни англай-
лик 46
Хуршид ДАВРОН. Ватан чегараси 47
Тил сандиғи 48

ПУБЛИЦИСТИКА

Барнобек ЭШПУЛАТОВ. Зарафшонни излаб 51
Мақсуда ЭРГАШЕВА. Аёллар жисмидир ёнаёт-
ган дарахт 58
Умарқул ЭГАМОВ. Қиссавурлар кимнинг эр-
қаси? Мол ўғрилари-чи? 67

АДАБИЙ ТАНҚИД

Маматқул ЖУРАЕВ. «Яда тошига қон етгач...»
ёки «Емғир тоши» ҳақида афсона 60
Бегали ҚОСИМОВ. Карвонбоши 62
Аҳмад ОТАБОВ. Жиддий киноя 72
Фузүлий ГУЗАЛОВ. Сувнинг ҳаётбахш сеҳри 75

ЕЛПИҒИЧ

Баҳодир МУРОД АЛИ. Собиқ мусиқа
министри 77

Муқованинг 1—4 саҳифаларини
Р. ЗУФАРОВ ишлаган.

ФСЛИК

[«Молодость»]
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир: О. РАҲИМОВ
Мусаҳҳиҳ: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, Қатортол кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир: — 78-94-05
Бош муҳаррир ўринбосари — 78-49-83
Масъул котиб — 78-97-07
Наср бўлими — 78-97-58
Назм бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат
бўлими — 78-17-47
Фотомухбир — 78-97-58

Редакция ҳажми 12 босма табоқдан ортиқ роман
ва 8 босма табоқдан зиёд қиссалар қўлёзмасини
қабул қилмайди.
Ҳажми бир босма табоқча бўлган асарлар
муаллифларига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсия-
сига кўра амалга оширилган таржима асарлар
қўлёзмасинигина қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ешлик»дан
олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 23.11.89 й. да туширилди.
Босишга 26.12.89 й. да рухсат берилди.
Р—09017. Офсет босма, 1-офсет қоғози.
Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 босма табоқ.
Шартли босма табоқ — 8,82
Наشريёт табоқ ҳисоби 12,6
Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 11,76.
Тиражи 315.162 нусха.
Буюртма № 2048.
Баҳоси 50 тийин.

Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти.
Узбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси.

«Ешлик», № 1, 1990.